

WIADOMOŚCI KONSERWATORSKIE

JOURNAL OF HERITAGE CONSERVATION

ZWROT KU ŚWIATŁU

MAX LIEBERMANN W ŁAZIENKACH KRÓLEWSKICH

15.12.2022 - 2.04.2023 · PAŁAC NA WYSPIE

Organizator

Współorganizator

Ministerstwo Kultury
i Dziedzictwa Narodowego

Partner

Staatliche
Kunstsammlungen
Dresden

Partner Fundacja PZU

Mecenas Muzeum

WIADOMOŚCI KONSERWATORSKIE

JOURNAL OF HERITAGE CONSERVATION

Redaktor naczelna / Editor-in-Chief

prof. Maria Jolanta Zychowska
Politechnika Krakowska

Redaktorzy tematyczni / Thematic editors

dr inż. Łukasz Bednarz
(konstrukcje murywane / masonry structural engineering)
Politechnika Wroclawska

prof. Jerzy Jasieńko
(konstrukcja / structural engineering)
Politechnika Wroclawska

prof. Hanna Kócka-Krenz
(archeologia / archaeology)
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza

prof. Andrzej Koss
(konserwacja i restauracja dzieł sztuki / conservation and restoration of works of art)
Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie

prof. Dominika Kuśnierz-Krupa
(urbanistyka, krajobraz kulturowy / urban design, cultural landscape)
Politechnika Krakowska

prof. Czesław Miedziałowski
(konstrukcja / structural engineering)
Politechnika Białostocka

dr inż. Tomasz Nowak
(konstrukcje drewniane / timber structural engineering)
Politechnika Wroclawska

dr Maciej Prarat
(historia architektury i technik budowlanych, konserwacja zabytków architektury / history of architecture and construction techniques, conservation of architectural monuments)
Uniwersytet Mikołaja Kopernika

Sekretarz redakcji / Editorial secretary

dr inż. arch. Barbara Zin
e-mail: wk@skz.pl

Redaktorzy językowi / Language editors

mgr Jadwiga Marcinek (język polski)
dr inż. arch. Krzysztof Barnaś (język angielski)

Redakcja strony internetowej / Website editor

dr hab. Michał Krupa

Projekt okładki / Cover design

prof. Dominika Kuśnierz-Krupa
Zdjęcie na okładce: Dominika Kuśnierz-Krupa

Autor logotypu / Logo design

dr hab. Maciej Konopka

Biurowisko redakcji / Editorial office

ul. Kanonicka 1, 31-002 Kraków (pokój 212)

Realizacja wydawnicza / Publishing

Wydawnictwo Attyka
www.attyka.net.pl

Wydawca / Publisher

Zarząd Główny
Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków
00-464 Warszawa, ul. Szwoleżerów 9
tel. 22-621-54-77, fax 22-622-65-95

Nakład: 200 egz. Issue: 200 copies

Instrukcje dla autorów, podstawowe zasady recenzowania publikacji oraz lista recenzentów dostępne są na stronie internetowej: www.wiadomoscikonserwatorskie.pl.

Instructions for authors, basic criteria for reviewing the publications and a list of reviewers are available on the website:

www.wiadomoscikonserwatorskie.pl.

Rada Naukowa / Academic Board

prof. Jerzy Jasieńko (konstrukcje / structural engineering) – przewodniczący / chairman
Politechnika Wroclawska (Polska) / Wrocław University of Science and Technology (Poland)

prof. Maria Teresa Bartoli (architektura / architecture)
Uniwersytet we Florencji (Włochy) / University of Florence (Italy)

prof. Calogero Bellanca (historia architektury, konserwacja zabytków / history of architecture, conservation of monuments)
Uniwersytet Sapienza w Rzymie (Włochy) / Sapienza University of Rome (Italy)

prof. Stefano Bertocci (architektura / architecture)
Uniwersytet we Florencji (Włochy) / University of Florence (Italy)

prof. Mario Dozzi (historia architektury, konserwacja zabytków / history of architecture, conservation of monuments)
Uniwersytet Sapienza w Rzymie (Włochy) / Sapienza University of Rome (Italy)

prof. Tiago Miguel Ferreira (konstrukcje / structural engineering)
Uniwersytet Minho w Bradzie (Portugalia) / University of Minho in Braga (Portugal)

prof. Julia Iwaszko (historia architektury, konserwacja zabytków / history of architecture, conservation of monuments)
Kijowski Narodowy Uniwersytet Budownictwa i Architektury (Ukraina) / Kyiv National University of Construction and Architecture (Ukraine)

prof. Wolfram Jäger (konstrukcje / structural engineering)
Uniwersytet w Dreźnie (Niemcy) / University of Dresden (Germany)

prof. Andrzej Kadłuczka (historia architektury, konserwacja zabytków / history of architecture, conservation of monuments)

Politechnika Krakowska (Polska) / Cracow University of Technology (Poland)

prof. Tatiana Kirova (konserwacja zabytków architektury / conservation of monuments)

Politechnika w Turynie, Uniwersytet UniNettuno w Rzymie (Włochy) / Turin University of Technology, UniNettuno University in Rome (Italy)

prof. Andrzej Koss (konserwacja i restauracja dzieł sztuki / conservation and restoration of works of art)

Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie (Polska) / Academy of Fine Arts in Warsaw (Poland)

prof. Kazimierz Kuśnierz (historia urbanistyki, konserwacja zabytków / history of urban design, conservation of monuments)

Politechnika Krakowska (Polska) / Cracow University of Technology (Poland)

prof. Dominika Kuśnierz-Krupa (historia urbanistyki, konserwacja zabytków / history of urban design, conservation of monuments)

Politechnika Krakowska (Polska) / Cracow University of Technology (Poland)

prof. Jadwiga Łukaszewicz (konserwacja i restauracja dzieł sztuki / conservation and restoration of works of art)

Uniwersytet Mikołaja Kopernika (Polska) / Nicolaus Copernicus University in Toruń (Poland)

prof. Emma Mandelli (architektura, urbanistyka / architecture, urban design)

Uniwersytet we Florencji (Włochy) / University of Florence (Italy)

prof. Czesław Miedziałowski (konstrukcje / structural engineering)

Politechnika Białostocka (Polska) / Białystok University of Technology (Poland)

prof. Claudio Modena (konstrukcje / structural engineering)

Uniwersytet w Padwie (Włochy) / University of Padua (Italy)

prof. Susana Mora Alonso-Muñoyerro (historia architektury, konserwacja zabytków / history of architecture, conservation of monuments)

Politechnika w Madrycie (Hiszpania) / Technical University of Madrid (Spain)

prof. André de Naeyer (architektura / architecture)

Uniwersytet w Antwerpii (Belgia) / University of Antwerp (Belgium)

dr hab. Piotr Rapp (konstrukcje / structural engineering)

Politechnika Poznańska (Polska) / Poznań University of Technology (Poland)

dr hab. Jolanta Sroczyńska (konserwacja zabytków / conservation of monuments)

Politechnika Krakowska (Polska) / Cracow University of Technology (Poland)

dr hab. Klaudia Stala (archeologia / archaeology)

Politechnika Krakowska (Polska) / Cracow University of Technology (Poland)

prof. Angelo Di Tommaso (konstrukcje / structural engineering)

Uniwersytet w Bolonii (Włochy) / University of Bologna (Italy)

prof. Guido Vannini (archeologia / archaeology)

Uniwersytet we Florencji (Włochy) / University of Florence (Italy)

prof. Maria Jolanta Zychowska (architektura, konserwacja zabytków / architecture, conservation of monuments)
Politechnika Krakowska (Polska) / Cracow University of Technology (Poland)

Czasopismo jest wydawane drukiem w formacie A4 (wersja pierwotna) oraz w wersji elektronicznej. Na stronie internetowej www.wiadomoscikonserwatorskie.pl dostępne są pełne wersje numerów czasopisma w formacie pdf.

The Journal is printed in A4 format (original version) and is available online. Full versions of the Journal's issues are available in pdf format at www.wiadomoscikonserwatorskie.pl.

Wiadomości Konserwatorskie są indeksowane przez:

POL-index (<https://pbn.nauka.gov.pl/polindex-webapp/>)

BazTech (<http://baztech.icm.edu.pl>), BazHum (<http://czasopisma.bazhum.hist.pl>)

Index Copernicus (www.indexcopernicus.com) oraz SCOPUS (od roku 2019)

Journal of Heritage Conservation are indexed by:

POL-index (<https://pbn.nauka.gov.pl/polindex-webapp/>)

BazTech (<http://baztech.icm.edu.pl>), BazHum (<http://czasopisma.bazhum.hist.pl>)

Index Copernicus (www.indexcopernicus.com) and SCOPUS (since 2019)

Szanowni Państwo,

w przekazywanym numerze czasopisma „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” pragnę zwrócić uwagę na specjalne wydarzenia, które miały miejsce 19, 20 i 21 października w Toruniu. Były to XX Jubileuszowy Walny Sprawozdawczo-Wyborczy Zjazd Delegatów Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków, który wybrał Władze Naczelne SKZ oraz wytyczył kierunki działań na czteroletnią kadencję, a także Ogólnopolska Konferencja Naukowa „Wyjątkowe badania, odkrycia i realizacje konserwatorskie ostatnich lat” obradująca pod patronatem Generalnego Konserwatora Zabytków i Marszałka Województwa Kujawsko-Pomorskiego

Z tych wydarzeń zostały zaprezentowane obszerne materiały i bogaty serwis fotograficzny. Jednocześnie w imieniu redakcji i własnym gratuluję nowemu Prezesowi Zarządu Głównego SKZ, Panu mgr. JACKOWI RULEWICZOWI, oraz wszystkim członkom nowo powołanego Zarządu Głównego.

W dalszej części wydania P.T. Czytelnicy znajdą wiele interesujących opracowań naukowych, wśród których uwagę zwracają spostrzeżenia zawarte w artykule profesora Bogusława Szmygina dotyczące umieszczenia polskich zabytków na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO jako formy ich skutecznej ochrony.

W związku z niedawną modyfikacją „Instrukcji dla Autorów” zwracamy się do P.T. Autorów z prośbą o uwzględnienie naszych zaleceń umieszczonych na stronie <http://www.wiadomoscikonserwatorskie.pl/>.

Artykuły opublikowane przez „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” można znaleźć na stronie internetowej czasopisma: <http://www.wiadomoscikonserwatorskie.pl/>.

Zapraszamy naszych P.T. Czytelników do lektury bieżącego numeru „Wiadomości Konserwatorskich”, a także do nadsyłania artykułów naukowych i sprawozdań z prac konserwatorskich do publikacji w kolejnych numerach periodyku.

Redaktor naczelna
Editor in chief

Maria Jolanta Zychowska

Ladies and Gentlemen,

In this issue of “Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation,” I would like to draw Your attention to special events that took place on October 19, 20 and 21 in Toruń. These were: the Twentieth Anniversary General Reporting and Election Congress of Delegates of the Association of Monuments Conservators, which elected the Main Board of the SKZ and set the course of action for its upcoming four-year term, as well as the National Academic Conference entitled *Exceptional studies, discoveries and conservation projects of recent years*, which deliberated under the patronage of the General Conservator of Monuments and the Marshal of the Kuyavian-Pomeranian Voivodeship.

Extensive materials and a wealth of photographs from these events have been presented. On behalf of the Editorial Team and myself, I would like to also congratulate the new SKZ President of the Board, Mr Jacek Rulewicz, M.Sc., and to all the members of the new Main Board.

Further into the issue, our esteemed Readers will find a range of interesting academic papers, with notable observations featured in the article by Professor Bogusław Szmygin on the inclusion of Polish monuments on the UNESCO World Heritage List as a form of their effective conservation.

Due to the recent modification of our “Instructions for Authors,” we would like to ask prospective Authors to adhere to the guidelines posted to <http://www.wiadomoscikonserwatorskie.pl/>.

Articles published in “Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” can be found online on the Journal’s website: <http://www.wiadomoscikonserwatorskie.pl/>.

We invite our esteemed Readers to peruse the current issue of “Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” and to submit academic papers and reports on conservation works for publication in the periodical’s upcoming issues.

Przewodniczący Rady Naukowej
Chairman of the Scientific Board
Jerzy Jasieńko

SCIENCE

Bogusław Szmygin

Wpisanie na Listę Światowego
Dziedzictwa UNESCO jako proponowana
forma ochrony w polskim systemie
ochrony zabytków 7

*Krzysztof Atykow, Marek Zalisko, Łukasz Bednarz,
Michał Krupa, Jerzy Jasieńko*

Wpływ systemu dofinansowania prac
budowlano-konserwatorskich oraz
nieprzewidzianych czynników zewnętrznych na
zagrożenia procesu inwestycyjnego
w obiektach zabytkowych 20

Beata Malinowska-Petelenz, Filip Suchoń

Szkic o ewolucji formy w polskiej
architekturze sakralnej 1945–1965
na wybranych przykładach 33

Krzysztof Ślusarek

Utracone dziedzictwo – historyczna
zabudowa Zaleszczyk w świetle
inventarzy miasta z końca XVIII wieku 48

Piotr Samól, Robert Hirsch, Arkadiusz Woźniakowski

Wieniec w Twierdzy Wisłoujście
z lat sześćdziesiątych XVI wieku,
jego przekształcenia i uszkodzenie w wojnie
w roku 1577 w świetle badań
architektonicznych z lat 2020–2022 62

*Stanislava Bönde Gogová, Peter Chrastina,
Daniel Bešina*

Wizualizacja 3D odcinka
cesarsko-królewskiej drogi pocztowej
w krajobrazie mokradel rzeki Dudváh
na Słowacji Zachodniej 80

Zairin Zain, Norita Norita, Andi Andi

Elementy fizyczne obiektów zabytkowych.
Studium Pałacu Kadariah w mieście
Pontianak w Zachodnim Kalimantanie 89

SCIENCE

Bogusław Szmygin

Inclusion on the UNESCO World
Heritage List as a Proposed Form
of Protection in the Polish Monument
Protection System 7

*Krzysztof Atykow, Marek Zalisko, Łukasz Bednarz,
Michał Krupa, Jerzy Jasieńko*

Impact of the System of Co-financing
Construction and Conservation Works
and Unforeseen External Factors on Threats
to the Real Estate Development Process
in Historic Buildings 20

Beata Malinowska-Petelenz, Filip Suchoń

Evolution of Form in Polish Religious
Architecture from the Years 1945–1965
Based on Selected Examples 33

Krzysztof Ślusarek

Lost Heritage: Historical Development of
Zaleszczyki in the Light of Town Inventories
from the Late Eighteenth Century 48

Piotr Samól, Robert Hirsch, Arkadiusz Woźniakowski

Wreath from the Wisłoujście Fortress,
Dating from the 1560s, and Its
Transformation and Damage in the War
of 1577 in the Light of 2020–2022
Architectural Research 62

*Stanislava Bönde Gogová, Peter Chrastina,
Daniel Bešina*

3D Visualisation of a Section of the
Imperial-Royal Postal Road
in the Landscape of the Dudváh Wetland
in Western Slovakia 80

Zairin Zain, Norita Norita, Andi Andi

Physical Elements of Heritage Buildings:
Study of the Kadariah Palace
in Pontianak City, West Kalimantan 89

<i>Lesya Chen, Natalia Ohnyta</i> Badanie alegorycznej rzeźby Szczodrości z nagrobka Adama Hieronima Sieniawskiego w zamkowym kościele Świętej Trójcy w Brzeżanach	101	<i>Lesya Chen, Natalia Ohnyta</i> Study of the Allegoric Sculpture of Generosity from the Tombstone of Adam Hieronim Seniawski in the Castle Church of the Holy Trinity in Berezhany	101
<i>Emilia Malec-Zięba, Jerzy Wowczak</i> Rezerwat archeologiczny Włodzimierza Ściegiennego w Częstochowie-Rakowie – utracone dzieło polskiego modernizmu lat sześćdziesiątych	110	<i>Emilia Malec-Zięba, Jerzy Wowczak</i> Włodzimierz Ściegienny's Archaeological Preserve in Częstochowa- Raków: A Lost Work of Polish 1960s Modernism	110
<i>Sebastian Bernat</i> Kryzys czy renesans europejskiego dziedzictwa organowego?	126	<i>Sebastian Bernat</i> Crisis or Renaissance of Europe's Organ Heritage?	126
WYDARZENIA		WYDARZENIA	
XX Zjazd Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków	136	XX Zjazd Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków	136
Kamienie młyńskie w murach kościółów – warsztaty projektu millPOLstone w Olsztynie	154	Kamienie młyńskie w murach kościółów – warsztaty projektu millPOLstone w Olsztynie	154

Bogusław Szmygin*

orcid.org/0000-0003-0629-4495

Wpisanie na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO jako proponowana forma ochrony w polskim systemie ochrony zabytków

Inclusion on the UNESCO World Heritage List as a Proposed Form of Protection in the Polish Monument Protection System

Słowa kluczowe: Lista Światowego Dziedzictwa UNESCO, polski system ochrony zabytków, formy ochrony zabytków

Keywords: UNESCO World Heritage List, Polish monument protection system, monument protection forms

Wprowadzenie

W roku 2022 przypada 50. rocznica uchwalenia Konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego. Konwencja została uchwalona 16 listopada 1972 podczas 17 sesji Zgromadzenia Generalnego UNESCO w Paryżu. Dokument ten stał się podstawą największego i najbardziej udanego przedsięwzięcia służącego ochronie dziedzictwa w skali globalnej. Dlatego warto przypomnieć międzynarodowy dorobek ruchu Światowego Dziedzictwa, stawiając przy tym pytanie o możliwości jego wykorzystania w krajowych systemach ochrony dziedzictwa¹. Zatem w Polsce kluczowe pytanie wynikające z oceny dorobku Światowego Dziedzictwa dotyczy możliwości jego wykorzystania w krajowym systemie ochrony zabytków. Odpowiadając na to pytanie, można postawić tezę, że w pełni uzasadnione jest wprowadzenie wpisu na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO do polskiego systemu ochrony zabytków jako kolejnej, ustawowej formy ochrony.

Introduction

The year 2022 marks the fiftieth anniversary of the Convention for the Protection of the World Cultural and Natural Heritage. The Convention was adopted on November 16, 1972, at the seventeenth session of the UNESCO General Assembly in Paris. This document has become the basis for the largest and most successful undertaking for the heritage protection on a global scale. Therefore, it is worth recalling the international achievements of the World Heritage movement, while asking the question on whether its use is possible in national heritage protection systems.¹ Thus, in Poland, the key question that arises from the evaluation of the World Heritage achievements concerns the possibility of its use in the national monument protection system. Answering this question, it is possible to put forward the thesis that it is fully justified to introduce the UNESCO World Heritage List entry into the Polish monument protection system as another statutory form of protection.

* prof. dr hab. inż., Wydział Budownictwa i Architektury Politechniki Lubelskiej

* Prof. D.Sc. Ph.D. Eng., Faculty of Civil Engineering and Architecture, Lublin University of Technology

Cytowanie / Citation: Szmygin B. Inclusion on the UNESCO World Heritage List as a Proposed Form of Protection in the Polish Monument Protection System. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2022, 72:7–19

Otrzymano / Received: 6.07.2022 • **Zaakceptowano / Accepted:** 28.08.2022

doi: 10.48234/WK72UNESCO

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Dorobek systemu Światowego Dziedzictwa UNESCO

Punktem wyjścia dla propozycji wprowadzenia wpisu dobra na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO jako formy ochrony zabytków powinno być przedstawienie argumentów pokazujących, że jest to forma wiarygodna, trwała i odpowiedniej jakości. Argumentami tymi jest całościowy dorobek pięćdziesięciu lat funkcjonowania Konwencji Światowego Dziedzictwa². Dorobek ten można oceniać w kilku aspektach.

Sukces Światowego Dziedzictwa potwierdza przede wszystkim skala przyjęcia tej inicjatywy przez międzynarodową społeczność. Konwencja o ochronie Światowego Dziedzictwa UNESCO została ratyfikowana aż przez 194 kraje (Państwa-Strony w nomenklaturze UNESCO)³. Ogromna większość z nich aktywnie realizuje zapisy Konwencji – na Liście Światowego Dziedzictwa są dobra ze 167 krajów. Ta liczba będzie się zwiększać, gdyż na tzw. Liście Informacyjnej (zawiera dobra przygotowywane do zgłoszenia) są nominacje zgłoszone przez aż 185 krajów. Ruch Światowego Dziedzictwa ma więc rzeczywiście międzynarodowy zasięg.

Również instytucje i procedury funkcjonujące w ramach Światowego Dziedzictwa mają międzynarodowy charakter. Obsługę merytoryczną zapewniają tzw. organizacje doradcze: ICOMOS, IUCN, ICCROM, działające w skali globalnej. Ich międzynarodowy charakter i doświadczenia pozwalają oceniać bardzo różnorodne grupy dziedzictwa, reprezentujące szerokie *spectrum* regionów, okresów historycznych, kultur, religii z całego świata. Dzięki temu realne staje się założenie, aby Lista Światowego Dziedzictwa odzwierciedlała dorobek całej ludzkości.

Powszechne uznanie międzynarodowego charakteru Światowego Dziedzictwa sprawia też, że Państwa-Strony akceptują zewnętrzną kontrolę dóbr wpisanych na Listę. Dzięki temu możliwe są misje sprawdzające stan ochrony dóbr wpisanych na Listę. To ważny element ruchu Światowego Dziedzictwa, pozwalający utrzymać jego wiarygodność, a jednocześnie potwierdzenie uznania, jakie dla Państw-Stron ma zachowanie ich dóbr na Liście UNESCO⁴.

Drugim ważnym potwierdzeniem pozycji i wiarygodności ruchu Światowego Dziedzictwa jest jego dorobek ilościowy i rzeczowy. Po sesji Komitetu Światowego Dziedzictwa w roku 2021 na Liście są wpisane 1154 dobra⁵. Wśród nich jest 897 dóbr kultury, 218 dóbr natury, 39 dóbr mieszanych (reprezentujących wartości kulturowe i naturalne).

Oceniając te liczby, trzeba pamiętać, że wpisanie na Listę poprzedza kilkuletni proces przygotowania dobra oraz rozbudowanej dokumentacji. Jest to proces złożony i kosztowny, a więc wymaga zaangażowania wielu partnerów i znacznych środków. Następnie odbywa się wieloetapowy proces analizy i oceny nominacji. Nominacja jest sprawdzana na trzech poziomach – ocena wartości na podstawie kryteriów *ouv*, ocena autentyczności i integralności oraz ocena systemu zarządzania.

The achievements of the UNESCO World Heritage system

The starting point for the proposal to include a property on the UNESCO World Heritage List as a form of heritage conservation should be the presentation of arguments showing that it is a form, which is reliable, sustainable and of appropriate quality. These arguments are the overall achievements of fifty years of the World Heritage Convention.² This achievement can be evaluated in several aspects.

The success of World Heritage is confirmed first and foremost by the scale of its adoption by the international community. The UNESCO World Heritage Convention has been ratified by as many as 194 countries (the States Parties in the UNESCO nomenclature).³ The vast majority of them are actively implementing the provisions of the Convention—there are sites from 167 countries on the World Heritage List. This number is expected to grow, as the so-called Information List (that contains sites being prepared for submission) includes nominations submitted by as many as 185 countries. The World Heritage Movement thus has a truly international scope.

Furthermore, the institutions and procedures operating within the framework of the World Heritage are international in nature. The substantive support is provided by the so-called advisory organizations: ICOMOS, IUCN, and ICCROM, which operate on a global scale. Their international character and experience make it possible to evaluate very diverse groups of heritage, representing a wide spectrum of regions, historical periods, cultures, and religions from all over the world. This makes it realistic to assume that the World Heritage List reflects the achievements of all mankind.

The widespread recognition of the international nature of World Heritage also makes States Parties accept an external inspection of the sites on the List. This allows for missions to check the state of protection of such sites. This is an important part of the World Heritage movement, and allows it to maintain its credibility, and at the same time confirms the significance ascribed by States Parties to preserving their assets on the UNESCO List.⁴

The second important confirmation of the position and credibility of the World Heritage movement is its quantitative and material output. After the 2021 session of the World Heritage Committee, the List included 1154 sites.⁵ Among them are 897 cultural sites, 218 natural sites, and 39 mixed sites (that represent cultural and natural values).

When evaluating these numbers, it is important to remember that listing is preceded by a several-year process of preparing the site and extensive documentation. This is a complex and expensive process, and thus requires the involvement of many partners and considerable resources. This is followed by a multi-stage process of analyzing and evaluating the nomination. The nomination is checked on three levels—a value

Każdy z tych warunków musi być spełniony, co nie jest oczywiście proste. Dlatego na Listę są wpisywane dobra o rzeczywiście największej wartości, w odpowiednim stanie technicznym i zarządzane zgodnie z wysokimi standardami. Podejmowanie trudu spełnienia tak wysokich wymagań jednoznacznie potwierdza powszechne uznanie dla Światowego Dziedzictwa.

Dowodem pozycji Listy UNESCO jest też liczba dóbr na tzw. Liście Informacyjnej. Państwa-Strony wpisują na tę Listę dobra, które przewidują do zgłoszenia na Listę Światowego Dziedzictwa. Na Liście Informacyjnej jest obecnie ponad 1700 dóbr, co oznacza, że przez kolejne dekady będzie przybywało dóbr Światowego Dziedzictwa. Rosnąca kolejka dóbr do wpisania na Listę Światowego Dziedzictwa wymusza wprowadzenie proceduralnych ograniczeń, ale też pokazuje, jak bardzo pożądanym jest status dobra UNESCO⁶.

Kolejnym ważnym elementem dorobku ruchu Światowego Dziedzictwa jest jego zaplecze organizacyjne i instytucjonalne. Ruch Światowego Dziedzictwa jest obsługiwany przez logicznie zorganizowaną sieć jednostek i specjalistów. Jest to przede wszystkim Centrum Światowego Dziedzictwa (działające w Paryżu w siedzibie UNESCO), specjalistyczne komórki w organizacjach doradczych i rozległa struktura tzw. punktów kontaktowych (*focal points*) w krajach, które przystąpiły do konwencji z 1972⁷. Wsparciem systemu Światowego Dziedzictwa są też Krajowe Komitety ds. UNESCO (National Commission for UNESCO). W wielu krajach działają również organizacje i specjalistyczne komitety, które organizują i nadzorują działania wspierające ochronę dóbr Światowego Dziedzictwa⁸.

Działanie tych instytucji jest oparte na pracy tysięcy specjalistów na całym świecie, którzy znają specyfikę i funkcjonowanie systemu Światowego Dziedzictwa. Takie zaplecze organizacyjne i ludzkie tworzy solidne i trwałe podstawy do rozwijania systemu Światowego Dziedzictwa. Co ważne, stwierdzenie to dotyczy większości krajów i regionów świata, w tym oczywiście również Polski.

Następnym argumentem potwierdzającym jakość systemu Światowego Dziedzictwa jest jego funkcjonalny uniwersalizm. Stworzony dla potrzeb Światowego Dziedzictwa system analizy i ochrony dóbr historycznych musiał być uniwersalny, aby w jednych ramach organizacyjnych i merytorycznych ująć dziedzictwo z całego świata. Udało to się w kilku ważnych aspektach.

Przede wszystkim w jednym systemie ujęto dobra kultury i natury. Szczegóły analizy dóbr kultury i natury są rzecz jasna różne, ale wspólna jest zasada oceny dóbr na trzech poziomach (wartości, stanu zachowania, zarządzania)⁹. Pozwala to między innymi na wprowadzenie kategorii tzw. dóbr mieszanych. Uniwersalizm systemu analizy dóbr historycznych polega też na skonstruowaniu kryteriów oceny wartości *ouV*, które pozwalają ocenić bardzo różnorodne dobra. Zmieniają się oczywiście grupy odniesienia (zbiory dóbr, w których dokonywana jest porównawcza ocena), ale kryteria porównania są uniwersalne. Podobnie jest

assessment based on the *OUV* criteria, an assessment of authenticity and integrity, and an assessment of the management system. Each of these conditions must be met, which is obviously not easy. That is why assets that are truly of the highest value, in a proper technical condition and managed to high standards, are entered on the List. Taking the trouble to meet such high requirements unequivocally confirms the widespread recognition of the World Heritage.

Proof of the position of the UNESCO List is also provided by the number of sites on the so-called Information List. States Parties inscribe on this List the sites they plan to submit for placement on the World Heritage List. There are currently more than 1700 sites on the Information List, which means that the number of World Heritage sites will be steadily increasing in the coming decades. The growing queue of sites to be inscribed on the World Heritage List forces the introduction of procedural restrictions, but also shows just how desirable the status of a UNESCO site is.⁶

Another important component of the World Heritage movement's achievements is its organizational and institutional background. The World Heritage movement is supported by a logically organized network of institutions and specialists. Most importantly, these include the World Heritage Center (which operates in Paris at the UNESCO headquarters), specialized units in advisory organizations and an extensive structure of so-called focal points, in countries that have acceded to the 1972 Convention.⁷ Also supporting the World Heritage system are the National Commissions for UNESCO. Many countries also have organizations and specialized committees that organize and supervise activities that support the protection of World Heritage sites.⁸

The operation of these institutions is based on the work of thousands of specialists around the world who are familiar with the specifics and operation of the World Heritage system. Such an organizational and human resource base creates a solid and sustainable foundation for the development of the World Heritage system. This statement applies to most countries and regions of the world, including, of course, Poland.

The next argument that confirms the quality of the World Heritage system is its functional universalism. The system of analysis and protection of historical sites created for the purposes of World Heritage had to be universal in order to include heritage from all over the world in a single organizational and substantive framework. It succeeded in several important aspects.

First of all, cultural and natural sites are included in one system. The details of the analysis of cultural and natural objects are, of course, different, but the principle of evaluating objects at three levels (value, state of preservation, and management) is shared.⁹ This allows, among other things, the introduction of categories of the so-called mixed objects. The universality of the system of analysis of historical sites also lies in the construction of criteria for assessing the *OUV*, which allow

z ważnym pojęciem autentyczności, który jest oceniany we wszystkich dobrach kultury¹⁰. Ocena autentyczności (kryteria autentyczności) jest dostosowywana do specyfiki poszczególnych kultur czy grup dziedzictwa. Podobna zasada (analiza w określonym kontekście kulturowym) obowiązuje przy ocenie systemu zarządzania dobrami. System zarządzania jest oceniany zawsze, natomiast respektowana jest specyfika i tradycja tych działań w poszczególnych dobrach, regionach, kulturach.

Założenia analizy i oceny dóbr nominowanych na Listę UNESCO są zatem spójne, ale zarazem otwarte na specyfikę nominacji, co nadaje systemowi Światowego Dziedzictwa uniwersalny charakter. Dzięki temu może on więc być adaptowany również do ochrony dóbr na poziomie krajowym.

Krótki wybór przedstawionych informacji pozwala podsumować, że system Światowego Dziedzictwa jest dobrze zorganizowany, wsparty uniwersalną metodologią analizy nominacji i szeroko rozpowszechniony na całym świecie. Pozwala to uznać, że ruch Światowego Dziedzictwa pozostanie trwałym i ważnym elementem międzynarodowej współpracy w obszarze kultury. Dlatego też może i powinien zostać włączony do krajowych systemów ochrony dziedzictwa.

Uwarunkowania formalne wprowadzenia systemu Światowego Dziedzictwa do krajowych systemów ochrony zabytków

Dorobek i jakość systemu Światowego Dziedzictwa przemawia za wprowadzeniem go do krajowych systemów ochrony, jednak równie ważne są argumenty nawiązujące do funkcjonowania tych systemów. Wśród nich pierwszą grupę stanowią argumenty, które można określić jako formalne.

Jako problem o charakterze formalnym należy traktować brak oparcia wielu wymagań określonych w systemie Światowego Dziedzictwa na krajowym systemie ochrony zabytków. Wymagań tych po prostu nie ma w krajowym systemie ochrony. Konwencja Światowego Dziedzictwa została ratyfikowana przez Polskę, czyli jej zapisy formalnie są obowiązujące¹¹. Jednak wielu wymagań tego dokumentu nie wprowadzono do polskiego systemu ochrony, przede wszystkim poprzez brak oparcia na ustawie o ochronie i opiece nad zabytkami¹².

Przybliżenie istoty tego problemu wymaga krótkiej informacji na temat funkcjonowania systemu Światowego Dziedzictwa. Przede wszystkim z założenia jest to system, który ma działać w skali globalnej. Wynika to z kluczowej idei Konwencji zakładającej, że istnieje dziedzictwo o wyjątkowym (*outstanding*) znaczeniu, które powinno być chronione jako część światowego dziedzictwa całej ludzkości (*preserved as part of the world heritage of mankind as a whole* – Preambuła Konwencji). Globalne działanie polega na stworzeniu międzynarodowej struktury (Komitet Światowego Dziedzictwa, Centrum Światowego Dziedzictwa, organizacje doradcze), która ma uprawnienia do tworzenia przepisów, podejmowania decyzji, sprawowania kontroli nad sys-

tem the evaluation of a great variety of sites. Of course, the reference groups (sets of sites in which the comparative evaluation is made) change, but the criteria for comparison are universal. The same is true of the important concept of authenticity, which is evaluated in all cultural objects.¹⁰ The evaluation of authenticity (criteria of authenticity) is adapted to the peculiarities of individual cultures or heritage groups. A similar principle (analysis in a specific cultural context) applies to the evaluation of the management system of objects. The management system is always evaluated, while the specificity and tradition of these activities in individual sites, regions, and cultures are respected.

The assumptions for the analysis and evaluation of the UNESCO-nominated sites are therefore consistent, but at the same time open to the specifics of the nominations, which gives the World Heritage system a universal character. Thus, it can also be adapted to the protection of sites at the national level.

A brief selection of the information presented allows to summarize that the World Heritage system is well organized, supported by a universal methodology for analyzing nominations, and widely spread throughout the world. This allows to conclude that the World Heritage movement will remain a permanent and important element of international cooperation in the cultural field. Therefore, it can and should be integrated into national heritage protection systems.

Formal conditions for the introduction of the World Heritage system into national monument protection systems

The achievements and quality of the World Heritage system argue for its introduction into national protection systems, but equally important are arguments relating to the operation of these systems. Among them, the first group are arguments that can be described as formal.

As a formal problem, many of the requirements of the World Heritage system are not based in the national monument protection system. These requirements simply do not exist in the national conservation system. The World Heritage Convention has been ratified by Poland, so its provisions are formally binding.¹¹ However, many of the requirements of this document have not been introduced into the Polish conservation system, primarily through the lack of support in the Monument Protection and Preservation Act.¹²

Approaching the essence of this problem requires a brief overview of how the World Heritage system works. First of all, by design, it is a system that is intended to operate on a global scale. This is due to the key idea of the Convention assuming that there is a heritage of outstanding importance, which should be preserved as part of the world heritage of mankind as a whole (“preserved as part of the world heritage of mankind as a whole”—the Preamble of the Convention). The global action is the creation of an interna-

temem Światowego Dziedzictwa. System Światowego Dziedzictwa to również rozbudowana, kompleksowa metodologia analizy dóbr i wymagania dotyczące ich ochrony¹³. Wszystkie te elementy zostały stworzone i funkcjonują na poziomie międzynarodowym, a więc władza programowa w systemie Światowego Dziedzictwa jest sprawowana na poziomie ponadnarodowym.

Natomiast praktyczna ochrona dóbr UNESCO jest w całości realizowana przez krajowe systemy ochrony zabytków. Zapisy Konwencji są w tym zakresie jednoznaczne: każde Państwo-Strona przystępujące do Konwencji ma obowiązek identyfikować, chronić, konserwować i prezentować dziedzictwo uznane za Światowe Dziedzictwo¹⁴. W konsekwencji działania praktyczne – planowanie prac, finansowanie, wykonawstwo, specjaliści, monitoring, udostępnianie, zarządzanie itd. – są realizowane przez krajowe systemy ochrony dziedzictwa. Ochrona dóbr Światowego Dziedzictwa jest zatem realizowana całkowicie przez krajowe systemy ochrony zabytków, zgodnie z ich możliwościami, standardami, przepisami¹⁵.

System, w którym oddzielone są funkcje decyzyjne od realizacyjnych, może funkcjonować pod warunkiem, że są one zbudowane na wspólnej bazie¹⁶. Tymczasem nie ma takiej bazy pomiędzy systemem Światowego Dziedzictwa a krajowymi systemami ochrony. Każdy krajowy system ochrony zabytków został bowiem ukształtowany w indywidualnym procesie, w ścisłej korelacji z warunkami prawnymi, kulturowymi, ekonomicznymi, politycznymi danego kraju. Systemy krajowe nie są więc spójne z systemem ukształtowanym na poziomie międzynarodowym, oderwanym z założenia od lokalnych uwarunkowań. System Światowego Dziedzictwa jest bowiem uniwersalnym i idealistycznym konstruktem (takie jest jego założenie i funkcja), jednoznacznie ukierunkowanym na ochronę zabytkowych wartości najcenniejszych dóbr.

Brak wspólnej bazy musi wpływać na efektywność ochrony dóbr UNESCO sprawowanej przez systemy krajowe – a to zasadniczy cel ruchu Światowego Dziedzictwa. W praktyce niespójność systemów polega na braku w systemach krajowych elementów, które są bardzo ważne w systemie Światowego Dziedzictwa. Na przykład w polskim systemie ochrony nie ma takich elementów jak: usystematyzowana ocena wartości dobra (określanie atrybutów wartości), ocena autentyczności i integralności, określanie stref buforowych, określanie zagrożeń, systemowy monitoring, obligatoryjne plany zarządzania¹⁷. Każdy z tych elementów ma istotne znaczenie w systemie Światowego Dziedzictwa już na etapie ewaluacji dóbr podczas wpisu na Listę, jak i podczas późniejszej ich ochrony i zarządzania nimi. Można nawet uznać, że brak tych elementów wręcz uniemożliwia ochronę dóbr zgodnie z wymaganiami UNESCO, gdyż tylko za ich pomocą możliwa jest pełna kontrola stanu zachowania tych dóbr.

Wymienione elementy systemu UNESCO nie zostały formalnie wprowadzone do krajowej praktyki. Przede wszystkim wpisanie obiektu/obszaru na Listę

tional structure (the World Heritage Committee, the World Heritage Center, and advisory organizations), which has the power to create regulations, make decisions, and control the World Heritage system. The World Heritage System is also an elaborate, comprehensive methodology for the analysis of sites and requirements for their protection.¹³ All of these elements were created and operate at the international level, so the program authority in the World Heritage system is exercised at the supranational level.

On the other hand, the practical protection of UNESCO sites is fully implemented by the national monument protection systems. The provisions of the Convention are clear in this respect—each State-Party acceding to the Convention is obliged to identify, protect, conserve and present the heritage recognized as the World Heritage.¹⁴ As a consequence, practical activities—work planning, financing, execution, specialists, monitoring, sharing, management, etc., are carried out by national heritage protection systems. The protection of the World Heritage sites is therefore carried out entirely by national monument protection systems, in accordance with their capabilities, standards and regulations.¹⁵

A system in which decision-making is separated from implementation can function provided that they are built on a common base.¹⁶ Meanwhile, there is no such base between the World Heritage system and national protection systems. Each national monument protection system has been shaped in an individual process, in close correlation with the legal, cultural, economic and political conditions of a given country. Thus, national systems are inconsistent with the system developed at the international level, detached from local conditions by definition. The World Heritage system is a universal and idealistic construct (this is its assumption and function), unambiguously aimed at protecting the historic values of the most valuable sites.

The lack of a common base must affect the effectiveness of the protection of UNESCO sites by national systems—and this is the main goal of the World Heritage movement. In practice, the inconsistency of the systems consists in the absence of elements that are very important in the World Heritage system in the national systems. For example, in the Polish conservation system there are no elements such as: systematic assessment of a site's value (determining value attributes), assessment of authenticity and integrity, determination of buffer zones, determination of threats, systemic monitoring, and mandatory management plans.¹⁷ Each of these elements is of significant importance in the World Heritage system already at the stage of evaluating sites during their placement on the List, as well as their subsequent protection and management. It can even be considered that the lack of these elements makes it impossible to protect the site in accordance with the UNESCO requirements, because it is only with their help that makes full control of the state of preservation of these sites possible.

UNESCO nie gwarantuje objęcia go działaniem krajowego systemu ochrony zabytków – polska ustawa z roku 2003 o ochronie zabytków nie przewiduje takiej sytuacji. W praktyce problem ten nie ujawnia się, gdyż dobra UNESCO są objęte innymi formami ochrony przewidzianymi polskim prawem¹⁸. Jest to jednak rozwiązanie niezadowolające, gdyż każda z krajowych form ochrony zabytków ma określoną specyfikę, a żadna z nich nie jest w pełni spójna z wymaganiami UNESCO. Dlatego na przykład obszar staromiejski chroniony w ramach polskiego rejestru zabytków może nie pokrywać się z obszarem wynikającym z kryteriów Światowego Dziedzictwa. Skrajnym przykładem była niespójność granic historycznego Krakowa w świetle różnych form ochrony: wpisu na Listę UNESCO, wpisu do rejestru zabytków, obszaru parku kulturowego, terenu pomnika historii¹⁹.

A zatem ustawowe formy ochrony obejmujące dobra Światowego Dziedzictwa w Polsce są poniekąd rozwiązaniem nieformalnym, pośrednim i niedoskonałym. W praktyce część wymagań systemu Światowego Dziedzictwa może być wdrożona pomimo braku podstaw formalnych, np. ocena wartości stosowana w Światowym Dziedzictwie, ponieważ w polskim systemie ochrony nie ma obowiązującego schematu analizy wartości dobra. Jednak na przykład ustalenie stref buforowych powinno mieć oparcie w krajowych przepisach. Istotą strefy buforowej jest bowiem formalne określenie ograniczeń, które obowiązują na obszarze otaczającym dobro UNESCO. Tymczasem polski system ochrony nie daje podstaw do stworzenia takiej strefy i funkcjonują one tylko w dokumentacji nominacyjnej.

Kolejnym problemem są specyficzne formy nominacji prowadzone w systemie UNESCO, a niemające odpowiedników w polskim systemie ochrony, np. nominacje mieszane (*mixt properties*), nominacje transgraniczne (*transboundary properties*), nominacje seryjne (*serial nominations*) i nominacje międzynarodowe (*transnational nominations*). Te formy nominacji traktują zbiór dóbr (nawet w różnych krajach) jako całość, która jest wspólnie oceniana i zarządzana. System zarządzania takimi nominacjami powinien być wspólny (co najmniej skoordynowany), a problemy jednego dobra powinny być traktowane jako problemy całej nominacji. Może to prowadzić do komplikacji, których zupełnie nie przewiduje krajowy system ochrony zabytków i wobec których byłby zupełnie bezradny²⁰.

Kwestie finansowe to kolejny aspekt związany z brakiem formalnego osadzenia Światowego Dziedzictwa w krajowym systemie ochrony. Status dobra UNESCO nie daje bowiem formalnych podstaw do objęcia go formami krajowego wsparcia finansowego. Preferencje w konkursach na granty mają natomiast Pomniki Historii RP (jedna z formalnych form ochrony). Podobnie można by traktować wpisanie na Listę UNESCO, gdyby była to jedna z systemowych form ochrony. Co więcej, swoista gradacja wartości dóbr – zabytek rejestrowy, Pomnik Historii, dobro UNESCO

The listed elements of the UNESCO system have not been formally introduced into national practice. First of all, the inclusion of an object/area on the UNESCO List does not result in its inclusion under the national monument protection system—the Polish Monument Protection and Preservation Act of 2003 does not provide for such a situation. In practice, this problem does not manifest itself, as UNESCO sites are covered by other forms of protection provided by Polish law.¹⁸ However, this is an unsatisfactory solution, as each of the national forms of monument protection has specific characteristics, and none of them is fully consistent with the UNESCO requirements. Therefore, for example, the Old Town area protected under the Polish register of monuments does not have to overlap with the area resulting from the World Heritage criteria. One extreme example was the inconsistency of the boundaries of the historical section of Cracow in the light of the various forms of protection—placement on the UNESCO List, listing in the register of monuments, the boundary of the cultural park, and the with monument to history status.¹⁹

Thus, the statutory forms of conservation that cover World Heritage sites in Poland, are somewhat of an informal, indirect and imperfect solution. In practice, some of the requirements of the World Heritage system can be implemented despite the lack of a formal basis, such as the value assessment used in World Heritage, because there is no binding scheme for analyzing the value of a site in the Polish conservation system. However, for example, the establishment of buffer zones should be supported by national regulations. This is because the essence of a buffer zone is to formally define the restrictions that apply to the area surrounding a UNESCO site. Meanwhile, the Polish protection system does not provide a basis for the creation of such a zone, and they function only in nomination documentation.

Another problem is the specific forms of nominations carried out in the UNESCO system, and which have no counterparts in the Polish conservation system, such as mixed nominations, transboundary nominations, serial nominations, and transnational nominations. These forms of nominations treat a collection of sites (even in different countries) as a whole, which is jointly evaluated and managed. The management system of such nominations should be shared (at least coordinated), and problems of one site treated as problems of an entire nomination. This can lead to complications that national monument protection systems are unprepared for and against which they would be completely helpless.²⁰

Financial issues are another aspect related to the lack of formally embedding of World Heritage in the national system of protection. Indeed, the status of a UNESCO site does not provide a formal basis for inclusion in forms of national financial support. Preferences in competitions for grants, however, are given to the Polish Monuments of History (one of the formal

– mogłyby zostać rozwinięta w systemie wsparcia (dotacji). Zapewne byłyby to również okazja do poszerzenia centralnego funduszu, który wspiera tylko jedno dobro UNESCO²¹.

Zasygnalizowane argumenty uzasadniają potrzebę formalnego wpisania dóbr Światowego Dziedzictwa do polskiego systemu ochrony zabytków. Ratyfikując Konwencję z 1972, Polska zobowiązała się do jej wdrażania, co oznacza pełne przestrzeganie wymagań i standardów określonych dla dóbr Światowego Dziedzictwa. Dlatego konieczne jest znalezienie rozwiązania prawnego, które pozwoli wprowadzić te wymagania do polskiego systemu ochrony. Rozwiązanie to ma sprawić, że egzekwowanie wymagań i standardów Światowego Dziedzictwa stanie się powinnością zarządców dóbr i nadzorujących służb konserwatorskich.

Merytoryczne argumenty uzasadniające wprowadzenie elementów/rozwiązań systemu Światowego Dziedzictwa do krajowych systemów ochrony

Bardzo ważnym argumentem za włączeniem Światowego Dziedzictwa do krajowego systemu ochrony zabytków jest również merytoryczny dorobek tego ruchu. System Światowego Dziedzictwa jest na bieżąco aktualizowany, dzięki czemu odzwierciedla współczesne podejście do ochrony najcenniejszego dziedzictwa. Zbiorowa praca specjalistów z całego świata doprowadziła do opracowania najdoskonalszego systemu oceny szeroko rozumianej wartości dóbr dziedzictwa oraz systemu ich ochrony i zarządzania nimi. I co bardzo ważne, systemy te są odpowiednio powiązane.

Uznanie jakości systemu Światowego Dziedzictwa dotyczy wielu elementów. Przede wszystkim wysoko należy ocenić rozbudowaną metodologię analizy dóbr kandydujących na Listę. Kluczowym jej elementem jest model oceny wartości. Aby wybrać najważniejsze dziedzictwo ludzkości, wprowadzono pojęcie wyjątkowej uniwersalnej wartości (*outstanding universal value* – *ouuv*) oraz metodę jej oceny. Metoda jest oparta na 10 jednoznacznie zdefiniowanych i wzajemnie odróżnialnych kryteriach²². Proces wartościowania polega na określeniu zbioru dóbr, w ramach którego są porównywane cechy ocenianego dobra (określany jest zbiór tzw. dóbr referencyjnych). W ramach zbioru dóbr referencyjnych dokonywana jest ocena nominowanego dobra na podstawie wybranych kryteriów. Proces wartościowania powinien być przedstawiony w odrębnym opracowaniu – tzw. *comperative study*. W ten sposób wartość historycznego dobra jest do pewnego stopnia zobiektywizowana, co zawsze jest bardzo trudne.

Wartościowanie w systemie Światowego Dziedzictwa obejmuje określanie atrybutów wartości *ouuv* [*Outstanding Universal Value* 2021]. To ważny element, gdyż umożliwia powiązanie wartości z ich materialną reprezentacją (atrybutami). Pomaga to precyzyjnie określić składowe dobra, które powinny być bezwzględ-

forms of protection). The entry on the UNESCO List could be treated similarly, if it was one of the systemic forms of protection. Moreover, a kind of gradation of the value of sites—a registered monument, a Monument to History, a UNESCO site—could be developed in the support (grant) system. This could also be an opportunity to expand the central fund that supports only one UNESCO site.²¹

The arguments cited justify the need to formally incorporate World Heritage sites into the Polish monument protection system. By ratifying the 1972 Convention, Poland pledged to implement it, which means full compliance with the requirements and standards set for World Heritage sites. Therefore, it is necessary to find a legal solution to introduce these requirements into the Polish system of protection. This solution is to make the enforcement of World Heritage requirements and standards an obligation of site managers and supervising conservation services.

Substantive arguments that justify the introduction of elements/solutions of the World Heritage system into national protection systems

A very important argument for the inclusion of the World Heritage in the national monument protection system is also the substantive achievements of the movement. The World Heritage system is constantly updated, so it reflects the contemporary approach to the protection of the most valuable heritage. The collective work of specialists from around the world has led to the development of the most perfect system for assessing the broadly understood value of heritage sites and the system for their protection and management. And, very importantly, these systems are properly linked.

Recognition of the quality of the World Heritage system concerns many elements. First of all, the elaborate methodology for the analysis of candidate sites for the List should be highly appreciated. The value assessment model is a key element of this system. In order to select the most important heritage of mankind, the concept of Outstanding Universal Value (OUV) and the method of its assessment were introduced. The method is based on ten clearly defined and distinguishable criteria.²² The valuation process consists in determining a set of sites, within which the characteristics of the evaluated site are compared (a set of the so-called reference sites is determined). Within the set of the reference sites, the evaluation of the nominated site is carried out on the basis of selected criteria. The process of valuation should be presented in a separate study—the so-called comparative study. In this way, the value of the historical site is objectified to some extent, which is always very difficult.

Evaluation in the World Heritage system involves determining the attributes of OUV [*Outstanding Universal Value* 2021]. This is an important element, as it makes it possible to link values to their material representation (attributes). This helps to precisely identify

nie chronione, a tym samym elementy, które można w pewnym zakresie przekształcać.

Co ważne, metodologię określania wartości ouv można przenieść do oceny wartości każdego historycznego dobra. Dlatego w mniej lub bardziej rozbudowanych wersjach – zależnie od specyfiki obiektu i jego wartości – może być ona przeniesiona do polskiego systemu ochrony²³.

Zasadne jest też przeniesienie kolejnych ważnych elementów metodologii analizy dobra Światowego Dziedzictwa – autentyzmu i integralności. Te ważne parametry służą określeniu stanu dobra, jego „prawdziwości” i „kompletności”. Obydwa parametry dopełniają się, pozwalając ocenić stan zachowania składowych dobra istotnych dla jego wartości ouv (jako atrybutów tej wartości). Autentyzm i integralność pozwalają ocenić stan historycznych składowych dobra, prac konserwatorskich i restauratorskich uzupełnień. Warto dodać, że w metodologii Światowego Dziedzictwa spełnienie wymagań autentyzmu i integralności warunkuje wręcz uznanie wartości ouv.

W systemie Światowego Dziedzictwa ocena autentyzmu i integralności ma charakter sformalizowany – opracowywane są odpowiednie Oświadczenia. Zakłada się też, że ocena tych parametrów powinna być dokonana na podstawie oceny atrybutów wartości ouv. Tym samym dopełnia się i obiektywizuje ocena wartości dobra.

W polskim systemie ochrony dziedzictwa nie wymaga się formalnej oceny autentyzmu i integralności. Nie ma nawet metodologii takiej analizy. We wpisach do rejestru zabytków pojęcia te pojawiają się okazjonalnie i są różnie rozumiane przez autorów wpisów²⁴. W konsekwencji niezwykle ważne parametry charakteryzujące stan obiektów i pozwalające precyzyjniej zaplanować prace konserwatorskie nie funkcjonują w polskim systemie ochrony. Nie ma jednak wątpliwości, że należy to zmienić.

Elementem wartym przeniesienia do krajowego systemu ochrony są również wymagania dotyczące zarządzania dobrami UNESCO. W systemie Światowego Dziedzictwa wprowadzono unikatowe rozwiązania, ważne dla różnych aspektów ochrony dóbr kultury i zarządzania nimi. Jest to na przykład Plan Zarządzania, strefy buforowe, oceny oddziaływania (np. *Heritage Impact Assessment*), monitoring okresowy (*Periodic Monitoring*), monitoring reaktywny (*Reactive Monitoring*).

Kluczowy w tym zestawieniu jest Plan Zarządzania – w przypadku dóbr europejskich dokument obligatoryjny, który obejmuje wszystkie aspekty związane z ochroną dobra i zarządzaniem nim. Rzetelnie sporządzony Plan Zarządzania wymaga analizy kluczowych elementów i czynników znaczących w utrzymaniu dobra, co pozwala zaplanować jego ochronę, użytkowanie i udostępnianie.

W Polsce tylko kilka dóbr UNESCO ma opracowane Plany Zarządzania. Zgodnie jednak ze współczesnymi wymaganiami wszystkie dobra wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa będą musiały takie plany

the components of a site that should absolutely be protected, and thus the elements that can be transformed to a certain extent.

Importantly, the methodology for determining the OUV can be transferred to assessing the value of any historical asset. Therefore, in more or less elaborate versions—depending on the specifics of the site and its value, it can be transferred to the Polish system of protection.²³

It is also reasonable to carry forward another important elements of the methodology for analyzing a World Heritage site—authenticity and integrity. These important parameters serve to determine the state of a site, its “authenticity” and “completeness.” The two parameters complement each other, allowing to assess the state of preservation of the components of the site relevant to its OUV (as attributes of this value). Authenticity and integrity make it possible to assess the condition of the historical components of the site, conservation works and restorative additions. It is worth mentioning that in the World Heritage methodology, meeting the requirements of authenticity and integrity even determines the recognition of the value of OUV.

In the World Heritage system, the assessment of authenticity and integrity is formalized—appropriate Statements are developed. It is also assumed that the assessment of these parameters should be made on the basis of the assessment of OUV attributes. Thus, the assessment of the value of a site is completed and objectified.

The Polish heritage protection system does not require a formal assessment of authenticity and integrity. There is not even a methodology for such an analysis. In entries in the register of monuments, these terms appear occasionally and are understood differently by the authors of the entries.²⁴ As a consequence, extremely important parameters that characterize the condition of sites and allowing for more precise planning of conservation works, do not function in the Polish protection system. However, there is no doubt that this needs to change.

The requirements for the management of a UNESCO site are also an element worth transferring to the national protection system. The World Heritage system has introduced unique solutions that are important for various aspects of the protection and management of cultural sites. This is, for example, the Management Plan, buffer zones, impact assessments (e.g., *Heritage Impact Assessment*), periodic monitoring, and reactive monitoring.

Key in this statement is the Management Plan—in the case of European sites, this is a mandatory document that covers all aspects of a site protection and management. A reliably drafted the Management Plan requires an analysis of the key elements and factors significant in the maintenance of the site, which makes it possible to plan for its protection, use and provision.

In Poland, only a few UNESCO sites have developed Management Plans. However, according to modern requirements, all sites included on the World Heritage List will have to develop such plans. Therefore, this will be an opportunity to disseminate models of

opracować. Będzie to zatem okazja do rozpowszechnienia w polskim środowisku konserwatorskim modeli planów zarządzania i dostosowania ich do specyfiki dóbr. Te wzorce i doświadczenia warto też wykorzystać w innych cenniejszych krajowych zabytkach, na przykład zaczynając od Pomników Historii.

Podjęcie do zarządzania dobrami w systemie Światowego Dziedzictwa ma też jeszcze jeden aspekt, na który warto zwrócić uwagę. W tej metodologii uznanie wartości *ouV* dobra warunkuje pozytywna ocena systemu jego zarządzania oraz parametrów stanu zachowania (autentyzmu i integralności). To ważne założenie, ponieważ wiąże decyzję o formalnym uznaniu wartości historycznego obiektu z oceną możliwości jego współczesnego utrzymania. Przyjęcie takiego podejścia w krajowych systemach ochrony – choćby tylko w pewnym zakresie – miałyby rewolucyjne znaczenie.

Argumentem merytorycznym za wprowadzeniem systemu Światowego Dziedzictwa do polskiego systemu ochrony jest też mechanizm jego aktualizacji. W system Światowego Dziedzictwa jest trwale wbudowany proces modyfikacji metodologii analizy, oceny, ochrony i zarządzania dóbr historycznych. To ważny argument, gdyż założenia doktrynalne postępowania z dziedzictwem cały czas ulegają przeformułowaniu [Ashworth 2015].

Nadal trwa dyskusja na temat podstaw teoretycznych ochrony zabytków, która na razie podważa obowiązujący paradygmat tej dyscypliny²⁵. Okres zmiany paradygmatu – swoistej dezaktualizacji dawnej teorii i braku teorii nowej – jest bardzo niekorzystny dla systemów ochrony zabytków. Nie jest bowiem jasne, jak należy postępować z zabytkami – starych zasad i metod już nie udaje się stosować, a nowe nie zostały jeszcze sformułowane. Obecny stan niepewności, bardzo destrukcyjny dla systemów ochrony zabytków, może trwać niestety długo. Obszerność i różnorodność krajowych zbiorów zabytków, czyli czynniki dynamiczne, prawie uniemożliwiają sformułowanie systemowych zasad ich ochrony – elementu statycznego²⁶.

W tych warunkach cenne są więc rozwiązania przyjęte w systemie Światowego Dziedzictwa. W systemie tym funkcjonuje sprawny mechanizm uaktualniania obowiązujących zasad. Wytyczne Operacyjne – kompleksowy zbiór przepisów obowiązujących dobra wpisane na Listę – są regularnie uaktualniane przez Komitet Światowego Dziedzictwa podczas dorocznych sesji. Wytyczne Operacyjne były już kilkadziesiąt razy nowelizowane, dzięki czemu odzwierciedlają aktualne podejście do ochrony i zarządzania dziedzictwem.

Zamykając wyliczenie argumentów merytorycznych na rzecz włączenia systemu Światowego Dziedzictwa do krajowego systemu ochrony, warto wskazać jeszcze jeden czynnik. Otóż współczesne podejście do dziedzictwa zakłada (UNESCO HUL Recommendation czy Faro Convention), że historyczne dobra powinny być chronione, udostępniane i użytkowane. Oczywiście ochrona wartości dobra jest dominująca, ale dwie pozostałe funkcje są również obecne i przewi-

management plans in the Polish conservation community and adapt them to the specifics of the sites. These models and experiences are also worth using in other more valuable national monuments, for example, starting with Monuments to History.

The approach to the management of sites in the World Heritage system also has another aspect worth noting. In this methodology, recognition of a site's *OUV* is conditioned by a positive assessment of its management system and the parameters of its state of preservation (authenticity and integrity). This is an important assumption because it ties the decision to formally recognize the value of a historical object to an assessment of the possibility of its contemporary maintenance. Adopting such an approach in national preservation systems—if only to some extent—would be revolutionary.

The substantive argument for introducing the World Heritage system into the Polish conservation system is also the mechanism for updating it. The process of modifying the methodology of analysis, evaluation, protection and management of historical sites is permanently built into the World Heritage system. This is an important argument, since the doctrinal assumptions of dealing with heritage are reformulated all the time [Ashworth 2015].

The discussion of the theoretical foundations of the monument protection is still ongoing, which for the time being has undermined the current paradigm of the discipline.²⁵ The period of a paradigm shift—a kind of obsolescence of the old theory and the absence of a new theory, is very unfavorable for monument protection systems. This is because it is not clear how to deal with monuments—the old principles and methods no longer manage to apply, and new ones have not yet been formulated. The current state of uncertainty, which is very destructive for monument protection systems, may unfortunately last for a long time. The volume and diversity of the national collection of monuments—dynamical factors, makes it almost impossible to formulate systemic principles for their protection—a static element.²⁶

Thus, under these conditions, the solutions adopted in the World Heritage system are valuable. The system has an efficient mechanism for updating the applicable rules. The Operational Guidelines—a comprehensive set of rules applicable to sites entered on the List—are regularly updated by the World Heritage Committee at its annual sessions. The Operational Guidelines have been revised dozens of times, so they reflect current approaches to heritage protection and management.

Closing the enumeration of substantive arguments in favor of incorporating the World Heritage system into the national preservation system, it is worth pointing out one more factor. The modern approach to heritage assumes (the UNESCO HUL Recommendation or the Faro Convention) that historical sites should be protected, made accessible and used. Of course, the protection of the site value is dominant, but the oth-

dywane na przykład w Planach Zarządzania²⁷. Takie podejście umożliwia koordynację poszczególnych funkcji, ocenę i zaplanowanie ich wzajemnego wpływu.

Konfrontując krajowy system ochrony zabytków i system Światowego Dziedzictwa, należy zatem uznać, że wprowadzenie do systemów krajowych rozwiązań stosowanych w systemie UNESCO jest w pełni uzasadnione. Istnieje wiele elementów, które mogą zostać przeniesione z systemu Światowego Dziedzictwa do krajowych systemów ochrony dziedzictwa. Liczba dóbr wpisanych w Polsce na Listę Światowego Dziedzictwa jest niewielka, jednak ich formalne włączenie do krajowego systemu wymusi zapoznanie się służb konserwatorskich z najbardziej aktualnym podejściem do dziedzictwa – będzie to korzystne dla krajowego systemu ochrony.

Forma wprowadzenia systemu Światowego Dziedzictwa do krajowego systemu ochrony

Forma wprowadzenia systemu Światowego Dziedzictwa UNESCO do krajowego systemu ochrony dziedzictwa zależy oczywiście od specyfiki poszczególnych systemów krajowych. Generalnie poszczególne kraje wypracowały własne systemy ochrony dziedzictwa, dlatego nie można podać uniwersalnej formuły wprowadzania do nich Światowego Dziedzictwa. Można natomiast generalnie stwierdzić, że optymalne byłoby całościowe włączenie systemu Światowego Dziedzictwa do systemów krajowych, ze względu na jego spójność i kompletność na poziomie analitycznym i praktycznym.

Kraje wprowadzające Światowe Dziedzictwo do swojej legislacji generalnie koncentrują się na poziomie formalnym – definicji, procedur i uprawnień. Na przykład główny australijski dokument [EPBC Act 1999] regulujący ochronę środowiska – w tym miejsc historycznych – szeroko opisuje działania, zobowiązania, a nawet kary stosowane w przypadku zagrożenia dóbr Światowego Dziedzictwa (art. 12). W federalnym prawie USA jest przede wszystkim opisana procedura nominowana na Listę UNESCO [The National Historic Preservation Act 2016]. Przy czym dobra Światowego Dziedzictwa wskazano jako odrębną grupę dziedzictwa, która ma spełniać kryteria Światowego Dziedzictwa (*Miscellaneous* – Rozdział 3071). Z kolei w tworzonym właśnie federalnym prawie kanadyjskim [Historic Places of Canada Act 2022] problematyka Światowego Dziedzictwa jest sprowadzona do uprawnień i zobowiązań właściwego ministra (*Powers, Duties and Functions of the Minister* – pkt 6).

Tymczasem konstrukcja polskiej ustawy o ochronie zabytków umożliwia całościowe włączenie Światowego Dziedzictwa do systemu ochrony zabytków. Polska ustawa określa bowiem tzw. formy ochrony zabytków – rejestr zabytków, pomnik historii, park kulturowy, zapisy w mpzp (art. 7)²⁸. Każda z tych form ma określoną specyfikę, przepisy, procedury i możliwości działania. Dlatego dodanie jeszcze jednej formy ochrony „wpisanie na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO” jest

er two functions are also present and envisioned in, for example, the Management Plans.²⁷ This approach makes it possible to coordinate the different functions, assess and plan for their mutual impact.

Confronting the national monument protection system and the World Heritage system, it should therefore be considered that the introduction of solutions used in the UNESCO system into national systems is fully justified. There are many elements that can be transferred from the World Heritage system to the national systems of heritage protection. The number of sites inscribed on the World Heritage List in Poland is small, but their formal inclusion into the national system will force conservation services to familiarize themselves with the most up-to-date approach to heritage—this will benefit the national conservation system.

Form of introduction of the World Heritage system into the national protection system

The form of introducing the UNESCO World Heritage system into a national heritage protection system depends, of course, on the peculiarities of the latter. In general, individual countries have developed their own heritage protection systems, so it is not possible to give a universal formula for introducing World Heritage into them. However, it can be generally stated that it would be optimal to integrate the World Heritage system into national systems in its entirety, due to its coherence and completeness at the analytical and practical levels.

Countries that have incorporated World Heritage into their legislation generally focus on the formal level—definitions, procedures and powers. For example, Australia’s main document [EPBC Act 1999], which regulates the protection of the environment—including historic sites—extensively describes the actions, obligations and even penalties to be applied when World Heritage sites are threatened (Article 12). US federal law primarily describes the nomination procedure for the UNESCO List [The National Historic Preservation Act 2016]. World Heritage sites were designated as a separate group of heritage, which have to meet World Heritage criteria (*Miscellaneous*—Chapter 3071). In contrast, in the federal Canadian law that is being drafted [Historic Places of Canada Act 2022], the issue of the World Heritage is reduced to the powers and obligations of the competent minister (*Powers, Duties and Functions of the Minister*—point 6).

Meanwhile, the structure of the Polish Law on the Protection of Monuments allows for the comprehensive inclusion of the World Heritage into the monument protection system. This is because Polish law defines so-called forms of monument protection—the register of monuments, monument to history status, cultural parks, and provisions in a local spatial development plan (Article 7).²⁸ Each of these forms has specifics, regulations, procedures and possibilities for action. Therefore, the addition of one more form of protection—placement on the UNESCO World Heritage List—is possible, it will

możliwe, nie naruszy spójności istniejącego systemu ochrony, a jednocześnie stworzy formalną podstawę do wprowadzenia standardów Światowego Dziedzictwa²⁹.

Na koniec trzeba też postawić ważne pytanie: czy warto podejmować legislacyjne działania, skoro problem dotyczy tak niewielu obiektów? W Polsce jest tylko 17 wpisów na Liście Światowego Dziedzictwa, natomiast obiektów wpisanych do rejestru zabytków jest ponad 80 tysięcy. Jednak to jest właśnie kluczowy argument za wprowadzaniem rozwiązań Światowego Dziedzictwa do krajowego systemu ochrony. Nowoczesne standardy, metodologie, procedury, dokumenty, doświadczeni specjaliści nie powinni służyć ochronie tylko 17 nominacji. Ten dorobek trzeba rozpowszechnić i wykorzystać w ochronie całego zbioru zabytków, a przynajmniej jego najwartościowszej części. Dlatego z taką propozycją Polski ICOMOS będzie występował do Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, które organizuje polski system ochrony zabytków.

not violate the cohesiveness of the existing conservation system, and at the same time will create a formal basis for the introduction of World Heritage standards.²⁹

Finally, an important question must also be raised: whether it is worth taking legislative action when the problem affects so few sites. Only seventeen sites from the World Heritage List are in Poland, while there are more than 80,000 sites listed in the register of monuments. However, this is the key argument for introducing World Heritage solutions into the national conservation system. Modern standards, methodologies, procedures, documents, and experienced specialists should not serve to protect only seventeen nominations. These accomplishments must be disseminated and used in the protection of the entire body of monuments, or at least its most valuable part. Therefore, the Polish ICOMOS will submit this proposal to the Ministry of Culture and National Heritage, which organizes the Polish monument protection system.

Bibliografia / References

- An Act respecting places, persons and events of national historic significance or national interest, archaeological resources and cultural and natural heritage*, Minister of Environment and Climate Change (Kanada), first reading, June 7, 2022.
- Araoz Gustavo, *Tendencje dziedzictwa dziś i jutro – z perspektywy ewolucji filozofii i teorii konserwatorskiej*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2015, nr 44.
- Ashworth Gregory, *Planowanie dziedzictwa*, Kraków 2015.
- Cameron Christina, Rossler Mechtild, *Many Voices, One Vision; The Early Years of the World Heritage Convention*, Ashgate Publishing, Dorchester 2003.
- Environment Protection and Biodiversity Conservation Act 1999* (EPBC Act), Office of Parliamentary Counsel, Canberra (Australia), Version C2022C00214 registered 29/07/2022.
- Fortuna-Marek Anna, Siwek Andrzej, Szmygin Bogusław, *Wartościowanie dziedzictwa w Systemie SV – metoda i przykłady zastosowania*, Politechnika Lubelska, Lublin 2017.
- Kadłuczka Andrzej, *Posłowie do Ogólnopolskiej Konferencji „Ochrona dziedzictwa architektury i urbanistyki II połowy XX wieku”*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2017, nr 49.
- Larsen Knut Einar (red.), *Nara conference on Authenticity in relations to the World Heritage Convention. Proceedings*, UNESCO World Heritage Centre, Trondheim 1995.
- Marcinek Roman, Myczkowski Zbigniew, Siwek Andrzej, *Ocena skuteczności ochrony krajobrazu w parkach kulturowych w Polsce*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2021, nr 66.
- Operational Guidelines for the Implementation of the World Heritage Convention*, Paris 2021.
- Outstanding Universal Value and Monitoring of World Heritage Properties*, Warsaw 2011.
- Sroczyńska Jolanta, *Wartość społeczna zabytków architektury w świetle wybranych dokumentów UNESCO, ICOMOS, Rady Europy, kształtujących teorię ochrony dziedzictwa*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2021, nr 65.
- Szmygin Bogusław, *Światowe Dziedzictwo kultury UNESCO – charakterystyka, metodologia, zarządzanie*, Warszawa–Lublin 2016.
- The National Historic Preservation Act*, amended through December 16, 2016 and Codified in Title 54 of the United States Code.

---

¹ Głównym wydarzeniem merytorycznym, które służyło podsumowaniu dorobku Konwencji UNESCO z 1972 w skali europejskiej, była konferencja naukowa 50 Years of the UNESCO World Heritage Convention in Europe. Achievements and Challenges. Odbyła się w dniach 9–10 VI 2022 w Krakowie, organizatorami był PKN ICOMOS, Międzynarodowe Centrum Kultury, Miasto Kraków, przy

wspierciu Euro Grupy ICOMOS i Narodowego Instytutu Dziedzictwa. Materiały konferencji zostaną opublikowane.

² Szersza informacja na temat różnorodnych osiągnięć ruchu Światowego Dziedzictwa została przedstawiona w publikacji [Szmygin 2016].

³ Liczba krajów, które ratyfikowały, zaakceptowały Konwencję lub przystąpiły (*ratification (R)*), *acceptance (Ac)*), *accession*

- (A) do Konwencji, według stanu na 20 VI 2022. Konwencja Światowego Dziedzictwa UNESCO została przyjęta przez największą liczbę krajów w porównaniu do innych międzynarodowych dokumentów tej rangi [<https://whc.unesco.org/en/statesparties/>].
- ⁴ Jeżeli do Centrum Światowego Dziedzictwa dotrą informacje o zagrożeniu dóbr wpisanych na Listę, to podejmowane są działania mające wyjaśnić sygnalizowany problem. Z zasady powinna być podjęta misja mająca wyjaśnić problem, co oczywiście wymaga współpracy z Państwami-Stronami. Negatywne oceny stanu dobra mogą doprowadzić do wpisania go na Listę Dóbr Zagrożonych, w skrajnym przypadku do wykreślenia z Listy Światowego Dziedzictwa. Obecnie na Liście Dóbr Zagrożonych są 52 dobra, a 3 zostały wykreślone.
- ⁵ W 2022 sesja Komitetu Światowego Dziedzictwa miała się odbyć w Kazaniu (Federacja Rosyjska). Jednak ze względu na agresję Rosji na Ukrainę (liczne protesty międzynarodowej społeczności) sesja została odłożona – dlatego w 2022 aktualne są statystyki obowiązujące od 2021.
- ⁶ Ze względów merytorycznych i organizacyjnych liczba nominacji ocenianych podczas dorocznych sesji Komitetu Światowego Dziedzictwa wynosi ok. 30 – 35 dóbr. Planowane jest zmniejszenie tej liczby do 25. Jednocześnie zachęca się kraje europejskie, które mają najwięcej dóbr wpisanych na Listę, by w najbliższych latach nie składały nowych nominacji.
- ⁷ W organizacjach doradczych działają jednostki obsługujące i wspomagające Światowe Dziedzictwa. W ICOMOS w Paryżu działa jednostka specjalizująca się w przygotowaniu ocen nowych nominacji – Evaluation Unit, odrębna jednostka zajmuje się doradztwem i monitoringiem dóbr WH – Advisory and Monitoring Unit. W ramach IUCN też działają jednostki wyspecjalizowane w obsłudze WH. W centrali IUCN w Gland (Szwajcaria) działa IUCN World Heritage Programme. Poza tym do obsługi poszczególnych regionów świata utworzono Regional focal points.
- ⁸ Przykładem organizacji tworzącej platformę współpracy zarządców dóbr UNESCO jest Organization of World Heritage Cities. Utworzona w 1993 organizacja zrzesza miasta wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa (ponad 300 miast wpisanych na Listę UNESCO stanowi najliczniejszą grupę dóbr o tym statusie). Przykładem podmiotu działającego lokalnie (krajowo) na rzecz dóbr UNESCO jest Komitet ds. *Światowego Dziedzictwa Kulturowego w Polsce* utworzony przy Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego.
- ⁹ Uchwalenie Konwencji Światowego Dziedzictwa w 1972 poprzedził kilkuletni okres dyskusji i przygotowań. W działaniach tych ważną rolę odegrały Stany Zjednoczone, które chciały na forum międzynarodowym uhonorować 100. rocznicę utworzenia pierwszego parku narodowego Yellowstone (1872). Miało to wpływ na skonstruowanie konwencji i systemu, który obejmował dobra kultury i natury [Cameron 2013].
- ¹⁰ Zgodnie z zapisem artykułu 79 Wytucznych Operacyjnych, wszystkie dobra nominowane na podstawie kryteriów 1–6 powinny spełniać wymagania dotyczące autentyczności. Zapis tego artykułu stanowi również, że pojęcie autentyczności powinno być badane zgodnie z Nara Document on Authenticity (1994).
- ¹¹ Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego została „przyjęta, ratyfikowana i potwierdzona” przez Radę Państwa PRL 6 maja 1976 (Dz.U. 1976, nr 32, poz. 190).
- ¹² Jedyne zapis w polskiej ustawie o ochronie zabytków dotyczący Światowego Dziedzictwa jest w art. 15.4. Stwierdza, że minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa może przedstawić wniosek Komitetowi Światowego Dziedzictwa o wpisanie Pomnika Historii na Listę Światowego Dziedzictwa.
- ¹³ Zasady, procedury i funkcjonowanie systemu Światowego Dziedzictwa – m.in. metodologia analizy dóbr i wymagania, które muszą spełniać – zawierają tzw. Wytuczne Operacyjne [Operational Guidelines 2021].
- ¹⁴ Zapis dotyczący obowiązków Państw-Stron został sformułowany w artykule 4: *Each State Party to this Convention recognizes that the duty of ensuring the identification, protection, conservation, presentation and transmission to future generations of the cultural and natural heritage referred to in Articles 1 and 2 and situated on its territory, belongs primarily to that State.*
- ¹⁵ Konwencja zakłada różne formy wsparcia dla Państw-Stron – rozdział VII Wytucznych Operacyjnych zatytułowany The World Heritage Fund and International Assistance – jednak ze względu na ograniczone środki międzynarodowe są to wybiórcze działania o niewielkiej skali, w żaden sposób niezmieniające zasady, że ochrona dóbr Światowego Dziedzictwa odbywa się w ramach systemów krajowych. Na przykład w Polsce niewielkie wsparcie otrzymała kopalnia soli w Wieliczce, gdy została zagrożona przeciekami wody.
- ¹⁶ Krajowe systemy ochrony zabytków – w których również służba konserwatorska sprawuje funkcje decyzyjno-kontrolne, a właściciele zabytków funkcje zarządcze – mogą funkcjonować, gdyż są skorelowane z systemem prawnym, finansowym, politycznym, kulturowym danego kraju. Jest to wspólna baza, na której opiera się krajowy system ochrony.
- ¹⁷ Ze względu na bardzo niewielką liczbę dóbr UNESCO pracownicy służb konserwatorskich w ogromnej większości nie znają wysoce specjalistycznych wymagań (metodologii), odnoszonych tylko do zamkniętej grupy dóbr Światowego Dziedzictwa.
- ¹⁸ W założeniu dobra nominowane na Listę Światowego Dziedzictwa powinny uprzednio mieć nadany status Pomnika Historii (art. 15.4 ustawy o ochronie zabytków) – jest to jedna z ustawowych form ochrony zabytków. Poza tym ze względu na znaczną wartość zabytkową dobra te są objęte już wcześniej innymi formami ochrony – przede wszystkim wpisem do rejestru zabytków.
- ¹⁹ W historycznym centrum Krakowa wszystkie formy ochrony obejmowały różne obszary – kilka lat trwał proces ich uzgodnienia.
- ²⁰ W przypadku transnarodowej nominacji seryjnej zagrożenie jednego dobra (komponentu nominacji) może spowodować wpisanie całej nominacji (wszystkich dóbr) na Listę Dóbr Zagrożonych niezależnie od stanu pozostałych dóbr. W skrajnym przypadku cała nominacja mogłaby zostać skreślona z Listy Światowego Dziedzictwa (takiego przypadku jeszcze nie było, a więc procedura nie jest określona).
- ²¹ W 1985 sejm uchwalił ustawę o Narodowym Funduszu Rewaloryzacji Zabytków Krakowa. Na tej podstawie corocznie wydzielane są dotacje z centralnego budżetu na rewaloryzację zabytków Krakowa, realizowane za pośrednictwem Kancelarii Prezydenta RP. To rozwiązanie zapewnia ciągłe finansowanie jednego tylko dobra UNESCO w nieprzerwany sposób od 4 dekad.
- ²² W systemie Światowego Dziedzictwa przyjęto wspólną listę kryteriów do oceny *ouvs* – pierwszych 6 kryteriów służy ocenie dóbr kultury, 4 kolejne służą ocenie dóbr natury.

- ²³ Założenia oceny wartości przyjęte w systemie Światowego Dziedzictwa zostały przyjęte jako podstawa opracowania modelu wartościowania zabytków nazwanego Smart-value. Model został wdrożony do oceny wartości kilku najcenniejszych zabytków w Polsce [Fortuna-Marek et al. 2017].
- ²⁴ Wniosek dotyczący sporadycznego i niesystematyzowanego stosowania pojęć autentyczności i integralności został sformułowany na podstawie analizy decyzji o wpisie do rejestru dokonanych w całej Polsce na przestrzeni ostatnich dwóch dekad. W 2022 zespół PKN ICOMOS na zlecenie NID przeanalizował 200 decyzji o wpisie do rejestru zabytków (raport nieopublikowany).
- ²⁵ Całościowy przegląd poglądów na temat zmiany paradygmatu ochrony zabytków w kontekście międzynarodowym przedstawia publikacja [Araoz 2015].
- ²⁶ Złożoność problematyki formułowania polityki konserwatorskiej na przykładzie zabytków dwudziestowiecznych omawia publikacja [Kadłuczka 2017].
- ²⁷ Współczesna doktryna konserwatorska (tzw. teksty doktrynalne) podkreśla rolę użytkowników zabytków. Przegląd tekstów doktrynalnych w aspekcie wartości społecznych zabytków prezentuje publikacja [Sroczyńska 2021].
- ²⁸ Zestaw pomija punkt *1a) wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa* (forma ochrony zabytków ruchomych). Na Listę tworzoną na podstawie Konwencji z 1972 są wpisane tylko zabytki nieruchome.
- ²⁹ W polskiej literaturze konserwatorskiej są propozycje dostosowania systemu formalnej ochrony do zróżnicowanej wartości zabytków, np. zróżnicowanie statusu parków kulturowych [Marcinek i in. 2021].

Streszczenie

50. rocznica uchwalenia Konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego (1972) sprzyja podsumowaniu jej dokonań i ocenie wpływu na ochronę dziedzictwa. Ruch Światowego Dziedzictwa osiągnął znaczący sukces ilościowy, merytoryczny, wizerunkowy. Wypracowano unikatową, uniwersalną metodologię oceny dóbr dziedzictwa i standardy ich ochrony – są one oparte na współczesnym podejściu do ochrony i zarządzania dóbr kultury. Ochrona dóbr kultury Światowego Dziedzictwa odbywa się w ramach krajowych systemów ochrony zabytków. Standardy, metodologie i procedury krajowych systemów ochrony nie są spójne z systemem UNESCO. Dlatego ochrona i zarządzanie dóbr UNESCO nie mogą być realizowane w pełni. Dorobek, jakość i trwałość systemu Światowego Dziedzictwa uzasadnia włączenie go do krajowych systemów ochrony. W Polsce możliwe i zasadne jest uznanie „wpisania dobra na Listę Światowego Dziedzictwa” jako jednej z ustawowych form ochrony zabytków (art. 7).

Abstract

The fiftieth anniversary of the Convention concerning the protection of the world cultural and natural heritage (1972) is conducive to taking stock of its achievements and assessing its impact on heritage protection. The World Heritage movement has achieved significant quantitative, substantive, and image-related success. A unique, universal methodology for assessing heritage sites and standards for their protection have been developed—they are based on contemporary approaches to the protection and management of cultural sites. The protection of the World Heritage cultural sites is carried out within the framework of national systems of monument protection. The standards, methodologies and procedures of national protection systems are not consistent with the UNESCO system. Therefore, the protection and management of the UNESCO sites cannot be realized in full. The achievements, quality and sustainability of the World Heritage system justify its inclusion in national systems of protection. In Poland, it is possible and reasonable to recognize the inclusion of a site on the World Heritage List as one of the statutory forms of monument protection (Art. 7).

Krzysztof Atykow*

orcid.org/0000-0002-5526-4551

Marek Zalisko**

orcid.org/0000-0003-2352-010

Łukasz Bednarz***

orcid.org/0000-0002-1245-6027

Michał Krupa****

orcid.org/0000-0002-2199-0598

Jerzy Jasieńko*****

orcid.org/0000-0002-8574-6121

Wpływ systemu dofinansowania prac budowlano-konserwatorskich oraz nieprzewidzianych czynników zewnętrznych na zagrożenia procesu inwestycyjnego w obiektach zabytkowych

Impact of the System of Co-financing Construction and Conservation Works and Unforeseen External Factors on Threats to the Real Estate Development Process in Historic Buildings

Słowa kluczowe: dziedzictwo architektoniczne, program dofinansowania inwestycji, prawny i finansowy aspekt prac konserwatorskich

Keywords: architectural heritage, project co-financing program, legal and financial aspects of conservation works

Wstęp

Co do zasady fundusze europejskie dostępne na terenie Rzeczypospolitej Polskiej stanowią wsparcie finansowe przy realizacji wielomilionowych inwestycji, dlatego też są niedostępne dla większości inwestycji obejmujących swym zakresem realizacje, których wartość nie przekracza 1 mln PLN. Do programu Ochrona Zabytków nie kwalifikują się również zadania, które są współfinansowane ze środków europejskich (§ 2 ust. 2 Regulaminu Programu).

Jednakże w Polsce dostępnych jest kilka innych źródeł finansowania ze środków publicznych prac kon-

Introduction

As a rule, European funds available in the territory of the Republic of Poland constitute financial support in the implementation of multi-million projects, therefore they are not available for the majority of projects, including those whose value does not exceed PLN 1 million. Tasks co-financed from European funds are also not eligible for the Monument Protection program (§ 2 section 2 of the Program Regulations).

However, in Poland, there are several other sources of financing from public funds for conservation and construction works on immovable historic structures

- * dr inż., Zespół Inżynierów Atykow
 ** dr, Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego
 *** dr inż., Wydział Budownictwa Lądowego i Wodnego Politechniki Wrocławskiej
 **** dr hab. inż. arch., Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej
 ***** prof., Wydział Budownictwa Lądowego i Wodnego Politechniki Wrocławskiej

- * *Ph.D. Eng., Team of Civil Engineers Atykow*
 ** *Ph.D., Faculty of Law, Administration and Economics, University of Wrocław*
 *** *Ph.D. Eng., Faculty of Civil Engineering, Wrocław University of Science and Technology*
 **** *Ph.D. Eng. Arch., Faculty of Architecture, Cracow University of Technology*
 ***** *Prof. D.Sc. Ph.D. Eng., Faculty of Civil Engineering, Wrocław University of Science and Technology*

Cytowanie / Citation: Atykow K., Zalisko M., Bednarz Ł., Krupa M., Jasieńko J. Impact of the System of Co-financing Construction and Conservation Works and Unforeseen External Factors on Threats to the Real Estate Development Process in Historic Buildings. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2022, 72:20–32

Orzymano / Received: 9.05.2022 • **Zaakceptowano / Accepted:** 15.09.2022

doi: 10.48234/WK72IMPACT

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

serwatorskich oraz robót budowlanych przy nieruchomościach obiektach zabytkowych wpisanych do rejestru zabytków, do których zaliczyć należy w szczególności dofinansowanie:

1. Ministra Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu.
2. Marszałka województwa.
3. Starosty.
4. Wójta (burmistrza).
5. Narodowego Funduszu Rewaloryzacji Zabytków Krakowa (jedynie na terenie Krakowa).

Rejestr zabytków dla zabytków znajdujących się na terenie województwa prowadzi wojewódzki konserwator zabytków. Rejestr prowadzi się w formie odrębnych ksiąg dla zabytków: nieruchomości; ruchomych i archeologicznych. Rejestr zawiera dane osobowe obejmujące imię, nazwisko i adres zamieszkania lub nazwę i adres siedziby właściciela lub posiadacza zabytku, lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym znajduje się zabytek nieruchomy. W judykaturze Naczelnego Sądu Administracyjnego podnosi się, że własność do wpisania obiektu do rejestru zabytków posiada wyłącznie wojewódzki konserwator zabytków, który dysponuje wykształconą w zakresie historii sztuki i architektury kadrą pracowników i jest w stanie obiektywnie ocenić – na podstawie zebranego materiału dowodowego – czy obiekt ma walory zabytkowe. Organy ochrony zabytków nie mają obowiązku dopuszczenia dowodu z opinii biegłych na okoliczność, czy wpisywane dobro jest, czy nie jest zabytkiem [NSA, II OSK 1637/08].

Niniejszy artykuł koncentruje się na analizie systemu dofinansowania Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego (dalej także: MKiDN) w ramach programu Ochrona Zabytków ze względu na jego uniwersalność, dostępność i wzorcowość dla programów jednostek samorządu terytorialnego różnego szczebla. Zgodnie z § 2 ust. 1 rozporządzenia Ministra Kultury z 16 sierpnia 2017 w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków [Dz.U. 2017, poz. 1674], dotacja celowa może być udzielona po złożeniu wniosku o udzielenie dotacji celowej do ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, przez osobę fizyczną, jednostkę samorządu terytorialnego lub inną jednostkę organizacyjną, będącą właścicielem lub posiadaczem zabytku wpisanego na Listę Skarbów Dziedzictwa albo do rejestru zabytków albo jednostkę organizacyjną posiadającą w trwałym zarządzie zabytek wpisany do rejestru zabytków. Dotacja celowa stanowiąca pomoc *de minimis* może być udzielana do końca okresu stosowania rozporządzenia Komisji (UE) nr 1407/2013 z 18 grudnia 2013 w sprawie stosowania art. 107 i 108 Traktatu o funkcjonowaniu Unii Europejskiej do pomocy *de minimis* [Dz.Urz. UE L 352 z 24 XII 2013, s. 1], gdyż ma ono zastosowanie do 31 grudnia 2023.

Jak wynika z art. 83 b ustawy z 23 VII 2003 o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (dalej także:

entered in the register of monuments, which include, in particular, funding from:

1. The Minister of Culture, National Heritage, and Sports.
2. Marshal of the Voivodship.
3. Starost.
4. Head of the municipality (mayor).
5. The National Fund for the Revalorization of Cracow Monuments (only in Cracow).

The register of monuments for monuments located in a given voivodeship is kept by the voivodeship conservator of monuments. The register is kept in the form of separate books for: immovable, movable and archaeological monuments. The register contains personal data including the name, surname and address of residence or the name and registered office address of the owner or possessor of the monument or perpetual usufructuary of the land on which the immovable monument is located. In the judicature of the Supreme Administrative Court, it is argued that only the voivodeship conservator of monuments has the right to enter an object in the register of monuments, who, having a staff educated in the history of art and architecture, is able to objectively assess—on the basis of the collected evidence—whether the object has historic values. Monument protection authorities are not required to admit expert evidence as to whether or not the inscribed property is a monument [NSA, II OSK 1637/08].

This article focuses on the analysis of the co-financing system of the Minister of Culture and National Heritage (hereinafter also referred to as the MCNH) under the Monument Protection program due to its universality, accessibility, and exemplary nature for programs of local government units at various levels. Pursuant to § 2 section 1 of the Regulation of the Minister of Culture of August 16, 2017, on a targeted subsidy for conservation or restoration works on a monument entered on the List of Heritage Treasures, as well as conservation, restoration and construction works on a monument entered in the register of monuments [Dz.U. 2017, item 1674], a targeted subsidy may be granted after submitting an application for a targeted subsidy to the minister responsible for culture and protection of national heritage, by a natural person, a local government unit or another organizational unit that is the owner or possessor of a monument entered on the List of Heritage Treasures or in the register of monuments or an organizational unit that exercises permanent administration over a monument entered in the register of monuments. A targeted subsidy constituting *de minimis* aid may be granted until the end of the period of application of Commission Regulation (EU) No. 1407/2013 of December 18, 2013, on the application of Articles 107 and 108 of the Treaty on the Functioning of the European Union to *de minimis* aid [L 352 of December 24, 2013, p. 1], as it can be applied until December 31, 2023.

According to Art. 83b of the Act of July 23, 2003, on Monument Protection and Preservation [Ustawa z 23 VII 2003 o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

UOZiOZ) [Dz.U. 2021, poz. 710 ze zm.], dysponentem Narodowego Funduszu Ochrony Zabytków jest minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego. Narodowy Fundusz Ochrony Zabytków jest państwowym funduszem celowym. Środki Narodowego Funduszu Ochrony Zabytków są przeznaczane na dofinansowanie nakładów koniecznych na wykonanie prac konserwatorskich lub restauratorskich przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz nakładów koniecznych na wykonanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku wpisanym do rejestru – na zasadach określonych w rozdziale 7, regulującym zasady finansowania opieki nad zabytkami.

W ocenie autorów program ten zapewnia najlepszy zakres finansowania inwestycji powyżej 50 tys. PLN, co jest szczególnie ważne dla realizacji najbardziej powszechnych prac budowlano-konserwatorskich w obrębie obiektów zabytkowych, takich jak remonty dachów, elewacji czy szeroko pojęte konserwacje wnętrz i wyposażenia obiektów nieruchomości. Omawiane tu rozwiązania dotyczą prac budowlano-konserwatorskich realizowanych w roku udzielenia dofinansowania i nie dotyczą refundacji kosztów poniesionych na realizację prac wykonanych w latach ją poprzedzających.

Konstruktywna analiza programu Ochrona Zabytków dla prac budowlano-konserwatorskich realizowanych w roku udzielenia dofinansowania

Podstawową zaletą programu Ochrona Zabytków [Dz.U. 2021, poz. 710 ze zm.] jest obowiązek złożenia wniosku o dofinansowanie prac konserwatorskich lub robót budowlanych przy zabytku do końca października roku poprzedzającego inwestycję (§ 4 ust. 1 pkt 1) Regulaminu Programu). Należy wyjaśnić, że autorzy celowo pomijają terminy naboru wniosków o częściową refundację poniesionych nakładów dla realizacji inwestycji w latach wcześniejszych. Dla porównania: programy jednostek samorządu terytorialnego ogłaszane na początku roku kalendarzowego, w którym jest realizowana inwestycja, i rozstrzygane w jego połowie z punktu jej właściwego przygotowania są spóźnione na samym początku. Podpisanie umowy o udzielenie dotacji, czyli *de facto* zagwarantowanie finansowania inwestycji w pełnym planowanym zakresie, w czerwcu–lipcu z terminem realizacji do połowy/końca października, nie stanowi problemu jedynie w przypadku niewielkiego zakresu prac.

Na etapie składania wniosku o udzielenie dotacji (stan na rok 2021) oprócz pozwolenia właściwego terytorialnie wojewódzkiego konserwatora zabytków na prowadzenie prac konserwatorskich lub robót budowlanych przy zabytku oraz zdjęć dokumentujących stan zachowania zabytku w formacie JPG, nie są wymagane żadne załączniki. Wyniki naboru są ogłaszane w pierwszym kwartale roku planowanej inwestycji. Po otrzymaniu promesy MKiDN beneficjent ma 40 dni

(Dz.U. 2021, item 710, as amended)], the administrator of the National Monument Protection Fund is the minister responsible for culture and protection of national heritage. The National Monument Protection Fund is a state special purpose fund. The resources of the National Monument Protection Fund are allocated to co-finance the expenditure necessary for the performance of conservation or restoration works on monuments placed on the List of Heritage Treasures, and the expenditure necessary for the performance of conservation, restoration or construction works on the monument entered in the register—on the terms set out in Chapter 7 regulating principles of financing the care of monuments.

In the authors' opinion, this program provides the best scope of financing investments above PLN 50,000, which is particularly important for the implementation of the most common construction and conservation works within historic buildings, such as roof and facade repairs or broadly understood maintenance of interiors and equipment in immovable structures. However, the minimum amount of funding requested is PLN 25,000 (§ 10 section 1 of the Program Regulations), and in special cases, the minister may grant funding in an amount lower than the minimum amount requested (§ 10 section 2 of the Program Regulations). The solutions discussed here concern construction and conservation works carried out in the year of granting the subsidy and do not concern the reimbursement of costs incurred for the implementation of works performed in the preceding years.

Constructive analysis of the Monument Protection program for construction and conservation works carried out in the year of granting the subsidy

The main advantage of the Monument Protection program is the obligation to submit an application for co-financing of conservation or construction works on the monument by the end of October of the year preceding the project (§ 4 section 1 point 1 of the Program Regulations). It should be explained that the authors of the article deliberately omitted the deadlines for submitting applications for partial reimbursement of costs incurred for executing projects in previous years.

For comparison, programs of local government bodies announced at the beginning of the calendar year in which the project is carried out, and settled in the middle of the year, from the point of view of its proper preparation, are late at the very beginning. Signing the co-financing agreement, which *de facto* means guaranteeing the financing a project to the full extent planned, in June–July with a completion deadline by mid/end of October is not a problem only in the case of a small scope of works.

At the stage of submitting the subsidy application (as of 2021), apart from the permission of the territorially competent voivodeship conservator of monuments to conduct conservation or construction works on the monument and photos documenting the state of preser-

na dopełnienie formalności umożliwiających podpisanie umowy na dofinansowanie.

Oprócz aktualizacji wniosku dotyczącego dostosowania zakresu zadania do wysokości udzielonej dotacji, dokumenty, które beneficjent jest zobowiązany przedłożyć, to m.in. (stan na rok 2021):

1. Kopia decyzji właściwego miejscowo Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków (dalej także: WKZ) o pozwoleniu na prowadzenie prac (budowlanych/konserwatorskich) przy obiekcie zabytkowym (dokument kluczowy z punktu widzenia systemu dotowania prac w obiektach zabytkowych).
2. Kopia decyzji właściwego miejscowo organu administracji architektoniczno-budowlanej o pozwoleniu na prowadzenie prac budowlanych (w przypadku robót budowlanych).
3. Kosztorys ofertowy wykonawcy prac sprawdzony przez inspektora nadzoru inwestorskiego i zatwierdzony przez WKZ pod kątem zgodności z wydaną przez niego decyzją o pozwoleniu na prowadzenie prac konserwatorskich lub robót budowlanych przy zabytku.

W ocenie autorów są to najważniejsze dokumenty, gdyż mają bezpośredni wpływ na płynność i poprawność realizowanej inwestycji.

Roboty budowlano-konserwatorskie mogą być realizowane dopiero po podpisaniu z MKiDN umowy o dofinansowanie, pod rygorem konieczności zwrotu części dotacji obejmującej zakres prac zrealizowany przed jej podpisaniem, podobnie jak w przypadku każdej ze wspomnianych we wstępie instytucji. Jest to rozwiązanie zrozumiałe, mające uprościć system kontroli i rozliczeń wydatkowanych środków.

Dofinansowanie obejmuje zakres do 50% wartości inwestycji i może ją przekroczyć tylko w szczególnych przypadkach, po spełnieniu następujących kryteriów:

1. Wynikającego z art. 78 ust. 2 UOZiOZ [Dz.U. 2021, poz. 710 ze zm.], tj. zabytek ma wyjątkową wartość historyczną, artystyczną lub naukową albo wymaga przeprowadzenia złożonych pod względem technologicznym prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych.
2. Wynikającego z art. 78 ust. 3 UOZiOZ [Dz.U. 2021, poz. 710 ze zm.], tj. stan zachowania zabytku wymaga niezwłocznego podjęcia prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytku.

Na etapie oceny wniosku kryteria oceny wniosków zgodnie z załącznikiem nr 3 do programu Ochrona Zabytków są następujące:

- A. Kryteria oceny wartości merytorycznej (Punkcja maksymalna 60 pkt):
  1. Konieczność przeprowadzenia prac wynikająca ze stanu zachowania zabytku.
  2. Czas powstania i wartość zabytku (historyczna, artystyczna, naukowa, w tym wpis zabytku na Listę UNESCO i/lub uznanie zabytku za Pomnik Historii).
- B. Kryteria oceny zgodności ze strategicznymi celami programu (Punkcja maksymalna 30 pkt):

vation of the monument in JPG format, no other attachments are required. This is a positive change in relation to the practice from previous years, when it was not required to attach a scan of administrative decisions enabling project execution, or even their numbers or indication of their relevant provisions. The results of the call for applications are announced in the first quarter of the year of the planned project. After receiving the pledge of the MCNH, the beneficiary has forty days to complete the formalities for signing the co-financing agreement.

In addition to updating the application by adjusting the scope of the task to the amount of the subsidy awarded, the documents that the beneficiary is required to submit include (as of 2021):

1. A copy of the decision of the territorially competent Voivodeship Conservator of Monuments (hereinafter also referred to as the VCM) permitting the execution of (construction/conservation) works on a historic building (a key document from the point of view of the system of subsidizing works in historic buildings).
2. A copy of the decision of the territorially competent architectural and construction administration authority permitting the execution of construction works (in the case of construction works).
3. A cost estimate by a contractor, verified by the developer supervision inspector and approved by the VCM in terms of compliance with the issued decision on the permit to conduct conservation works or construction works on the monument.

In the opinion of the authors, the first three documents are the most important, as they have a direct impact on the smoothness and correctness of a project.

Construction and conservation works may only be conducted after signing a co-financing agreement with the MCNH, under pain of returning a part of the subsidy covering the scope of works conducted before signing it. The situation is similar in the case of each of the institutions mentioned in the introduction.

It is an understandable solution that is supposed to simplify the system of control and settlement of disbursed funds.

Co-financing covers the range up to 50% of a project's value and may exceed it only in special cases, after meeting the following criteria:

1. Resulting from Art. 78 paragraph 2 of the Act of July 23, 2003, on Monument Protection and Preservation [Dz.U. 2021, item 710, as amended], i.e., the monument has exceptional historical, artistic, or academic value or requires technologically complex conservation, restoration or construction works.
2. Resulting from Art. 78 paragraph 3 of the Act of July 23, 2003, on Monument Protection and Preservation [Dz.U. 2021, item 710, as amended], i.e., the state of preservation of the monument requires immediate conservation, restoration or construction works on the monument.

At the stage of application evaluation, the application evaluation criteria in accordance with Annex 3 to the Monument Protection program are as follows:

1. Podtrzymanie i rozpowszechnianie polskiej tradycji narodowej i państwowej oraz wzmocnienie tożsamości lokalnej i regionalnej.
2. Społeczna funkcja obiektu po zakończeniu całej inwestycji.
- C. Kryteria oceny wartości organizacyjnej (Punktacja maksymalna 10 pkt):
  1. Kontynuacja prac prowadzonych w ostatnich dwóch latach – zadanie dotyczy kontynuacji prac przy zakresie, który został rozpoczęty w ostatnich dwóch latach.
  2. Ocena budżetu przedstawionego we wniosku – relacji między wnioskowanym dofinansowaniem a wkładem własnym.

W świetle kryteriów punktu C fakt premiowania beneficjentów, którzy dysponują środkami własnymi umożliwiającymi im wnioskowanie o dotację poniżej 30% wartości inwestycji (4 pkt), jest niezrozumiałą.

W ocenie autorów jest to rozwiązanie błędne i jako takie powinno być zniesione, gdyż stoi w aksjologicznej sprzeczności z pozostałym systemem punktacji wniosków, w szczególności w odniesieniu do wartościowania zabytku, zwłaszcza w przypadku, gdy zabytek spełnia szczególne wymogi umożliwiające przyznanie dofinansowania powyżej 50% wartości inwestycji po spełnieniu wymogów opisanych wyżej.

Potencjalne przeszkody utrudniające sprawną realizację inwestycji

W ocenie autorów pozytywną zmianą w stosunku do lat ubiegłych jest zniesienie braku wymogu posiadania na etapie składania wniosku decyzji WKZ.

Fakt, że na etapie składania wniosku beneficjent nie ma obowiązku przedłożenia szczegółowego kosztorysu na prace objęte wnioskiem oraz jego zatwierdzenia przez WKZ pod względem zgodności z wydanym pozwoleniem, mógłby się wydawać ułatwieniem, ale nie sie ze sobą niekorzystne następstwa w postaci:

1. Braku właściwej kalkulacji planowanych prac, a jedynie przybliżonego określenia wartości inwestycji.
2. Braku pewności, czy wnioskowana kwota obejmuje prace objęte pozwoleniem WKZ.

Ogłoszenie wyniku naboru w pierwszym kwartale roku planowanej inwestycji teoretycznie umożliwia właściwe jej zaplanowanie, tym bardziej że po otrzymaniu promesy MKiDN beneficjent ma 40 dni na dopełnienie formalności umożliwiających podpisanie umowy na dofinansowanie. Realia są jednak takie, że firmy budowlano-konserwatorskie planują realizację prac z o wiele większym wyprzedzeniem, i na początku kwietnia zazwyczaj pojawia się już problem ze znalezieniem wykwalifikowanego wykonawcy. Problem ten potęguje się w przypadku dotacji udzielonych w trybie odwoławczym, którego wyniki podawane są w połowie II kwartału. Należy przy tym pamiętać, że żaden wykonawca nie rozpocznie realizacji prac „z marszu”, gdyż przygotowanie logistyczne rozpoczęcia realizacji prac również zajmuje sporo czasu.

A. Criteria for assessing substantive value (The maximum number of points is 60):

1. The necessity to conduct works resulting from the state of preservation of the monument.
2. Time of creation and value of the monument (historical, artistic, academic, including the monument being listed on the UNESCO World Heritage List and/or recognition as a Monument to History).

B. Criteria for assessing compliance with the strategic goals of the program (The maximum number of points is 30):

1. Maintaining and spreading the Polish national and state tradition and strengthening the local and regional identity.
2. Social function of the building after completion of the entire project.

C. Criteria for assessing organizational value (The maximum number of points is 10):

1. Continuation of works conducted in the last two years—the task concerns the continuation of works on the scope that was started in the last two years.
2. Assessment of the budget presented in the application—the relationship between the requested co-financing and own contribution.

In the light of Criteria C, the fact of awarding additional points to beneficiaries who have their own resources enabling them to apply for a subsidy below 30% of the project value is perplexing.

In the opinion of the authors, this solution is wrong and as such should be abolished, because it is in axiological contradiction with the rest of the application scoring system, in particular with regard to the valuation of the monument, especially if the monument meets the specific requirements for granting co-financing above 50% of the project value after meeting the requirements described above.

Potential obstacles to the efficient project completion

In the opinion of the authors, a positive change in relation to previous years is the lifting of the lack of the requirement to have a decision of the VCM at the application submission stage.

The fact that, at the application stage, the beneficiary is not required to submit a detailed cost estimate for the works covered by the application and its approval by the VCM for compliance with the permit issued might seem to be a facilitation, but it has negative consequences in the form of:

1. Lack of correct calculation of the planned works, and only an approximate determination of project cost,
2. Lack of certainty whether the requested amount covers works covered by the VCM permit.

The announcement of the result of the call for applications in the first quarter of the year of the planned project theoretically allows for its proper planning, the more so that after receiving the promise of the MCNH, the beneficiary has forty days to complete the formalities

Biorąc powyższe pod uwagę, inwestycje zazwyczaj realizowane są w stosunkowo krótkim okresie: od maja/czerwca (lipiec/sierpień w przypadku dotacji z odwołań) do 31 października. Daje to 5 miesięcy, a w przypadku dofinansowania z odwołań – 3 miesiące.

Nawet zakładając najbardziej optymistyczny scenariusz – 5 miesięcy na realizację zadania – jest to okres krótki i bardzo podatny na zakłócenia, co pokazują doświadczenia z lat 2020–2021, w których nałożyły się na siebie cztery niekorzystne czynniki, poważnie zakłócające planowy przebieg inwestycji:

1. Wzrost kosztów pracy wynikający z powiązanych ze sobą różnych czynników, do których należy w szczególności zaliczyć jako najważniejsze: a) rosnące oczekiwania płacowe; b) niskie bezrobocie (rynek pracownika, a nie pracodawcy); c) brak wykwalifikowanej siły roboczej na polskim rynku pracy; d) wzrost płacy minimalnej, kosztów innych niż same płace, w tym wysokość składek ZUS.
2. Duży i ciągły wzrost cen materiałów budowlanych, w niektórych branżach do 10% miesięcznie, oraz lokalne i czasowe problemy z ich pozyskaniem.
3. Wpływ uwarunkowań klimatycznych na opóźnienia w realizacji zadań wykonywanych na zewnątrz obiektów zabytkowych, zarówno ze względów szczegółowych wymogów technologii stosowanych produktów (np. wymogi w zakresie dopuszczalnych temperatur powietrza podczas nakładania i pielęgnacji tynków), jak i bezpieczeństwa pracowników (np. konieczność przerw w realizacji robót dekarских w długotrwałych okresach niepogody).
4. Stan zagrożenia epidemicznego i stan epidemii COVID-19, który nie tylko powodował przestoje w samej realizacji robót, absencje pracowników (choćby kwarantanna), ale również wpłynął na przerwanie łańcuchów dostaw, począwszy od komponentów do produkcji materiałów budowlanych, poprzez ich produkcję, skończywszy na dystrybucji i sprzedaży.

Zaistniała sytuacja spowodowała nie tylko wzrost kosztów realizacji inwestycji przy z góry określonym sztywno budżecie, ale również często brak możliwości realizacji całości zadania w określonych ramach czasowych i finansowych, ze szkodą przede wszystkim dla zabytków, których ratowanie jest celem nadrzędnym.

Problemem utrudniającym stabilną realizację inwestycji jest restrykcyjne określenie daty końcowej realizacji inwestycji, będące najprawdopodobniej skutkiem konieczności rozliczenia zadania w roku budżetowym udzielenia dofinansowania. Jest to wymóg zrozumiały ze względów księgowych, w przypadku obiektów zabytkowych, gdzie w trakcie realizacji inwestycji mogą się pojawiać problemy opisane wyżej, jak również np. podczas konserwacji – elementy wymagające dodatkowych badań, analiz lub rozpoznania (co zajmuje cenny czas), czasami może powodować konieczność ograniczenia zakresu prac lub ich przerwanie i zwrot części niewykorzystanego dofinansowania. Taka sytuacja jest kłopotliwa i uciążliwa zarówno dla beneficjenta, jak i dla instytucji dotującej.

enabling signing the co-financing agreement. The reality, however, is that construction and conservation companies plan works much more in advance, and at the beginning of April there is usually a problem with finding a qualified contractor. This problem is exacerbated in the case of subsidies granted under the appeal procedure, the results of which are published in the middle of the second quarter. It should be remembered that no contractor will start working “on the spot,” as the logistical preparation of the commencement of works also takes a lot of time.

Taking the above into account, investments are usually implemented in a relatively short period of time: in the months from May/June (July/August in the case of subsidies granted under the appeal procedure) to October 31 (December 31). This means five months, and in the case of co-financing granted under the appeal procedure—three months.

Even assuming the most optimistic scenario—five months for task implementation—it is a short period which is very susceptible to disruptions, as shown by the experience from 2020–2021, in which four unfavorable factors overlapped each other, greatly disrupting planned project courses:

1. An increase in labor costs resulting from various interrelated factors, the most important of which were in particular: a) rising wage expectations; b) low unemployment (a candidate-driven market as opposed to an employer-driven market); c) the lack of a qualified workforce on the Polish labor market; d) an increase in the minimum wage, costs other than the wages themselves, including the amount of Social Insurance contributions.
2. A large and continuous increase in the prices of building materials, in some industries up to 10% per month, and local and temporary problems with their acquisition (e.g., old wood for anastylis of carpentry structures or specialized materials for conservation).
3. The impact of climatic conditions on delays in performing tasks outside historic buildings, both due to the detailed requirements of the technology of the products used (e.g., requirements regarding permissible air temperatures during plaster application and care) and employee safety (e.g., the need for pauses in the execution of roofing works throughout long periods of bad weather).
4. The state of epidemic threat and the state of the epidemic announced due to COVID-19, which not only caused downtime in the implementation of works, workplace absenteeism (due to quarantine), but also contributed to the disruption of supply chains, from components used for the production of building materials through their production and ending with distribution and sale.

This situation resulted not only in an increase in the costs of projects with a predetermined rigid budget, but also often the inability to complete the entire task within specific time and financial constraints, to the detriment of monuments, the saving of which is the predominant goal.

Ostatnim, jednak *de facto* pierwszym problemem, z jakim spotyka się potencjalny beneficjent, jest brak możliwości dotowania opracowania dokumentacji sporządzonej przed podpisaniem umowy o dofinansowanie. Beneficjent chcąc spełnić wymogi formalne, musi pozyskać niezbędne decyzje administracyjne, a w tym celu musi zlecić sporządzenie odpowiedniej dokumentacji budowlano-konserwatorskiej. Wiadomo, że jakość dokumentacji jest ściśle powiązana z jej ceną, co w przypadku obiektów zabytkowych będących w posiadaniu mniej zamożnych beneficjentów (np. wiejskich parafii) może być znaczącym problemem, tym bardziej że np. dokumentację budowlaną może tak naprawdę sporządzić każdy posiadający uprawnienia do projektowania, ale ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami w zasadzie nie stawia żadnych wymogów co do jego doświadczenia i kwalifikacji. Potencjalne oszczędności na jakości w tym zakresie odbijają się niekorzystnie na etapie realizacji prac, kiedy po ich rozpoczęciu zachodzi konieczność urealnienia zarówno ich zakresu, jak i kosztów.

Co prawda na podstawie art. 77 UOZiOZ [Dz.U. 2021, poz. 710 ze zm.] dofinansowanie MKiDN na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane może obejmować nakłady konieczne na:

1. sporządzenie ekspertyz technicznych i konserwatorskich (art. 77 pkt 1),
2. przeprowadzenie badań konserwatorskich lub architektonicznych (art. 77 pkt 2),
3. wykonanie dokumentacji konserwatorskiej (art. 77 pkt 3),
4. opracowanie programu prac konserwatorskich i restauratorskich (art. 77 pkt 4),
5. wykonanie projektu budowlanego zgodnie z przepisami Prawa budowlanego (art. 77 pkt 5),
6. sporządzenie projektu odtworzenia kompozycji wnętrza (art. 77 pkt 6).

Dzieje się to jednak przy zastrzeżeniu, że sporządzenie ekspertyz, badań, dokumentacji, programów lub projektów może stanowić koszty kwalifikowane jedynie w przypadku, gdy są one częścią prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych bądź wynikają z prowadzonych prac i są wykonywane po dacie podpisania umowy o dofinansowanie. Zapis taki sprawia, że powyższego zakresu dotacja *de facto* nie obejmuje, tym bardziej że aby uzyskać niezbędne decyzje administracyjne, które należy przedłożyć na etapie uzupełnienia dokumentów po otrzymaniu promesy MKiDN, a przed podpisaniem umowy o dofinansowanie, beneficjent musi odpowiednio wcześniej zlecić sporządzenie dokumentacji budowlano-konserwatorskiej, na której podstawie te decyzje administracyjne są wydawane.

Należy wyjaśnić, że art. 77 UOZiOZ [Dz.U. 2021, poz. 710 ze zm.] określa zamknięty katalog dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane, zatem rozszerzenie ustawowego przedmiotowego zakresu dotacji o roboty instalacyjne i materiały związane z iluminacją zabytkowego obiektu jest niedopuszczalne

One problem that hinders stable project execution is the restrictive setting of project completion dates, which most likely results from the need to settle a task in the financial year in which the co-financing was granted. It is an understandable requirement for accounting reasons, in the case of historic buildings, where the problems described above may arise during project execution, as well as, for example, during conservation—elements requiring additional tests, analysis or examinations (which takes valuable time), which can sometimes cause the need to limit the scope of works or their interruption and return of part of the unused co-financing. Such a situation is troublesome and burdensome for both the beneficiary and the subsidizing institution.

The last, but *de facto*, first, problem faced by a potential beneficiary is the inability to subsidize the preparation of documentation developed in the period before signing the subsidy agreement. In order to meet the formal requirements, the beneficiary must obtain the necessary administrative decisions, and for this purpose must commission the preparation of appropriate construction and conservation documentation. It is known that the quality of documentation is closely related to its price, which in the case of historic buildings owned by less wealthy beneficiaries, e.g., rural parishes, may be a significant problem, the more so that e.g., construction documentation can be prepared by anyone with a design license, but the Monument Protection and Preservation Act essentially does not impose any requirements as to the experience and qualifications of the person preparing the documentation. Potential savings on quality in this area have a negative impact on execution stage, when, after project commencement, it is necessary to adjust both its scope and costs.

However, pursuant to Art. 77 of the Act of July 23, 2003, on Monument Protection and Preservation [Dz.U. 2021, item 710, as amended], co-financing from the MCNH for conservation, restoration and construction works may include the expenditure necessary for:

1. preparation of technical and conservation expertises (Art. 77 point 1),
2. conducting conservation or architectural tests (Art. 77 point 2),
3. preparation of conservation documentation (Art. 77 point 3),
4. developing a schedule of conservation and restoration works (Art. 77 point 4),
5. preparation of a construction project in accordance with the provisions of the Construction Law (Art. 77 point 5),
6. preparation of a project for recreating the interior composition (Art. 77 point 6).

This, however, takes place with the proviso that the preparation of expertises, tests, documentation, programs, or projects may constitute eligible costs only if they are part of conservation, restoration or construction works, or result from the conducted works and are performed after the date of signing the co-

[Uchwała Regionalnej Izby Obrachunkowej w Opolu, 23/54/2010]. Nie jest dopuszczalne ograniczenie lub rozszerzenie zakresu prac przy zabytkach w stosunku do katalogu określonego w art. 77 UOZiOZ [Uchwała Regionalnej Izby Obrachunkowej w Olsztynie, 0102-195/13]. Ponieważ art. 77 UOZiOZ stanowi katalog zamknięty nakładów koniecznych, na jakie może być przeznaczona dotacja z budżetu jednostki samorządu terytorialnego, nie może on być rozszerzany o inne nakłady konieczne. Na tej samej zasadzie wprowadzenie przez radę gminy przepisu, zgodnie z którym dotacja może być przeznaczona również na remont i renowację organów, stanowi rozszerzenie katalogu zadań i naruszenie uregulowania zawartego w art. 77 UOZiOZ [Uchwała Regionalnej Izby Obrachunkowej w Kielcach, 62/2010].

Propozycje rozwiązań usprawniających

Przedstawione poniżej propozycje rozwiązań autorzy opracowali, bazując na wieloletnich doświadczeniach w zakresie przygotowania i nadzoru nad realizacją inwestycji w obiektach zabytkowych [Ałykow, Napiórkowska-Ałykow 2008a, s. 20–23; 2008b] współfinansowanych ze środków zewnętrznych [Ałykow, Napiórkowska-Ałykow 2008c, s. 15–20; 2009a, s. 19–24], jednocześnie biorąc pod uwagę kwestie właściwego kształtowania zakresu ingerencji w obiekt zabytkowy [Ałykow, Napiórkowska-Ałykow 2009b, s. 646–658; 2015, s. 59–64; Kulikov et al. 2019, s. 140–146; Bednarz et al. 2021, s. 147–156] zgodnie z szeroko pojętą doktryną konserwatorską [Ałykow, Napiórkowska-Ałykow 2019, s. 119–128; Krawczyk 2016, s. 127–136; Murzyn-Kupisz 2016, s. 147–164] i mając na uwadze fakt, że program Ochrona zabytków jest wzorcowy dla jednostek samorządu terytorialnego różnego szczebla.

Autorzy proponują wprowadzenie następujących modyfikacji mających na celu usprawnienie procesu przygotowania i realizacji prac budowlano-konserwatorskich współfinansowanych ze środków zewnętrznych w następującym zakresie:

1. Ustanowienie terminu składania wniosków o dofinansowanie do końca czerwca roku poprzedzającego realizację dotacji.

Proponowane rozwiązanie umożliwi zaplanowanie inwestycji i pozyskanie wykonawcy robót w czwartym kwartale roku poprzedzającego realizację prac – przed rozpoczęciem sezonu budowlanego.

Umożliwi również szybsze rozpoczęcie prac i tym samym wydłuży okres przeznaczony na ich realizację, co w przypadku wystąpienia nieprzewidzianych sytuacji, takich jak odkrycie zakrytych wcześniej elementów zabytkowych czy konieczność zmiany technologii prac, pozostawia margines czasu na przeprowadzenie niezbędnych badań i dopełnienie niezbędnych formalności, np. zmianę zakresu pozwolenia WKZ oraz aneksowanie umowy o dofinansowanie.

financing agreement. Such a provision means that the above-mentioned scope is de facto not covered by the subsidy, because in order to obtain the necessary administrative decisions, which must be submitted at the stage of completing the documents, in the period after receiving the promise of the MCNH, and before signing the co-financing agreement, the beneficiary must order in advance the preparation of documentation of construction and conservation works on the basis of which these administrative decisions are issued.

It should be clarified that the provision of Art. 77 of the Act of July 23, 2003, on the protection and care of monuments [Dz.U. 2021, item 710, as amended] specifies a closed catalogue of subsidies for conservation, restoration and construction works, therefore the extension of the statutory scope of the subsidy to include installation works and materials related to the illumination of a historic building is unacceptable [Uchwała Regionalnej Izby Obrachunkowej w Opolu, 23/54/2010]. It is not allowed to limit or extend the scope of works on monuments in relation to the catalogue specified in Art. 77 of the Monument Protection and Preservation Act [Uchwała Regionalnej Izby Obrachunkowej w Olsztynie, 0102-195/13]. Due to the fact that Art. 77 of said Act includes a closed catalogue of necessary expenditure for which a subsidy from the budget of a local government unit may be allocated, it may not be extended by other necessary expenditure. In the same way, the introduction by a municipal council of a provision, according to which the subsidy may also be allocated to the restoration and renovation of organs, constitutes an extension of the catalogue of tasks and a violation of the regulation contained in Art. 77 of the Act [Uchwała Regionalnej Izby Obrachunkowej w Kielcach, 62/2010].

Proposals for project solutions

The proposed solutions presented below were developed by the authors based on many years of experience in the preparation and supervision of projects that target historic buildings [Ałykow, Napiórkowska-Ałykow 2008a, p. 20–23; 2008b] co-financed from external funds [Ałykow, Napiórkowska-Ałykow 2008c, p. 15–20; 2009a, p. 19–24], at the same time taking into account the issues of proper shaping of the scope of intervention in a historic building [Ałykow, Napiórkowska-Ałykow 2009b, p. 646–658; 2015, p. 59–64; Kulikov et al. 2019, p. 140–146; Bednarz et al. 2021, p. 147–156] in accordance with broadly understood conservation doctrine [Ałykow, Napiórkowska-Ałykow 2019, p. 119–128; Krawczyk 2016, p. 127–136; Murzyn-Kupisz 2016, p. 147–164] and bearing in mind the fact that the Monument Protection program is a model for local government bodies of various levels.

The authors propose to introduce the following modifications aimed at improving the process of preparation and implementation of construction and conservation works co-financed from external funds in the following scope:

2. Konieczność zatwierdzenia kosztorysu inwestorskiego przez WKZ pod kątem zgodności z wydaną przez niego decyzją o pozwoleniu na prowadzenie prac konserwatorskich lub robót budowlanych przy zabytku na etapie składania wniosku.

Proponowane rozwiązanie pomoże doprecyzować zakres i wstępne koszty realizacji prac budowlano-konserwatorskich już na etapie składania wniosku. Po przyznaniu dofinansowania aktualizacja kosztów pomiędzy kosztorysem inwestorskim a kosztorysem ofertowym wykonawcy prac obejmowałaby *de facto* jedynie różnicę w składnikach cenotwórczych, takich jak m.in. stawka roboczogodziny czy ceny materiałów.

3. Na etapie oceny wniosków rezygnacja z przyznawania punktów w zależności od procentowego udziału dofinansowania w wartości inwestycji. Proponowane rozwiązanie zmieni istniejące rozwiązanie, które w ocenie autorów stoi w aksjologicznej sprzeczności z pozostałym systemem punktacji wniosków, w szczególności w odniesieniu do wartościowania zabytku, zwłaszcza w przypadku, gdy zabytek spełnia szczególne wymogi umożliwiające przyznanie dotacji powyżej 50% wartości inwestycji po spełnieniu wymogów opisanych wyżej.
4. Na etapie składania wniosku wprowadzenie możliwości zwiększenia kwoty wskazanej w kosztorysie inwestorskim o 10% na roboty dodatkowe i nieprzewidziane.

Proponowane rozwiązanie umożliwi zagwarantowanie kwoty dofinansowania obejmującej zarówno zwiększenie wartości zadania wynikającej ze wzrostu cen pomiędzy opracowaniem kosztorysu inwestorskiego a kosztorysem ofertowym po przyznaniu dofinansowania, jak również ewentualne zmiany cen zawarte w kosztorysie ofertowym zamiennym. Kontrolę nad kosztami zapewniłyby wskazane wyżej trzy kosztorysy (tj. kosztorys inwestorski, kosztorys ofertowy i kosztorys ofertowy zamienny), każdorazowo zatwierdzone przez WKZ pod kątem zgodności z wydaną przez niego decyzją o pozwoleniu na prowadzenie prac konserwatorskich lub robót budowlanych przy zabytku oraz Inspektora Nadzoru w zakresie zastosowanych cen, norm kosztorysowania i przedmiarów.

5. Wydłużenie terminu realizacji zadania z możliwością zakończenia w uzasadnionych przypadkach do czerwca roku następnego.

Jak to wskazano wyżej, realny czas przeznaczony na realizację prac budowlano-konserwatorskich to ok. 5 miesięcy, a w przypadku dotacji z odwołań to 3 miesiące.

W przypadku zaistnienia wspomnianych wcześniej niekorzystnych czynników zakłócających planowy przebieg inwestycji okres ten ulega skróceniu, co może nieść ze sobą poważne i bardzo niekorzystne konsekwencje, komplikujące proces realizacji prac i rozliczenia dofinansowania. Jest to szczególnie

1. Set the deadline for submitting applications for co-financing for end of June of the year preceding the implementation of the subsidy.

The proposed solution will make it possible to plan the project and find a contractor in the fourth quarter of the year preceding the works—before the start of the construction season.

This will also allow for a faster start of works and thus extend their execution window, which in the event of unforeseen situations, such as the discovery of previously hidden historic elements or the need to change the technology of works, leaves a margin of time for conducting the necessary tests and completing the necessary formalities, e.g., changing the scope of the VCM permits and annexing the co-financing agreement.

2. Introduce the requirement to approve the developer's cost estimate by the VCM in terms of compliance with the issued decision on the permit to conduct conservation or construction works on the monument at the stage of submitting the application. The proposed solution will help to clarify both the scope and initial costs of the construction and conservation works already at the application stage. After granting the co-financing, the update of costs between the investor's cost estimate and the contractor's cost estimate would *de facto* include only the difference in price-forming components, such as e.g., man-hour rate or prices of materials.
3. At the stage of application evaluation, no points should be awarded based on the percentage share of co-financing in project cost. The proposed solution will change the existing solution, which, in the authors' opinion, is in axiological contradiction with the rest of the scoring system of applications, in particular with regard to the valuation of a monument, especially if the monument meets the specific requirements for granting co-financing above 50% of the project value after meeting the requirements described above.

4. At the stage of submitting the application, it should become possible to increase the amount indicated in the developer's cost estimate by 10% for additional and unforeseen works

The proposed solution will guarantee the amount of co-financing covering both the increase in the value of the task resulting from price hikes in the period between the drafting of the developer's cost estimate and the contractor's cost estimate after the co-financing is granted, as well as possible price changes during their implementation included in the contractor's alternative cost estimate.

The cost control would be ensured by the above-mentioned three cost estimates (i.e., the developer's cost estimate, the contractor's cost estimate and the contractor's alternative cost estimate), each time approved by the VCM in terms of compliance with the issued decision on the permit to conduct conservation or construction works on the monument

istotne w sytuacji prowadzenia prac w miejscach narażonych na bezpośrednie wpływy warunków atmosferycznych (np. remonty elewacji, dachów czy konserwacja epitafiów lub detalu architektonicznego na elewacji).

Proponowane rozwiązanie umożliwi zapewnienie rezerwy czasowej na dokończenie prac w przypadku, gdy nie było możliwości zakończenia prac przed końcem sezonu budowlanego ze względu na konieczność dochowania poprawności w realizacji zastosowanych technologii.

6. Dofinansowanie kosztów opracowania dokumentacji budowlano-konserwatorskiej.

Dofinansowanie kosztów realizacji dokumentacji budowlano-konserwatorskiej opracowanej przed złożeniem wniosku można zrealizować na zasadach refundacji opartej na fakturze za jej wykonanie, w ramach proponowanej wcześniej kwoty stanowiącej 10% kosztorysu inwestorskiego z przeznaczeniem na roboty dodatkowe i nieprzewidziane.

Proponowane rozwiązanie umożliwi zapewnienie opracowania dokumentacji budowlano-konserwatorskich na odpowiednio wysokim poziomie, co pozwoli na właściwsze rozpoznanie zabytku, bardziej precyzyjne oszacowanie kosztów robót oraz w znaczącym zakresie ograniczy nieprzewidziane sytuacje.

Dochodzenie roszczeń przez zamawiającego od wykonawcy prac budowlano-konserwatorskich

Odrębną kwestią jest dochodzenie roszczeń przez zamawiającego od wykonawcy prac budowlano-konserwatorskich. W przypadku roszczeń z elementem krajowym są one dochodzone na gruncie krajowej procedury cywilnej, gdzie w szczególności zastosowanie znajdują przepisy o postępowaniu w sprawach gospodarczych art. 458 [NSA, II OSK 1637/08] kpc, art. 458 [Ałtkow, Napiórkowska-Ałtkow 2008] kpc [Zalisko 2019]. Natomiast w przypadku roszczeń z elementem transgranicznym w Unii Europejskiej podstawowe znaczenie ma rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1215/2012 z 12 grudnia 2012 w sprawie jurysdykcji i uznawania orzeczeń sądowych oraz ich wykonywania w sprawach cywilnych i handlowych (wersja przekształcona) [Dz.Urz. UE L 351 z 20 XII 2012, s. 1], na podstawie którego ustalana jest jurysdykcja [Zalisko 2011, s. 156], a także dokonywane jest uznawanie i wykonywanie orzeczeń, ugód sądowych i dokumentów urzędowych. W Unii Europejskiej następuje automatyczna wykonalność orzeczeń sądowych, co powoduje, że orzeczenie wydane w jednym państwie członkowskim, które jest wykonalne w tym państwie członkowskim, jest wykonalne także w innym państwie członkowskim bez potrzeby stwierdzenia jego wykonalności [Zalisko 2021, s. 627; Gołaczyński 2007, s. 180; Weitz 2012, s. 90–92].

Jednak zamawiający może, z uwagi na rodzaj roszczenia transgranicznego, dokonać wyboru także innych

and the Supervision Inspector in the field of applied prices, costing standards, and bill of quantities.

5. The project completion deadline should be extended, up to June of the following year in justified cases. As indicated above, the real time allocated to the implementation of construction and conservation works is approx. five months, and in the case of subsidies granted under appeals, it is three months. In the event of the aforementioned unfavorable factors disrupting the planned course of the project, this period is shortened, which may have serious and highly unfavorable consequences, complicating the process of work implementation and financing settlement. This is particularly important when works are conducted in places exposed to direct weather conditions (e.g., renovation of the facade, roofs or conservation of epitaphs or architectural details on the facade).

The proposed solution will make it possible to provide a time reserve for the completion of works in a situation when it was not possible to finish the works before the end of the construction season due to the necessity to maintain the correctness in the implementation of the technologies used.

6. Co-financing of the costs of preparing construction and conservation documentation.

Co-financing of the costs of construction and conservation documentation prepared in the period before submitting the application can be made on the basis of reimbursement based on the submitted invoice for its creation, within the previously proposed amount of 10% of the developer's cost estimate for additional and unforeseen works.

The proposed solution will ensure the preparation of construction and conservation documentation of sufficiently high quality, which will enable a more accurate surveying of the monument, a more precise estimation of the costs of works and will significantly reduce unforeseen situations.

Pursuing claims by the contracting authority from the contractor for construction and conservation works

Pursuing claims by the contracting authority from the contractor for construction and conservation works is a separate issue. In the case of claims with a domestic element, they are pursued on the basis of domestic civil procedure, where in particular the provisions on proceedings in commercial cases will apply (Art. 4581–45813 of the CCP) [Zalisko 2019]. However, in the case of claims with a cross-border element in the European Union, Regulation (EU) No 1215/2012 of the European Parliament and of the Council of December 12, 2012, on jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in civil and commercial matters (recast) will be the most important [L 351 of December 20, 2012, p. 1], which determines jurisdiction [Zalisko 2011, p. 156] as well as the recognition and enforcement of judgments, court settlements

instrumentów prawnych w obszarze współpracy sądowej w sprawach cywilnych i handlowych wpływających na uproszczenie i przyspieszenie postępowań transgranicznych. W takim przypadku zamawiający może w zależności od rodzaju roszczenia dochodzić roszczeń na gruncie rozporządzenia nr 805/2004 w sprawie utworzenia Europejskiego Tytułu Egzekucyjnego dla roszczeń bezspornych [Dz.Urz. UE L 143 ze zm., s. 15; Goździaszek 2021, s. 657], rozporządzenia nr 1896/2006 ustanawiającego postępowanie w sprawie europejskiego nakazu zapłaty [Dz.Urz. UE L 399 ze zm., s. 1; Pisuliński 2008, s. 4–5] oraz rozporządzenia nr 861/2007 ustanawiającego europejskie postępowanie w sprawie drobnych roszczeń [Dz.Urz. UE L 199 ze zm., s. 1]. Należy wyjaśnić, że postępowanie w sprawie europejskiego nakazu zapłaty dotyczy dochodzenia roszczeń pieniężnych o oznaczonej wysokości, które są wymagalne w chwili wniesienia pozwu o wydanie europejskiego nakazu zapłaty, a europejskie postępowanie w sprawie drobnych roszczeń ma zastosowanie, gdy wartość przedmiotu sporu, z wyłączeniem wszystkich odsetek, wydatków i kosztów, nie przekracza 5000 EUR w momencie wpłynięcia formularza pozwu do właściwego sądu lub trybunału. Natomiast rozporządzenie nr 805/2004 w sprawie utworzenia Europejskiego Tytułu Egzekucyjnego dla roszczeń bezspornych ma ograniczony zakres zastosowania z uwagi na definicję roszczenia bezspornego wynikającą z art. 3 rozporządzenia nr 805/2004. Jednak na taką ewentualność w opinii autorów program Ochrona Zabytków nie jest przygotowany.

Wnioski

Przedstawiona w artykule analiza zagrożeń dla realizacji prac budowlano-konserwatorskich współfinansowanych ze środków zewnętrznych na przykładzie dofinansowania Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej w ramach programu Ochrona Zabytków ma na celu pomoc w jeszcze większym jej usprawnieniu i dostosowaniu do potrzeb zarówno beneficjentów, jak i instytucji rozliczających przyznane dotacje. Jest to tym bardziej istotne, gdyż program Ochrona Zabytków jest wzorcowy dla jednostek samorządu terytorialnego różnego szczebla, które wzorują się na rozwiązaniach ministerialnych, wiedząc, że same nie mają specjalistów nadzorujących udzielenie i rozliczenie dotacji na roboty budowlano-konserwatorskie tak wysokiego szczebla, jak to jest w przypadku MKiDN. W tych okolicznościach w całości zasadne wydaje się przedstawienie propozycji mających na celu usprawnienie procesu przygotowania i realizacji prac budowlano-konserwatorskich współfinansowanych ze środków zewnętrznych polegających na ustanowieniu terminu składania wniosków o dofinansowanie do końca czerwca roku poprzedzającego realizację dotacji; konieczności zatwierdzenia kosztorysu inwestorskiego przez WKZ pod kątem zgodności z wydaną

and authentic instruments. Judgments are automatically enforceable in the European Union, which means that a judgment issued in one Member State, which is enforceable in that Member State, is also enforceable in another Member State without the need for a declaration of its enforceability [Zalisko 2021, p. 627; Gołaczyński 2007, p. 180; Weitz 2012, p. 90–92].

However, the contracting authority may, due to the type of cross-border claim, also choose other legal instruments in the area of judicial cooperation in civil and commercial matters that simplify and speed up cross-border proceedings. In such a case, the contracting authority may, depending on the type of claim, pursue claims under Regulation No. 805/2004 creating a European Enforcement Order for uncontested claims [L 143, p. 15, as amended; Goździaszek 2021, p. 657], Regulation No. 1896/2006 creating a European order for payment procedure [L 399, p. 1, as amended; Pisuliński 2008, p. 4–5] and Regulation No. 861/2007 establishing a European Small Claims Procedure [L 199, p. 1, as amended]. It should be clarified that the European order for payment procedure concerns the recovery of pecuniary claims for a specific amount that have fallen due at the time when the application for a European order for payment is submitted, and the European Small Claims Procedure applies where the value of a claim does not exceed EUR 5,000 at the time when the claim form is received by the court or tribunal with jurisdiction, excluding all interest, expenses, and disbursements. On the other hand, Regulation No. 805/2004 creating a European Enforcement Order for uncontested claims has a limited scope due to the definition of an uncontested claim under Art. 3 of Regulation No. 805/2004.

Conclusions

The presented analysis of threats to the implementation of construction and conservation works co-financed from external funds, based on the example of co-financing of the Minister of Culture and National Heritage of the Republic of Poland under the Monument Protection program, is aimed at helping to improve it even more and adapt it to the needs of both beneficiaries and institutions clearing the granted subsidies. This is all the more important because the Monument Protection program is a model for local government bodies of various levels, which follow ministerial solutions, knowing that they themselves do not have specialists supervising the granting and clearing of subsidies for construction and conservation works, of such high level as in the case of the MCNH. In these circumstances, it seems entirely reasonable to present proposals aimed at streamlining the process of preparation and implementation of construction and conservation works co-financed from external funds consisting in setting the deadline for submitting applications for co-financing for end of June of the year preceding the implementation of the subsidy; the requirement to approve the developer's cost estimate by the VCM in terms of compliance with the

przez niego decyzją o pozwoleniu na prowadzenie prac konserwatorskich lub robót budowlanych przy zabytku na etapie składania wniosku; na etapie oceny wniosków rezygnacji z przyznawania punktów w zależności od procentowego udziału dofinansowania w wartości inwestycji; na etapie składania wniosku wprowadzeniu możliwości zwiększenia kwoty wskazanej w kosztorysie inwestorskim o 10% na roboty dodatkowe i nieprzewidziane; wydłużeniu terminu realizacji zadania z możliwością zakończenia w uzasadnionych przypadkach do czerwca roku następnego; dofinansowaniu kosztów opracowania dokumentacji budowlano-konserwatorskiej.

issued decision on the permit to conduct conservation or construction works on the monument at the stage of submitting the application; at the stage of application evaluation, resignation from awarding points depending on the percentage share of co-financing in the value of the investment; at the stage of submitting the application, introduction of the possibility of increasing the amount indicated in the investor's cost estimate by 10% for additional and unforeseen works; extension of the deadline for the implementation of the task with the possibility of completion, in justified cases, by June of the following year; co-financing the costs of preparing construction and conservation documentation.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Ałykow Krzysztof, Napiórkowska-Ałykow Magdalena, *Bauunterlagen für denkmalgeschützte Objekte – Vorschläge für zusätzliche Anforderungen im Kontext der geltenden Rechtsbestimmungen*, [w:] *Fachwerk-Architektur – gemeinsames Erbe*, red. Paweł Matuszczyk, Agata Lewandowska, Szczecin 2009a.
- Ałykow Krzysztof, Napiórkowska-Ałykow Magdalena, *Between Conservators Theory And Modern Construction's Codes. Renovation Of Roof Of 16th Century Salt House In Lubań, Lower Silesia, Poland*, [w:] *SHATIS'19 – Structural Health Assessment of Timber Structures*, red. Jorge M. Branco, Elisa Poletti, Hélder M. Sousa, Guimarães 2019.
- Ałykow Krzysztof, Napiórkowska-Ałykow Magdalena, *Der Investitionsprozess bei der Ausführung von Renovierungen an Historischen Objekten – Probleme und Risiken*, [w:] *Fachwerk-Architektur – gemeinsames Erbe*, red. Paweł Matuszczyk, Agata Lewandowska, Hagenow 2008c.
- Ałykow Krzysztof, Napiórkowska-Ałykow Magdalena, *Investments process for structure repair of monumental buildings – problems and hazards and a proposition of additional requirements in the light of present law regulations*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2009b, nr 26, s. 646–658.
- Ałykow Krzysztof, Napiórkowska-Ałykow Magdalena, *On the inadequate modelling of the structure of architectural heritage*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2015, nr 41.
- Ałykow Krzysztof, Napiórkowska-Ałykow Magdalena, *Remonty obiektów zabytkowych – problemy i zagrożenia procesu inwestycyjnego*, „Renowacje i Zabytki” 2008a, nr 4 (28).
- Ałykow Krzysztof, Napiórkowska-Ałykow Magdalena, *Remonty obiektów zabytkowych – problemy i zagrożenia procesu inwestycyjnego*, [w:] *Inżynierskie Problemy Odnowy Staromiejskich Zespołów Zabytkowych*, Kraków 2008b.
- Bednarz Łukasz J., Drygała Izabela J., Dulińska Joanna M., Gentilini Cristina, Jasieńko Jerzy, Kuśnierz Kazimierz, *From digital surveying to heritage analysis on the example of a baroque church: a proposal for structural strengthening and monitoring*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2021, nr 65.
- Chernyshev Denis, Dyomin Mykola, Krupa Michał, Kulikov Petro, Kuśnierz-Krupa Dominika, *The issues of preservation and revitalization of residential, public and industrial buildings from the second half of the 19th and early 20th centuries in Kyiv and Krakow*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2019, nr 60.
- Gołaczyński Jacek, *Współpraca w sprawach cywilnych i handlowych w Unii Europejskiej*, Warszawa 2007.
- Krawczyk Janusz, *Polish Monument Conservation In the Face of Changing Historical Contexts. Tradition, Identity, Dialogue*, [w:] *Heritage for future*, red. Bogusław Szmygin, 2016, nr 1 (3).
- Murzyn-Kupisz Monika, *Values of cultural heritage In the context of socio-economics*, [w:] *Heritage value assessment systems – the problems and the state of research*, red. Bogusław Szmygin, Warszawa 2016.
- Pisuliński Jerzy, *Europejski nakaz zapłaty*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2008, nr 1 (28).
- Weitz Karol, *Projektowane zmiany rozporządzenia nr 44/2001*, [w:] *Europejskie prawo procesowe cywilne i kolizyjne*, red. Paweł Grzegorzcyk, Karol Weitz, Warszawa 2012.
- Zalisko Marek, *Instrumenty prawne w obszarze współpracy sądowej w sprawach cywilnych i handlowych w Unii Europejskiej*, Wrocław 2011.
- Zalisko Marek, Komentarz do art. 52, 53–54, 63, 162, 172, 178, 182, 224, 322, 332, 346, 350–352, 355, 357, 364 Kodeksu postępowania cywilnego, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz do ustawy z 4.7.2019 r. o zmianie ustawy – Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw*, red. Jacek Gołaczyński, Dariusz Szostek, Warszawa 2019.

Zalisko Marek, *Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1215/2012 z dnia 12 grudnia 2012 r. w sprawie jurysdykcji i uznawania orzeczeń sądowych oraz ich wykonywania w sprawach cywilnych i handlowych*, [w:] *Meritum. Postępowanie cywilne, t. 2: Postępowanie egzekucyjne, arbitrażowe i międzynarodowe*, red. Izabela Gil, Dagmara Kornobis-Romanowska, Warszawa 2021.

Akty prawne / Legal acts

Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej, Seria L 352 z 24 XII 2013.

Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (UE) nr 1215/2012 z 12 XII 2012 w sprawie jurysdykcji i uznawania orzeczeń sądowych oraz ich wykonywania w sprawach cywilnych i handlowych (wersja przekształcona), Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej, Seria L 351 z 20 XII 2012.

Rozporządzenie (WE) nr 805/2004 Parlamentu Europejskiego i Rady z 21 IV 2004 w sprawie utworzenia Europejskiego Tytułu Egzekucyjnego dla roszczeń bezspornych, Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej, Seria L 143 ze zm.

Rozporządzenie (WE) nr 861/2007 Parlamentu Euro-

pejskiego i Rady z 11 VII 2007 ustanawiające europejskie postępowanie w sprawie drobnych roszczeń, Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej, Seria L 199 ze zm.

Rozporządzenie (WE) nr 1896/2006 Parlamentu Europejskiego i Rady z 12 XII 2006 ustanawiające postępowanie w sprawie europejskiego nakazu zapłaty, Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej, Seria L 399 ze zm.

Uchwała Regionalnej Izby Obrachunkowej w Kielcach z 24 XI 2010, 62/2010.

Uchwała Regionalnej Izby Obrachunkowej w Olsztynie z 23 V 2013, 0102-195/13.

Uchwała Regionalnej Izby Obrachunkowej w Opolu z 3 XI 2010, 23/54/2010.

Ustawa z 23 VII 2003 o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, Dz.U. z 2021, poz. 710 ze zm.

Wyrok NSA z 20 X 2009, II OSK 1637/08.

Źródła elektroniczne / Electronic sources

Program Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego 2021 Ochrona Zabytków, <https://www.gov.pl/web/kulturaimport/ochrona-zabytkow3> (dostęp: 16 X 2021).

Streszczenie

Celem artykułu jest poddanie analizie zagrożeń dla realizacji prac budowlano-konserwatorskich współfinansowanych ze środków zewnętrznych na przykładzie dofinansowania Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej w ramach programu Ochrona Zabytków ze względu na jego uniwersalność, dostępność oraz wzorcowość dla programów jednostek samorządu terytorialnego. Program finansowany jest ze środków przyznawanych na podstawie rozporządzenia Ministra Kultury z 16 sierpnia 2017 oraz środków Narodowego Funduszu Ochrony Zabytków. Przedmiotowa analiza została oparta na wieloletnich doświadczeniach autorów w przygotowaniu prac budowlano-konserwatorskich w obiektach zabytkowych, realizowanych przy finansowym wsparciu instytucji rządowych i samorządowych i nadzorze nad ich realizacją. Przedstawia ona także propozycje na szczeblu krajowym, mające na celu usprawnienie procesu przygotowania i realizacji prac budowlano-konserwatorskich współfinansowanych ze środków zewnętrznych.

Abstract

The aim of this article is to analyze the threats to the implementation of construction and conservation works co-financed from external funds, on the example of the co-financing from the Minister of Culture and National Heritage of the Republic of Poland under the Monument Protection program due to its universality, accessibility, and exemplary nature for programs of local government units. The Program is funded from means distributed based on the Regulation of the Minister of Culture of August 16, 2017, and the means of the National Monument Protection Fund. The analysis in question was based on the authors' rich experience in the preparation and supervision of construction and conservation works in historic buildings performed with the financial support of government and local government institutions. It also presents proposals at the national level aimed at streamlining the process of preparation and implementation of construction and conservation works co-financed from external funds.

Beata Malinowska-Petelenz*

orcid.org/0000-0001-9042-8139

Filip Suchoń**

orcid.org/0000-0002-3098-0025

Szkic o ewolucji formy w polskiej architekturze sakralnej 1945–1965 na wybranych przykładach

Evolution of Form in Polish Religious Architecture from the Years 1945–1965 Based on Selected Examples

Słowa kluczowe: polska architektura sakralna, architektura świątyni, typologia architektury

Keywords: Polish religious architecture, church architecture, architectural typology

Wstęp

Historia przemian polskiej architektury sakralnej to opowieść o nieustannym przełamywaniu barier i zastanych kanonów w sztuce, to również historia złożonych procesów kulturowych, społecznych, politycznych, gospodarczych i postępu technicznego, ale także nade wszystko rezultat działalności osobowości twórczych, wykraczających poza obowiązujące schematy i wytyczających nowe ścieżki w architekturze i sztuce. Konrad Kucza-Kuczyński podsumowuje i wyróżnia pięć okresów w historii budowy świątyni w Polsce: lata 1945–1948 to czas przyzwolenia na budowy, ale przede wszystkim odbudowy kościołów po zniszczeniach wojennych [Kucza-Kuczyński 1999, s. 65]. Lata 1948–1956 to okres szczególnego ograniczenia nowych realizacji, a dojście do władzy Władysława Gomułki na bardzo krótko w latach 1956–1958 dało szansę co najwyżej na rozpoczęcie procesu projektowania nowych świątyni. Kolejny okres, od 1958 do około 1976, wiązał się z praktycznym ograniczeniem budów mimo stwarzania pozorów przyzwolenia. Niespotykana na skalę światową erupcja inwe-

Introduction

The history of the transformation of Polish religious architecture is a story about the constant breaking of barriers and established canons in art. It is also the history of complex cultural, social, political, and economic processes and technical progress. Above all, it results from the activity of creative personalities, going beyond the prevailing patterns and paving new paths in architecture and art. Konrad Kucza-Kuczyński summarizes and distinguishes five periods in the history of church construction in Poland: the period from 1945 to 1948 was a time of acquiescence to construction but, above all, it was a time for rebuilding churches after war damage [Kucza-Kuczyński 1999, p. 65]. The years 1948–1956 were a period of particular restriction of new projects, while the coming to power of Władysław Gomułka for a short time from 1956 to 1958 gave the best opportunity to think and start the process of designing new churches. The next period, from 1958 to around 1976, was associated with practical restrictions on construction, despite the apparent consent. An unprecedented eruption of development occurred

* dr hab. inż. arch., prof. PK, Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

** dr inż. arch., Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

* *D.Sc. Ph.D. Eng. Arch., Associate Professor, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology*

** *Ph.D. Eng. Arch., Faculty of Architecture, Cracow University of Technology*

Cytowanie / Citation: Malinowska-Petelenz B., Suchoń F. Evolution of Form in Polish Religious Architecture from the Years 1945-1965 Based on Selected Examples. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2022, 72:33–47

Otrzymano / Received: 17.10.2021 • **Zaakceptowano / Accepted:** 26.07.2022

doi: 10.48234/WK72EVOLUTION

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

stycji nastąpiła w latach 1976–1989, co zaowocowało powstaniem ok. 1500 świątyń [Szafer 1988, s. 237]. Następnym okresem charakteryzuje się już tendencją spadkową – świątyń zdecydowanie powstaje mniej, ale „kto wie czy nie w sposób dojrzały i pełniejszy” [Kucza-Kuczyński, Mroczek 1991, s. 8].

Sobór Watykański II (1962–1965), zwołany przez Jana XXIII, określany jako ekumeniczny i sankcjonujący tzw. ruch odnowy liturgicznej, uwolnił architektów z kostiumu historycznego i obdarzył swobodą twórczą, przy pełnej akceptacji współczesnych prądów artystycznych. Rewolucyjne zmiany w duszpasterskim nastawieniu Kościoła po Soborze, w szczególności odnowa liturgii, zaowocowały mnogością form i rozwiązań przestrzennych w architekturze sakralnej niespotykaną w żadnej innej epoce. Z punktu widzenia politycznego w Polsce najważniejsze są daty pokrywające się z zawiłociami naszej powojennej historii. Owa zbieżność wpływała na niezwykle dynamikę inwestycji sakralnych. Krótkie zwykle okresy „zmiękczenia” peerelowskiej władzy wyzwalały ogromny potencjał społeczny, dzięki któremu aktywizował się ruch budowlany o niespotykanym natężeniu, który – ewoluując – nabrał przyspieszenia po 1978 roku i osiągnął kulminację po zrywie solidarnościowym (1981), trwając podczas stanu wojennego i ostatniej odsłony starego porządku (1989). W kolejnych latach można było zaobserwować osłabienie ruchu budowlanego, zwłaszcza na przełomie stuleci.

Szczególnym i ciekawym przypadkiem w polskiej architekturze sakralnej jest okres przedsoborowy: 1945–1965. W tym czasie w budownictwie sakralnym ścierają się wątki estetyczne wielu epok. Zasadniczą grupę tworzą obiekty powtarzające, naśladujące historyzujące formy, począwszy od konotujących wątki wczesnochrześcijańskie, poprzez najliczniejsze średniowieczne, następnie renesansowo-barokowe, skończywszy na klasycystycznych i neoromantycznych. Kolejną odsłoną tej wielobarwnej układanki są kościoły przełamujące historyczny kostium, nawiązujące do pięknych kart modernistycznej architektury międzywojnia, a w końcu obiekty stanowiące nowe formy i wnętrza, w których autorzy wykonali wyraźny krok w kierunku modernizmu opartego już na pluralizmie języka form sakralnych, niosącego w sobie załączki wytycznych Vaticanum II.

„Niewielkie, realizowane skromnymi środkami i w większości z bardzo ubogą inwencją architektoniczną [...]. Wiele z nich nie wyszło z kręgu eklektyzmu lub prymitywnych uproszczeń dawnej formy barokowych prowincjonalnych kościółków” – tak o budowach sakralnych powstałych w okresie 1945–1965 pisał Jan Zachwatowicz [1966, s. 9]. Jednakże dziś, z perspektywy kilkudziesięciu lat, można znaleźć wśród nich przykłady świeże i twórcze, o tendencjach prawdziwie europejskich – obiekty, które oparły się przemijającym modom. Znakomicie bronią się ponadczasową formą i filozofią przestrzeni we współczesnym pejzażu kulturowym, nie ustępując dziełom kultury zachodniej.

in 1976–1989, resulting in the construction of around 1500 churches [Szafer 1988, p. 237]. A downward trend characterized the period that came immediately after—churches were being built less but “in a more mature and complete manner” [Kucza-Kuczyński, Mroczek 1991, p. 8].

The Second Vatican Council (1962–1965), convened by John XXIII, was described as ecumenical, it sanctioned the so-called liturgical renewal movement, freed architects from the historical costume and bestowed creative freedom with full acceptance of contemporary artistic currents. The revolutionary changes in the pastoral attitude of the Church after the Council, especially the renewal of the liturgy, resulted in a multiplicity of forms and spatial solutions in religious architecture that was unprecedented in any other era. From Poland’s political point of view, the most critical dates coincide with the complexities of our post-war history. This coincidence influenced the unusual dynamism of religious projects. The usually short periods of the “softening” of the communist government released enormous social potential, thanks to which, a building movement of unprecedented intensity was activated. Evolution accelerated after 1978, reaching its climax after the emergence of the Solidarity movement (1981) and continuing during martial law and the last iteration of the old order (1989). In subsequent years, a weakening of the construction movement could be observed, especially towards the end of the twentieth century.

The pre-Conciliar period of 1945–1965 is a unique and interesting case in Polish religious architecture. During this period, the aesthetic themes of many eras clashed in religious construction. The leading group is formed by buildings that repeated and imitated historicizing forms, starting with those connoting early Christian themes, through the most numerous medieval, then Renaissance and Baroque, and finally, classicist and Romantic Revival. The next instalment of this multicolored puzzle consists of churches that broke away from the historical costume, alluding to the beautiful pages of the interwar period’s history of Modernist architecture. Finally, there were buildings that represented new forms and interiors, in which the authors took a clear step towards Modernism already based on the pluralistic language of religious forms, carrying the seeds of Vaticanum Secundum guidelines.

“They were small, built with modest means and mostly with very poor architectural invention [...]. Many of them did not come out of the circle of eclecticism or primitive simplifications of the old form of Baroque provincial churches,” this is how Jan Zachwatowicz [1966, p. 9] wrote about the religious buildings built in the period 1945–1965. However, today, from the perspective of several decades, it is possible to find fresh and creative examples among them with truly European tendencies—buildings that have resisted passing fashions. They excellently defend themselves with their timeless form and philosophy of space in the contemporary cultural landscape and are not inferior to

Niektóre z nich weszły do obowiązkowego kanonu budowli sakralnych w historii architektury polskiej.

Stan badań

Dwudziestowieczne próby przyswojenia i dostosowania się do nowych nurtów teologicznych, intelektualnych i artystycznych zostały ostatecznie zdefiniowane w postanowieniach Vaticanum II. Analiza tego wielkiego przełomu artystycznego, przeobrażeń kulturowych i poszukiwań nowej formy architektury sacrum znalazła odzwierciedlenie w imponującej ilościowo i jakościowo literaturze przedmiotu. Jednakże temat charakterystyki poszukiwań formy kościołów w Polsce w trudnym okresie 1945–1965 był i jest często pomijany w pracy naukowej i publicystycznej.

W środowisku akademickich badaczy, architektów i historyków sztuki od lat osiemdziesiątych postulowano skatalogowanie i archiwizację danych dotyczących kościołów wybudowanych po drugiej wojnie światowej. Inspiratorami byli ks. Janusz Pasierb i Andrzej Olszewski – historyk sztuki, znawca architektury oraz sztuki dekoracyjnej XX wieku. Olbrzymią skalę zagadnienia szacuje się na ponad 3000 obiektów sakralnych, zasługujących na ewidencję w celu zobrazowania fenomenu, jakim jest nasze budownictwo kultowe. Granice czasowe powinny wyznaczać lata 1945 i być może 2005, czyli koniec pontyfikatu Jana Pawła II.

Wstępną charakterystykę obiektów sakralnych powstałych w Polsce w latach 1945–1965 przedstawił Jan Zachwatowicz [1966, s. 8–9], autor koncepcji odbudowy Starego Miasta w Warszawie, a także warszawskiej Archikatedry św. Jana, we wstępie do dzieła pt. „Kościoły w Polsce odbudowane i wybudowane w 1945–1965”. Tę ogólną klasyfikację rozwinął i uporządkował Andrzej Olszewski [1989, s. 85–111], uwzględniając przede wszystkim kryterium formy i funkcji oraz konstrukcji (sięgając do przełomu lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych). Wyróżnił on kościoły namiotowe z charakterystycznymi wysokimi dachami wywodzącymi się z tradycji gotyckiej, kościoły rzeźbiarskie o nieregularnym planie i dynamicznej formie inspirowane niezwykle kaplicą w Ronchamp Corbusiera oraz kościoły osiedlowe, których cechą naczelną jest wielofunkcyjność. Na szczególną uwagę zasługują rozważania Iwony Jastrzębskiej-Puzowskiej [2017, s. 141–156] dotyczące polskiej architektury 1945–1965, a także prace Moniki Rydiger [1988], Henryka Nadrowskiego [2000], Cezarego Wąsa [2008], Barbary Zin [2016, s. 85–94] czy Jana Szymona Wrońskiego [2010], podejmujące również wątki związane z architekturą kościołów przedsoborowych. Jedną z najważniejszych pozycji w zakresie systematyki kościołów posoborowych w Polsce stanowi dzieło albumowe Konrada Kucza-Kuczyńskiego [1991] z fotografiami Andrzeja Mrocza, w którym autorzy uwzględniają również sztandarowe obiekty awangardowej architektury przedsoborowej. Ponieważ okres początków XX wieku i międzywojnia był

works of Western culture. Some of them have entered the obligatory canon of religious buildings in the history of Polish architecture.

State of research

Twentieth-century attempts to assimilate and adapt to new theological, intellectual and artistic trends were finally defined by the provisions of the Vaticanum Secundum. The analysis of this significant artistic breakthrough, cultural transformation and the search for a new form of architecture of the sacred has been reflected in an impressive abundance and quality of literature on the subject. However, the form of churches in Poland during the difficult 1945–1965 period is often overlooked in academic and journalistic work.

Since the 1980s, there have been calls for cataloguing and archiving data on churches built after the Second World War in the circles of academic researchers, architects and art historians. The inspirers were Rev. Janusz Pasierb and Andrzej Olszewski—an art historian and expert in architecture and decorative art of the twentieth century. The enormous scale of the issue is estimated at more than three thousand religious buildings that deserve to be recorded to illustrate the phenomenon of our buildings that served as places of worship. The time boundaries should be the years 1945 and perhaps 2005, the end of the pontificate of John Paul II.

A preliminary characterization of the religious buildings built in Poland in 1945–1965 was presented by Jan Zachwatowicz [1966, p. 8–9], the author of the concept of rebuilding the Old Town in Warsaw and also Warsaw's St. John's Archcathedral in his introduction to the work entitled *Kościoły w Polsce odbudowane i wybudowane w 1945–1965*. This general classification was developed and organized by Andrzej Olszewski [1989, p. 85–111], primarily taking into account the criterion of form and function and construction (going back to the late 1970s and early 80s). He distinguished marquee churches with characteristic high roofs derived from the Gothic tradition, sculptural churches with an irregular plan and dynamic form inspired by Corbusier's remarkable Ronchamp Chapel, and housing estate churches whose chief feature is multi-functionality.

Particularly noteworthy are the works of Iwona Jastrzębska-Puzowska [2017, p. 141–156] and also the works of Monika Rydiger [1988], Henryk Nadrowski [2000], Cezary Wąs [2008], Barbara Zin [2016, p. 85–94] and Jan Szymon Wroński [2010], which also take up themes related to the architecture of pre-Conciliar churches. One of the most valuable positions in terms of the systematics of post-Conciliar churches in Poland is the album work by Konrad Kucza-Kuczyński [1991] with photographs by Andrzej Mroczek, in which the authors also take into account the flagship buildings of avant-garde pre-Conciliar architecture. Since the period of the early twentieth century and the interwar period was a time of preparation for changes, the course

czasem przygotowań do zmian, których bieg został przyspieszony wybuchem II wojny światowej, nie można oczywiście pominąć w literaturze przedmiotu poważnych studiów nad awangardą, które zainicjował Bohdan Lisowski [1962], czy szczegółowych analiz Andrzeja K. Olszewskiego [1967]. Autorem dogłębnej, modułowej systematyki obiektów sakralnych zarówno przed-, jak i posoborowych jest Andrzej Majdowski [2007, s. 38–40], który swój projekt badawczy rozpoczął pod patronatem magazynu „Ecclesia”. Systematyka ta pozwala na wychwycenie wzorców stylistyczno-kompozycyjnych badanych obiektów i sklasyfikowanie ich układów przestrzennych, problematyki konstrukcyjnej oraz cech funkcjonalnych [Majdowski 2011, s. 97–106]. Całość opiera się na kwerendzie obejmującej pole badawcze liczące około 3000 obiektów murowanych, powstałych w latach 1945–2005 [Majdowski 2008; Majdowski et al. 2009]. Również monografia Beaty Malinowskiej-Petelenz [2015] dedykowana jest ściśle okresowi opisanemu w niniejszym artykule: Stanowi ona zapis autorskiej metody studiowania ewolucji form architektury sakralnej, pogłębionej przez uchwycenie w rysunku efektów estetycznych i walorów kompozycji. Najświeższą i ważną pozycją jest tom *Architektura VII dnia* [Cichońska et al. 2016], który łączy w sobie cechy przewodnika po kościołach, analizy społeczno-politycznej dziejów Polski drugiej połowy XX wieku i książki o historii architektury. Autorzy podjęli się wielkiego trudu skatalogowania wszystkich wybudowanych w Polsce po roku 1945 kościołów i opisanie polskiej architektury sakralnej jako unikatowego zjawiska.

Metody badań

Cel badań stanowiła interpretacja cech stylowych polskiej architektury sakralnej okresu 1945–1965. W przekrojowym badaniu porównano dzieła różnych autorów, dokonano interpretacji wyjaśniających różnice stylowe. Ze względu na charakter badania, obejmującego określone zrealizowane obiekty historyczne, przyjęto metodologię interpretacyjno-historyczną. Autorzy dokonali oglądu omawianych obiektów i ich dokumentacji poprzez fotografowanie i szkicowanie. Zbadali również korelacje pomiędzy faktami historycznymi i społecznymi (prawem, religią) a kierunkami ewolucji architektury powojennego dwudziestolecia. Włączyli do badania metodę dedukcji, przyjmując myślenie charakterystyczne dla opisu architektonicznego „od ogółu do szczegółu”. Na tej płaszczyźnie wyciągnęli wnioski ku stworzeniu typologii i opisu zasad obowiązujących w omawianym okresie [Niezabitowska 2014, s. 185]. W analizach obiektów i literatury przedmiotu posłużono się analogią, poszukując pewnych cech charakterystycznych na zasadzie podobieństwa obiektów lub też równoległości występowania między nimi cech odmiennych. Zbiór wzorców stosowanych w omawianym okresie stanowi kolejny asumpt do stworzenia architektonicznej typologii i opisu ewolucji formy.

of which was accelerated by the outbreak of the Second World War, one cannot, of course, omit the studies of the avant-garde initiated by Bohdan Lisowski [1962] or the detailed analyses by Andrzej K. Olszewski [1967].

The author of an in-depth, modular systematization of both pre-and post-conciliar religious objects is Andrzej Majdowski [2007, p. 38–40], who began his research project under the auspices of the “Ecclesia” magazine. This systematization captures the studied objects’ stylistic and compositional patterns and classifies their spatial arrangements, structural issues and functional features [Majdowski 2011, p. 97–106]. The entire study is based on a search covering a research field of about three thousand masonry objects built between 1945 and 2005 [Majdowski 2008; Majdowski et al. 2009]. Additionally, the monograph by Beata Malinowska-Petelenz [2015] is strictly dedicated to the period described in this article. It is a record of the author’s method of studying the evolution of the forms of religious architecture, enhanced by capturing the aesthetic effects and qualities of composition in a drawing. The most recent and relevant item is the volume *Architektura VII dnia* [Cichońska et al. 2016], which combines the features of a guide to churches, a socio-political analysis of the history of Poland in the second half of the twentieth century and a book on the history of architecture. The authors undertook the extraordinary task of cataloguing all the churches built in Poland after 1945 and describing Polish religious architecture as a unique phenomenon.

Research methods

The purpose of this study was to interpret the stylistic features of Polish religious architecture of the period of 1945–1965. This cross-sectional study compares the works of different authors and makes comparisons and interpretations to explain the stylistic differences. Due to the nature of the study involving specific historical buildings, an interpretive-historical methodology was adopted. The authors inspected the buildings in question and documented them through photography and sketching. They also examined the correlations between historical and social facts (law, religion) and the evolutionary directions of the architecture of the two decades immediately following the Second World War. The authors incorporated the deduction method into the study, adopting the thinking characteristic of architectural documentation “from the general to the particular.” On this level, they created a typology and documentation of the principles in force during the period described [Niezabitowska 2014, p. 185]. Analyses of buildings and the literature used analogy, looking for specific characteristics based on the similarity of buildings or the parallelism of different features between them. The set of patterns used in the period in question provides another tool to create an architectural typology and description of the evolution of form.

K. Kucza-Kuczyński pisał: „architektura polska [...] nie podjęła światowych tendencji i skierowała się w stronę bezpiecznego języka nowoczesnego eklektyzmu, powtórek z przeszłości” [1998, s. 44–47]. Dalej podsumowuje to zjawisko jako wynik praktycznej i intelektualnej luki w projektowaniu i budowaniu kościołów przynajmniej w latach 1950–1975, luki będącej odbiciem stanu ducha i kultury całej generacji: wiernych, duchowieństwa i architektów. Owo pęknięcie wynikało z długotrwałej izolacji od światowej architektury i sztuki. Należy pamiętać, że system decyzyjny w PRL praktycznie uniemożliwiał publiczne życie religijne, którego centrum jest przecież budynek kościelny. Przykładem utrudniania rozwoju budownictwa sakralnego był choćby zakaz budowania wież, jako niedopuszczalnych dominant w krajobrazie. W Polsce Ludowej przepisy odnoszące się do budownictwa sakralnego stanowiły nieznaczny fragment ustawodawstwa normującego stosunki pomiędzy państwem a Kościołem, natomiast od 1950 poszczególne przedsięwzięcia poprzedzało postępowanie wstępne w Urzędzie ds. Wyznań, którego opinia przesądzała o decyzji administracyjnej [Uchwała w sprawie tymczasowego statutu Urzędu ds. Wyznań 1950].

Pomimo ogólnie znanych szykan, trudnych relacji z władzą i mnożenia przeszkód biurokratycznych w omawianym okresie powstało kilkaset kościołów i kaplic, w tym głównie odbudowanych ze zniszczeń wojennych. W takich przypadkach najłatwiej udzielano pozwoleń na budowę lub odbudowę. Podobnie się działo z wszelkiego rodzaju dobudowami, adaptacjami, a także realizacjami o korzeniach związanych z międzywojnem – rozpoczętymi na podstawie projektów sporządzonych jeszcze przed wybuchem wojny, lecz kończonych¹ lub rozpoczynanych dopiero po wojnie².

Krótkotrwałe ożywienie nastąpiło po okresie odwilży październikowej po 1957 do połowy 1958, kiedy to Prezydium Wojewódzkich Rad Narodowych wydały 250 pozwoleń na budowę kościołów i kaplic. Zwrócono także wiele bezprawnie zagarniętych nieruchomości kościelnych. Z czasem jednak władze uaktywniły propagandę i działalność antykościelną [Buszko 2006, s. 15].

Gomułkowska „odwilż” była okresem pełnym sprzeczności. Pomimo represyjnej polityki w latach 1957–1960 Stowarzyszenie Architektów Polskich zorganizowało w całej Polsce co najmniej osiem konkursów na nowe kościoły parafialne – więcej niż w całym okresie istnienia Polski Ludowej [Cichońska et al. 2016, s. 93]. Był to niewątpliwie gorący etap przejściowy poprzedzający soborowe reformy – w tym czasie projekty kościołów stanowiły awangardę światowej architektury: Oscar Niemeyer buduje kościół św. Franciszka w Pampulha, Felix Candela świątynię w Cuernavaca i Meksyku, a Wielki Corbu kaplicę w Ronchamp.

K. Kucza-Kuczyński wrote: “Polish architecture [...] did not take up world trends and veered towards the safe language of modern eclecticism, repetitions of the past” [1998, p. 44–47]. Kucza-Kuczyński summarized this practical and intellectual gap in the design and construction of churches, at least during the period 1950–1975. This gap reflected an entire generation’s state of mind and culture: those of the churchgoers, clergy and architects. This void was the result of long-term isolation from world architecture and art. It should be remembered that the decision-making system in the People’s Republic of Poland practically prevented public religious life, the center of which is, after all, the church building itself. One example of hindering the development of religious buildings was, for example, the ban on building towers as they were seen as unacceptable landmarks in the landscape. In the People’s Republic of Poland, regulations relating to religious construction constituted an insignificant part of the legislation that normalized relations between the state and the Church. From 1950, individual projects were preceded by preliminary proceedings at the Office for Religious Affairs, whose opinion determined the administrative decision [Uchwała w sprawie Urzędu ds. Wyznań 1950].

Despite the well-known harassment, complex relations with the authorities and the multiplication of bureaucratic obstacles, several hundred churches and chapels were built, while those that were rebuilt had been destroyed or damaged in the war. In such cases, building or reconstruction permits were most easily granted. The same happened with all kinds of additions, adaptations and also projects with interwar roots and started on the basis of projects drawn up before the outbreak of war¹ but completed or started only after the war.²

A short-lived revival followed the October Thaw from 1957 to mid-1958, when Presidencies of Voivodeship National Councils issued 250 permits for the construction of churches and chapels. Many illegally seized church properties were also returned. Over time, however, the authorities activated propaganda and anti-church activities [Buszko 2006, p. 15].

The Gomółka “thaw” was a period full of contradictions. Despite the repressive policy, between 1957 and 1960, the Association of Polish Architects organized at least eight competitions for new parish churches throughout Poland—more than in the entire period of People’s Poland [Cichońska et al. 2016, p. 93]. Undoubtedly, a hot transitional stage preceded the conciliar reforms. At the time, church designs were the vanguard of world architecture: Oscar Niemeyer built the Church of St. Francis in Pampulha, Felix Candela designed churches in Cuernavaca and Mexico, and Great Corbu designed the chapel in Ronchamp.

Ryc. 1. Kościół św. Wawrzyńca w Cerekwi; autorką wszystkich rycin jest B. Malinowska-Petelenz.

Fig. 1. St. Lawrence Church in Cerekiew; all illustrations by B. Malinowska-Petelenz.

Badanie wybranych przykładów

Całość materiału została tak ułożona, aby jak najczytelniej przedstawić ewolucję form – od nurtu konserwatywnego zawierającego elementy bardziej lub mniej uproszczonego historyzmu po wątki całkiem współczesne – co nie zawsze jest współzależne z ich datowaniem. Każdy z przywołanych przykładów stanowi reprezentację odrębnego nurtu.

1. Cerekiew – kościół św. Wawrzyńca 1948–1952, proj. Zbigniew Solawa

Kościół ten, zbudowany z cegły i kamienia, nosi cechy stylu neogotyckiego. Powstał według projektu Zbigniewa Solawy, autora m.in. chorzowskiego Planetarium, a także słynnej zwycięskiej, niezrealizowanej koncepcji kościoła w Nowej Hucie w 1957. Bryła świątyni została zaprojektowana według zwyczajowej symetrii, której całkowicie podporządkowane zostały front i rzut obiektu (ok. 18×40 m), a także wystrój wnętrza. Elementem dominującym w sylwecie jest usytuowana od strony zachodniej 42-metrowa wieża, wzniesiona na rzucie kwadratu, dość ciężka w swej formie. W trakcie budowy oryginalny projekt zmieniano: wieża, pierwotnie na całej wysokości czworoboczna z wąskimi małymi okienkami jak obronna baszta, ostatecznie górny odcinek ma ośmioboczny. Modyfikacji uległ również jej hełm. Ze starego, sąsiedniego kościoła przeniesiono organy z drugiej połowy XVII wieku i inne elementy wyposażenia, m.in. XVIII-wieczny obraz św. Wawrzyńca, kamienną kropielnicę z roku

Study of selected examples

All of the material presents the evolution of forms as clearly as possible—from the conservative trend incorporating elements of more-or-less simplified historicism to quite contemporary themes, which are not always in line with their time of construction. Each of the cited examples is a representation of a different trend.

1. Cerekiew – St. Lawrence Church, 1948–1952, designed by Zbigniew Solawa (Fig. 1)

This church, built of brick and stone, bears features of a Gothic Revival style. It was built according to the design of Zbigniew Solawa, the author of, among other buildings, the Chorzów Planetarium and the famous, competition-winning concept of a church in Nowa Huta in 1957. The body of the church was designed according to the customary symmetry. The front facade and layout plan of the building (about 18x40 m in size) and the interior design completely follow this disposition. The dominant element in the silhouette is the 42 m tower, located on the west side, erected on a square plan and quite heavy in its form. In the course of construction, the original design was changed; the tower, originally quadrilateral at its full height with small narrow windows like a defensive tower, finally had an octagonal upper section. Its dome was also modified. An organ from the second half of the seventeenth century and other furnishings, including an eighteenth-century painting of St. Lawrence, a stone stoup from 1786, and a bell cast in Gdańsk in 1642, were moved from the old neighboring church. The form of the church reflects the period's characteristic adherence to tradition in the character and decoration of the church. Its picturesque silhouette, beautifully integrated into the old-growth forest, rises above the other buildings and is a dominant feature in the open landscape.

2. Żbikowice – Church of Our Lady of Sorrows, 1958–1962, designed by Otto Fedak (Fig. 2)

The church is located in an attractive open landscape in a village in the district of Nowy Sącz, in the Łososina municipality. The church was built on an oblong plan (with a 12x22 m central nave) and ends with a polygonal chancel. It was topped with a vast gabled roof covered with tiles and accented with a small Baroque turret. It is a towerless, brick, stone-clad, single-nave, oblong building, connoting peculiar references in its form. The layout, volume composition, facades, interior layout, and arrangement of decorative elements followed the principles of symmetry. Zbigniew Wzorek designed the main altar in the interior. The church was formed in the Romantic Revival tradition in the vernacular convention, using local

1786, a także dzwon odlany w Gdańsku w 1642. Forma kościoła odzwierciedla charakterystyczne dla tego okresu przywiązanie do tradycji w charakterze i dekoracjach świątyni. Malownicza, pięknie wkomponowana w starodrzew sylweta kościoła wyrasta ponad niewysoką zabudowę i stanowi dominantę w otwartym krajobrazie.

2. Żbikowice – kościół Matki Boskiej Bolesnej 1958–1962, proj. Otto Fedak

Kościół jest atrakcyjnie położony w otwartym krajobrazie we wsi w powiecie nowosądeckim, w gminie Łososina. Świątynię wzniesiono na planie podłużnym (nawa główna 12×22 m) i zakończono wielobocznym prezbiterium. Zwieńczono ją ogromnym, dwuspadowym dachem pokrytym dachówką i zaakcentowanym niewielką, „barokową” sygnaturką. Jest to budowla bezwieżowa, murowana z cegły, obłożona kamieniem, jednonawowa, podłużna, konotująca w swej formie wyraźnie swojskie odniesienia. Rzut, kompozycje bryły, elewacje, a także układ wnętrza i rozmieszczenie elementów dekoracyjnych podporządkowano zasadom symetrii. Ołtarz główny we wnętrzu zaprojektował Zbigniew Wzorek. Kościół został uformowany w tradycji neoromantycznej w konwencji wernakularnej, z wykorzystaniem miejscowych materiałów, znakomicie sprzężonej z naturalnym otoczeniem. Bryła kościoła, choć bardzo tradycyjnie potraktowana, jednak poprzez redukcję ornamentu i z rozmachem rozwiązana elewację frontową sprawia wrażenie ożywczej i idącej z duchem czasu.

3. Warszawa-Włochy – kościół św. Teresy 1946–1953, proj. Jan Łukasik, Stefan Koziński i Waław Chyrosz

Kościół jest usytuowany w samym centrum układu urbanistycznego miasta-ogrodu we Włochach pod Warszawą. Przedwojenne plany niezującego już architekta Jana Łukasika kontynuowali S. Koziński i W. Chyrosz. Kościół formalnie można zaliczyć do konstrukttywizmu o proveniencji ekspresjonistycznej. Główny korpus, trzynawowy, na planie wydłużonego prostokąta (21×50 m), zwieńczono dachem dwuspadowym, a na fasadzie wejściowej – wschodniej dominują potężne, charakterystyczne dwie wieże. Rozplanowane na rzucie kwadratu, zwieńczone są silnie gzymsowanymi, wielopiętrowymi przezroczami o bogatym uformowaniu. Pełną majestatu bryłę obłożono piaskowcem, a do wysokości 6 metrów – polnym granitem. Do wejścia prowadzą monumentalne schody, przed kościołem zaprojektowano szeroki plac. Elewację frontową zdobi ogromny otwór okienny usytuowany na osi wejścia, co potęguje efekt podniosłości i powagi cechującej tę architekturę. Kościół, uformowany w konwencji międzywojennego półmodernizmu, stanowi podręcznikowy przykład potężnej, wielkomięskiej świątyni zaliczanej do kanonu polskiej powojennej architektury. Okazała budowla poprzez

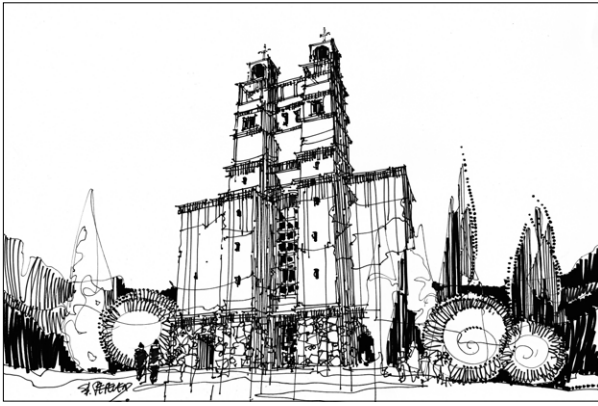

Ryc. 2. Kościół Matki Boskiej Bolesnej w Żbikowicach.
Fig. 2. Church of Our Lady of Sorrows in Żbikowice.

materials perfectly coupled with the natural surroundings. The body of the church, although very traditional in its treatment through the reduction of ornamentation and a grand front facade, gives the impression of being invigorating and moving with the times.

3. Warsaw-Włochy – St. Theresa Church 1946–1953, designed by Jan Łukasik; Stefan Koziński and Waław Chyrosz (Fig. 3)

The church is located in the center of the urban layout of the garden-city in Włochy near Warsaw. S. Koziński and W. Chyrosz continued the pre-war plans of the late architect Jan Łukasik. The church can be formally classified as Constructivism with an Expressionist proveniience. The main body is three-nave and has a plan in the shape of an elongated rectangle (21×50 m); it has a gable roof. At the same time, the entrance—the east facade—is dominated by two imposing, distinctive towers. Arranged on a square plan, they are topped with heavily corbelled, multi-story transparencies with rich molding. Full of majesty, the mass is clad in sandstone and, up to a height of 6 m, in field granite. A monumental staircase leads to the entrance, while a wide square opens in front of the church. The front elevation is decorated with a huge window opening located on the axis of the entrance, which enhances the effect of solemnity and seriousness that characterizes this architecture. The church, formed in the convention of interwar semi-Modernism, is a textbook example of a large, metropolitan church counted among the canon of Polish post-war architecture. The imposing building, through its size and expressive form, creates a supra-local dominance in the spatial structure of the area. The heavily monumentalized building adds lightness to the openwork upper part of the towers.

Ryc. 3. Kościół św. Teresy w Warszawie-Włochach.
Fig. 3. St. Theresa Church in Warsaw-Włochy.

Ryc. 4. Kościół Nawiedzenia NMP w Garbatce-Letnisku.
Fig. 4. Church of the Visitation of the Blessed Virgin Mary in Garbatka-Letnisko.

swój gabaryt i wyrazistą formę tworzy ponadlokalną dominantę w strukturze przestrzennej tego obszaru. Silnie zmonumentalizowanej budowli dodaje lekkości ażurowa, górna partia wież.

4. Garbatka-Letnisko – kościół Nawiedzenia NMP 1948–1971, proj. Tadeusz Witkowski
Garbatka zasłynęła jako kurort letniskowy w okresie międzywojennym. Autor projektu – Tadeusz Witkowski, architekt działający w międzywojniu – budował i remontował wiele kościołów na terenie województwa lubelskiego, a także brał udział w pracach restauratorskich obiektów zabytkowych. Jest to murowana, trójnawowa świątynia na planie prostokąta (19×34 m), z półkolistym zakończeniem prezbiterium. Monumentalną, półmodernistyczną fasadę kościoła zdobi portyk z trójkątnym przyczółkiem wsparty na dwóch filarach i dwóch symetrycznie wysuniętych ścianach. Prawą nawę boczną wyakcentowano charakterystyczną 4-kondygnacyjną wieżą-dzwonnicą zbudowaną na planie kwadratu. W nawie głównej zastosowano sklepienie kolebkowe, a w bocznych krzyżowo-żebrowe. Do prawej nawy przylega ośmioboczna kaplica NMP, dodając bryle świątyni lekkości i wdzięku. Utrzymano jasną gamę kolorystyczną tynku i blaszanego pokrycia dachów. Kościół można zaliczyć do uformowań o proweniencji konstruktywistycznej [Jastrzębska-Puzowska 2010, s. 55].
5. Grzymałków – kościół Przemienienia Pańskiego 1958–1969, proj. Tadeusz Broniewski
Projekt świątyni T. Broniewskiego, absolwenta Politechniki Lwowskiej i profesora Politechniki Wrocławskiej, znanego konserwatora, historyka sztuki i znakomitego rysownika, zatwierdzono w 1958 i rozpoczęto budowę, która trwała do 1969. Jest to malownicza budowla o bazylikowym korpusie (27×50 m) – murowana, obłożona kamieniem, trzynawowa, na planie podłużnym z transeptem, zwieńczona dwuspadowym dachem, konotująca w swej formie także subtelne ekspresjonistyczne

4. Garbatka-Letnisko – Church of the Visitation of the Blessed Virgin Mary, 1948–1971, designed by Tadeusz Witkowski (fig. 4)
Garbatka became famous as a summer resort in the interwar period. The author of the project—Tadeusz Witkowski, an architect active in the interwar period, built and renovated many churches in the Lublin province and participated in restoration work on historic buildings. It is a brick, three-nave church on a rectangular plan (19×34 m) with a semi-circular chancel. The monumental, semi-modern facade of the church is decorated with a portico with a triangular abutment supported by two pillars and two symmetrically projecting walls. The righthand aisle is accentuated with a distinctive four-story bell tower built on a square plan. The central nave uses a barrel vault, while the side naves have cross-ribbed vaults. The octagonal chapel of the Blessed Virgin Mary adjoins the righthand nave, adding lightness and grace to the body of the church. A light color scheme of plaster and tin roofing has been maintained. The church can be classified as a molding of Constructivist provenance [Jastrzębska-Puzowska 2010, p. 55].
5. Grzymałków – Church of the Transfiguration of the Lord, 1958–1969, designed by Tadeusz Broniewski (Fig. 5)
The church's design by T. Broniewski, a graduate of the Lviv Polytechnic University and professor of the Wrocław University of Science and Technology, a well-known conservator, art historian and excellent illustrator, was approved in 1958 and construction lasted until 1969. It is a picturesque building with a basilica-like body (27×50 m); it is constructed from brick and is stone-clad and three-nave with a longitudinal plan with a transept, topped with a gabled roof and also connoting subtle expressionist references in its form. The projection, pediment, composition of the mass, the layout of the interior, and the arrangement

odniesienia. Rzut, fronton, kompozycję bryły, układ wnętrza, a także rozmieszczenie elementów dekoracyjnych podporządkowano zasadzie klasycznej osiowości. Elementem dominującym w sylwetce świątyni jest okazała wieża usytuowana w elewacji frontowej – wschodniej, akcentowana otworem równym prawie jej wysokości. Zwieńczona czterosпадowym dachem, stanowi silny, charakterystyczny i rozpoznawalny reper w otaczającej, rozproszonej zabudowie. To znakomity przykład kontynuacji międzywojennych wzorców architektury sakralnej wypracowanej przez poprzednie pokolenia, wykorzystującej tradycyjne, archetypiczne rozwiązania – ułokowanej pomiędzy modernizmem, regionalizmem a historyzmem.

6. Kłaj – kościół św. Józefa Robotnika 1958–1965, proj. Antoni Mazur

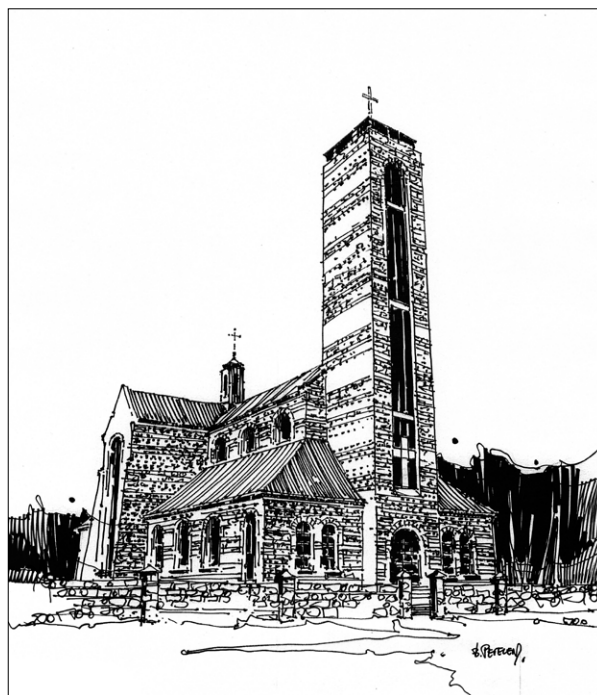
Miejscowość Kłaj, położona w powiecie wielickim, na skraju Puszczy Niepołomickiej, uzyskała swój sakralny obiekt dopiero po odwilży październikowej. Nowy kościół, już w stylistyce powojennego modernizmu, w swym kształcie nawiązuje do tradycyjnych form ludowego gotyku [Mazur 2003, s. 89], a motywem podstawowym silnie definiującym bryłę obiektu jest trójkąt. Trójkątne charakterystyczne lukarny doświetlające nawę główną wyrastają od strony południowej z płaszczyzny stromego, dwusпадowego dachu, tworząc główny element bryły kościoła. Świątynię zaplanowano na rzucie prostokątnym (16×35 m) i zorientowano wzdłuż osi wschód–zachód. Dach akcentuje smukła, trójnożna sygnaturka.

Architekturę wnętrza tworzy układ szeregu elipsoidalnych ram żelbetowych nakrytych płytą żebrową żelbetową. Wysoka, smukła, wolnostojąca dzwonnica silnie akcentuje całość założenia.

Kościół robi wrażenie niewiarygodnie lekkiej, niemal papierowej – jak origami – budowli. Ten efekt plastyczny wzmacnia jasny tynk na elewacjach i pokrycie połaci dachu popielatą blachą stalową. To niezwykle przykład nowoczesnej świątyni przelamującej kostium historyczny, a jednocześnie wiernej archetypicznym formom ludowych, gotyckich kościółków. Sylweta kościoła jest dobrze widoczna ze wszystkich perspektyw okolicznych wzgórz, a także w otwartym krajobrazie doliny rzeki Raby.

Wyniki – opis ewolucji form w budownictwie kościelnym 1945–1965

Zasadniczą grupę świątyń powstałych w okresie 1945–1965 tworzą obiekty powielające wcześniejsze historyczne formy architektury lub będące stałą stylizacją. Ta postawa twórcza, charakterystyczna dla wieku XIX, sięgała – poza nielicznymi przykładami w dwudziestoleciu międzywojennym – jeszcze głęboko w wiek XX, aż do lat sześćdziesiątych. Andrzej K. Olszewski konstatuje, że głównie dwa kościoły: Carla Mosera w Bazylei i Augusta Perreta w Le Raincy – rewolucyjne wzorce

Ryc. 5. Kościół Przemienienia Pańskiego w Grzymalkowie.

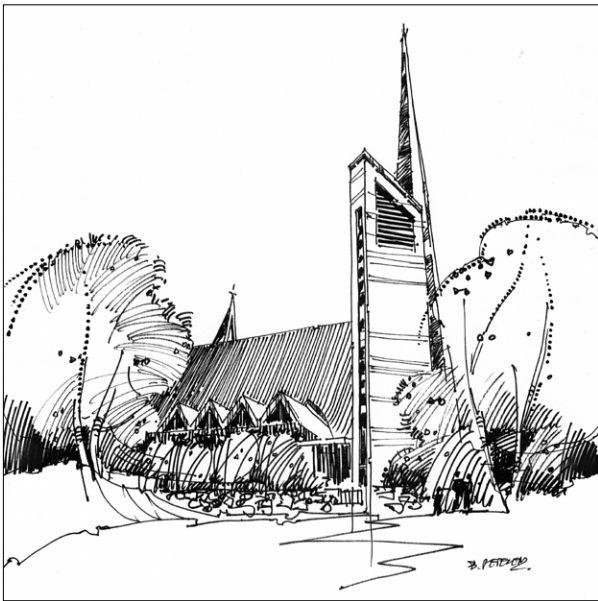
Fig. 5. Church of the Transfiguration in Grzymalków.

of decorative elements were subordinated to the principle of classical axuality. The dominant element in the church's silhouette is a sizeable tower located in the front-east facade, accented with an opening almost equal to its height. Crowned with a hipped roof, it is a robust, distinctive and recognizable feature in the surrounding scattered buildings. It is an excellent continuation of interwar patterns developed by previous generations, using traditional, archetypal solutions, between Modernism, Regionalism and Historicism.

6. Kłaj – St. Joseph the Worker Church, 1958–1965, designed by Antoni Mazur (Fig. 6)

The village of Kłaj, located in Wieliczka County, on the edge of the Niepołomice Forest, received its religious building only after the October Thaw. Built in the style of post-war Modernism, the new church refers to traditional folk Gothic forms in its shape [Mazur 2003, p. 89], while the basic motif strongly defining the mass of the building is a triangle. The characteristic triangular dormers illuminate the nave rise from the plane of the steep, gabled roof on the south side, forming the central element of the church's mass. The church has a rectangular plan (16×35 m) and is oriented along an east-west axis. A slender, three-legged signature tower accents the roof.

The interior architecture is formed by a series of ellipsoidal reinforced concrete frames covered by a ribbed reinforced concrete slab. A tall, slender, free-standing bell tower strongly accentuates the whole establishment.

Ryc. 6. Kościół św. Józefa Robotnika w Kłaju.

Fig. 6. St. Joseph the Worker Church in Kłaj.

nowoczesnej świątyni – pozostawiły w Polsce pokłosie w postaci grupy kościołów nawiązujących do perretowskiego „żelbetowego strukturalizmu”, reszta zaś to tylko lepsze lub gorsze „quasi-modernizacje uproszczonego klasycyzmu lub uproszczonego baroku” [Olszewski 1989, s. 86]. Jako znakomite przykłady twórczej i łamiącej kostium historyczny postawy można przytoczyć przedwojenne dzieła, jak krakowskie kościoły na Dębnikach (Wacława Krzyżanowskiego) i w Borku Fałęckim (Tadeusza Ruttie) czy najbardziej znany i spektakularny kościół św. Rocha w Białymstoku autorstwa Oskara Sosnowskiego – reprezentanta stylu polskiej art déco. Trudno też nie wspomnieć zwycięskiego, niezrealizowanego konkursowego projektu wotywniej Świątyni Opatrzności Bożej. Wizjonerska koncepcja autorstwa Bohdana Pniewskiego z 1931³ przez lata stanowiła inspirację i punkt odniesienia dla poszukujących nowej formy twórców architektury sakralnej.

Konserwatywny nurt w powojennym budownictwie kościelnym zwany synkretyzmem stanowił kontynuację bardziej lub mniej zmodernizowanego (uproszczonego) historyzmu. W ramach tej formacji można wyodrębnić kategorie proveniencji (wczesnochrześcijańska, średniowieczna, nowożytna, klasycystyczna, neoromantyczna) i tradycji stylowej wyposażonej w zestaw tradycyjnych kostiumów (gotycki, renesansowy, barokowy) dawnych, tradycyjnych stylów i nurtów w architekturze.

Z kolei „konstruktywizm” w historii sztuki kojarzy się przede wszystkim z rosyjską i radziecką awangardą artystyczną. Jednak w tym przypadku pojęcie to – wywodzące się z przedwojennej publikacji Lecha Niemojewskiego [1933] – oznacza stylowe nawiązanie lub wprost kontynuację przedwojennego modernizmu. Pierwsza wyodrębniona w ramach konstruktywizmu proveniencja – akademicka – odwołuje się do zmodernizowanej, klasycystycznej architektury, natomiast

The church gives the impression of an incredibly light, almost paper-like origami building. The bright plaster and the covering of the roof slope with ashen steel sheets enhance this artistic effect on the facades. This is an unusual example of a modern church that did away with the historical costume while remaining faithful to the archetypal forms of folk Gothic churches. The silhouette of the church is visible from the surrounding hills and in the open landscape of the Raba River valley.

Results – evolution of forms in church architecture, 1945–1965

The essential group of churches built in the years 1945–1965 are buildings that duplicate earlier historical forms of architecture or are a permanent styling samples. This creative attitude, which is characteristic of the nineteenth century, reached deep into the twentieth century until the 1960s, apart from a few examples in the interwar period. Andrzej K. Olszewski stated that mainly two churches, one designed by Carl Moser in Basel and one by August Perret in Le Raincy—revolutionary models of the modern church—left their mark in Poland in the form of a group of churches referring to Perret’s “ferroconcrete Structuralism.” The rest were only better or worse “quasi-modernizations of simplified Classicism or Baroque” [Olszewski 1989, p. 86]. As excellent examples of a creative and historical costume-breaking attitude, one can cite pre-war works such as the Cracow churches in Dębniki (by Wacław Krzyżanowski) and in Borek Fałęcki (by Tadeusz Ruttie) or the most famous and spectacular St. Roch Church in Białystok by Oskar Sosnowski—a representative of the Polish art deco style. It is also difficult not to mention the prize-winning, unbuilt competition design of the votive Church of Divine Providence. The visionary concept by Bohdan Pniewski from 1931³ for years served as an inspiration and point of reference for religious architecture creators searching for a new form.

The conservative trend in post-war church building called “syncretism” was a continuation of more-or-less modernized (simplified) historicism. Within this formation, one can distinguish categories of provenance (early Christian, medieval, modern, classical, Romanesque Revival) and stylistic tradition equipped with a set of traditional reenactments (Gothic, Renaissance, Baroque) of the old, traditional styles and trends in architecture.

By contrast, Constructivism in art history is associated primarily with the Russian and Soviet artistic avant-garde. However, in this case, the term—derived from a pre-war publication by Lech Niemojewski [1933]—denotes a stylistic reference to (or outright continuation of) pre-war Modernism. The first provenance distinguished within Constructivism—academic—refers to modernized classicist architecture. At the same time, the other two reflect the two main trends in

dwie pozostałe odzwierciedlają dwa główne nurty w polskiej architekturze okresu II Rzeczypospolitej: tzw. szkołę warszawską (proweniencja półmodernistyczna) i tzw. szkołę krakowską (proweniencja ekspresjonistyczna) [Jastrzębska-Puzowska 2017, s. 143].

Proweniencja wczesnochrześcijańska⁴ jako najrzadziej występująca pojawiała się głównie w nawiązaniu do tradycji łacińskiej. Znacznie większą popularnością cieszyły się kościoły konotujące formy średniowieczne: neoromańskie, zwłaszcza neogotyckie⁵. Tradycja renesansowo-barokowa była wyrazem tęsknoty do wykreowania stylu narodowego⁶. Po wojnie wątki renesansowe lub barokowe pojawiały się głównie w niewielkich, wiejskich kościołach. Z kolei wzorce klasycystyczne przejawiały się raczej w wątkach palladiańskich⁷. Dalej – malowniczy neoromantyzm nawiązywał do wątków rodzimych, swojskich czy narodowych⁸. Dużo miejsca w swej stylistyce A. Majdowski poświęca konstruktivismowi, uznając go za najbardziej progresywną mutację synkretyzmu. Również według I. Jastrzębskiej-Puzowskiej był to nurt najmocniej rozpowszechniony, za sprawą czytelnych więzi z estetyką poprzednich formacji. Przejawiało się to odwołaniami do tradycji eklektycznej⁹, akademickiej czy nawet ekspresjonistycznej¹⁰. Mniejszą popularnością cieszyła się konwencja międzywojennego półmodernizmu¹¹, a tzw. klasycyzm akademicki był nielicznie reprezentowany¹².

Na przeciwnym biegunie zaczęły pojawiać się obiekty o rodowodzie funkcjonalistycznym – rzeźbiarskie, pełne modernistycznej dynamiki, śmiałe i nowoczesne w formie: zarówno we wnętrzu, jak i w ukształtowaniu bryły zewnętrznej. Zaprzestano podkreślania osiowości, zaczęto stosować plany wieloboczne i asymetryczne formy, ale przede wszystkim pojawiły się nowatorskie rozwiązania przestrzenne i konstrukcyjne¹³. To był początek swobody twórczej projektantów, usankcjonowanej późniejszymi wytycznymi Soboru Watykańskiego II, która zaowocowała nowatorskimi realizacjami. Obiekty takie jak świątynie w Stalowej Woli¹⁴, Trawnikach¹⁵ czy warszawskim Mokotowie¹⁶ to już ikony architektury sakralnej. Natomiast kolejne – pełne gier formalnych, powstałe w duchu awangardowego modernizmu kościoły: w Roju¹⁷, Sieprawiu, Nowych Tychach, Chorzowie czy znany z wielu publikacji kościół we Władysławowie, z perforowaną fasadą i kompozycją opartą na trójkątnym module – weszły do obowiązkowego kanonu dzieł architektury polskiej.

Najwybitniejszym przykładem świątyni w tzw. typie rzeźbiarskim jest zrealizowany już później, w latach 1977–1991, kościół Miłosierdzia Bożego w Kaliszu (projekt konkursowy SARP z 1958) autorstwa Andrzeja Fajansa i Jerzego Kuźmienki. Ów budynek o niezwyklej konstrukcji, autorstwa Wacława Zalewskiego, tworzą potężne, betonowe łupiny układające się w formę ogromnego białego namiotu.

Zatem na genezę współczesnej architektury sakralnej, zróżnicowanej i wielowątkowej, złożyła się m.in. charakterystyczna dwubiegunowość konwencji stylistycznych panujących w okresie przed- i powojennym.

Polish architecture during the Second Polish Republic: the so-called Warsaw School (semi-Modernist provenance) and the so-called Cracow School (Expressionist provenance) [Jastrzębska-Puzowska 2017, p. 143].

Early Christian provenance,⁴ as the least frequent stylization, appeared mainly in the Latin tradition. Much more popular were churches connoting medieval forms: Romanesque Revival and especially Gothic Revival.⁵ The Renaissance-Baroque tradition expressed the longing to create a national style.⁶ After the war, Renaissance or Baroque motifs appeared mainly in small, rural churches. Classical patterns, on the other hand, manifested themselves in Palladian motifs.⁷ Furthermore—picturesque Romanticism Revival referred to native, peculiar or national themes.⁸ A. Majdowski gave much attention to Constructivism, considering it to be the most progressive mutation of syncretism. Additionally, according to I. Jastrzębska-Puzowska it was the most widespread current due to clear ties with the aesthetics of previous formations, manifested in references to eclectic,⁹ academic or even Expressionist traditions.¹⁰ The convention of interwar semi-Modernism¹¹ was less prevalent, while the so-called academic Classicism was sparsely represented.¹²

At the opposite end of the spectrum, buildings of functionalist origin began to appear—sculptural, full of modernist dynamics, bold and modern in form both in the interior and in the shaping of the external mass. The emphasis on axuality ceased, polygonal plans and asymmetrical forms began to be used, and above all, innovative spatial and structural solutions appeared.¹³ This was the beginning of the creative freedom of designers, sanctioned by the later guidelines of the Second Vatican Council, which resulted in innovative projects. Churches in Stalowa Wola,¹⁴ Trawniki¹⁵ or Warsaw's Mokotów¹⁶ are already icons of religious architecture. Furthermore, subsequent churches were full of formal plays and created in the spirit of avant-garde Modernism. These are to be found in Rój,¹⁷ Siepraw, Nowe Tychy, Chorzów or the church in Władysławów, which known from many publications with its perforated facade and composition based on a triangular module; these churches have entered the obligatory canon of works of Polish architecture.

The most outstanding example of a church in the so-called sculptural type is the Church of the Divine Mercy in Kalisz, built in a later period (1977–1991, SARP competition project from 1958) by Andrzej Fajans and Jerzy Kuźmienka. This building of unusual construction, designed by Wacław Zalewski, is formed of massive concrete shells arranged in the form of a huge white tent.

Thus, the genesis of modern religious architecture, diverse and multifaceted, consisted of among other features, the characteristic bipolarity of stylistic conventions prevailing in the pre- and post-war periods. The pre-Secular declining period naturally corresponded with the interwar period, applying varying degrees of stylization and modernization of historical detail. In a

Okres przedsoberowy, schyłkowy, w naturalny sposób korespondował z międzywojnem, stosując różny stopień stylizacji i zmodernizowania historycznego detalu. W konwencji czysto modernistycznej o rodowodzie funkcjonalistycznym oczywistością było odrzucanie naleciałości w ornamentacji czy modelowaniu bryły. Dającą się zauważyć cechą tego okresu było z jednej strony utrzymywanie wybranych elementów estetyki klasycznej, a z drugiej przyjęcie istotnych pryncypiów estetycznej awangardy. Przekładało się to na stosowanie założeń monumentalnych, wertykalnej artykulacji, osiowości, symetrii oraz uproszczonych elementów kompozycji klasycznej: gzymsów, filarów czy lizen. Elementy te łączono z nowoczesną konstrukcją i strukturą, stosując jednocześnie kubizujący detal i bogatą fakturę materiałową elewacji, co z powodzeniem zastępowało tradycyjną ornamentykę. Na drugim biegunie znalazły się synkretyczne mutacje zmodernizowanego historyzmu, gdzie również następowała redukcja wszelkiego rodzaju ornamentacji i synteza dyspozycji przestrzennych. Na kończący się okres historyzmu złożyły się wielorakie tendencje kształtowania form oraz wiele odmiennych postaw artystycznych i ideowych. Awangardowy modernizm zaś zaowocował powstaniem kilku odmian, niekiedy poważnie sprzecznych ze sobą. Cezary Wąs wspomina o pojawianiu się wśród stylistyk późnego historyzmu wyraźnych wpływów modernizmu, a wśród stylistyk modernistycznych – form i postaw przypisanych w istocie tradycjonalizmowi [Wąs 2008, s. 11].

Dyskusja – potrzeba i środki ochrony

Rozwój problematyki konserwatorskiej dotyczącej architektury sakralnej wpisuje się w szerszą sferę zagadnień i standardów związanych z ochroną i opieką nad zabytkami ogółem. Inicjatywy opieki i ochrony sztuki kościelnej podejmowano po II wojnie światowej zarówno w poszczególnych diecezjach, jak i w Kościele Powszechnym, czego znaczącym przykładem i symboliczną cezurą są uchwały powstałe na kanwie wskazań właśnie Soboru Watykańskiego II [Grąbczewski 2021, s. 114].

Metodyka wartościowania obiektów architektury współczesnej, pretendujących do ochrony prawnej jako zabytek, „w istocie nie różni się od wartościowania innych dzieł należących do dawnych epok” [Jagielska 2016, s. 161]. Wartość historyczną obiektu rozpatruje się w kontekście tożsamości miejsca – której ważny element stanowi budowla sakralna, autentyczności substancji i ciągłości funkcji. Każda budowla może też być oceniona jako odzwierciedlenie charakterystycznych cech epoki, w której powstała, bez względu na to, czy jest dziełem nowatorskim, czy też naśladownictwem minionych stylów. O wartości artystycznej stanowi z kolei forma architektoniczna obiektu, wystrój architektoniczny i plastyczny wnętrza: posadzki, okładziny ścienne, mozaiki, witraże. Istotnym „atrybutem wpisującym się w kryteria ustawowe jest twórca dzieła – uznany i doceniony współcześnie, którego dorobek artystyczny znalazł istotne miejsce w historii architektury” [Jagielska 2016, s. 161].

purely Modernist convention with a Functionalist pedigree, there was apparent trend to discard trappings in ornamentation or volume modelling. Noticeable features of this period were, on the one hand, the retention of selected elements of classical aesthetics and, on the other hand, the adoption of notable aesthetic principles of the avant-garde. This translated into using monumental assumptions, vertical articulation, axiality, symmetry, and simplified elements of classical composition such as cornices, pillars or lesenes. These elements were combined with modern construction and structure while using cubic detailing and rich material textures of the facades, which successfully replaced traditional ornamentation. At the other extreme were syncretic mutations of modernized historicism, where there was also a reduction of all kinds of ornamentation and a synthesis of spatial dispositions. The ending period of historicism consisted of multiple trends in forms and many different artistic and ideological approaches. Avant-garde Modernism, on the other hand, resulted in the emergence of several varieties which were sometimes highly contradictory to each other. Cezary Wąs mentions the appearance of clear influences of Modernism among late historicism and Modernist styles—forms and attitudes that were in fact attributed to traditionalism [Wąs 2008, p. 11].

Discussion – the need and means of protection

The development of conservation concerning religious architecture is part of the broader sphere of issues and standards related to general protection and care of monuments. Initiatives for the care and protection of ecclesiastical art were undertaken after the Second World War, both in individual dioceses and in the Universal Church, of which a significant example and symbolic caesura are the resolutions created on the basis of indications of the Second Vatican Council [Grąbczewski 2021, p. 114].

The methodology of assessing specimens modern architecture, which are presumed to be legally protected as monuments, “in essence does not differ from the valuation of other works belonging to past eras” [Jagielska 2016, p. 161]. The historical value of a building is considered in the context of the identity of the place in which the religious building is an essential element, the authenticity of substance and the continuity of function. Any building can also be found as a reflection of the characteristic features of the era in which it was built, regardless of whether it is a novel work or an imitation of past styles. The artistic value is, in turn, determined by the architectural form of the building and the decoration of the interior: floors, wall coverings, mosaics, and stained glass windows. An important “attribute that fits the statutory criteria is the creator of the work—recognized and appreciated contemporaries, whose artistic achievements have found an important place in the history of architecture” [Jagielska 2016, p. 161].

Zbudowanie pełnego obrazu wartości historycznych budynku nie jest możliwe w oderwaniu od kontekstu historycznego, społecznego i krajobrazowego. Bez takiego rozeznania wnioski konserwatorskie są niepełne i mogą prowadzić do działań niszczących wartości, które nie zostały dostrzeżone [Kwaśniewski 2019, s. 3–20].

Problem utraty funkcji, będący największym zagrożeniem dla obiektów z czasów PRL, obiektów sakralnych nie dotyka [Włodarczyk 2016, s. 203]. Zmieniły się jednak wymagania, standardy i oczekiwania społeczne względem architektury użyteczności publicznej, np. kwestie dostępności dla osób z niepełnosprawnościami. Wyzwaniem jest znalezienie praktycznych narzędzi, które pomogą usprawnić ochronę dziedzictwa kulturowego, z zachowaniem zasady minimalnej interwencji, pozwalając zarazem na poprawę użyteczności budynków historycznych, ograniczając ich negatywny wpływ na środowisko naturalne i klimat (energochłonność) [Jeleński 2022]. Wprowadzanie nowych rozwiązań technicznych nie powinno naruszać oryginalnej substancji, a konserwacja współczesnych materiałów, m.in. żelbetu, również wymaga stosowania metod konserwatorskich [Czarnecki 2016, s. 154].

Istotną formą ochrony i konserwacji architektury sakralnej może i powinno być także dokumentowanie tego zasobu dziedzictwa [Włodarczyk 2016, s. 203]. Dostępne są zarówno tradycyjne techniki: rysunkowe, fotograficzne i fotometryczne, jak i zaawansowane, współczesne: skanowanie laserowe 3D i digitalizowanie dla celów naukowych [Suchoń 2018, s. 33–42].

Podsumowanie

Okres powojennego dwudziestolecia w architekturze polskich kościołów to czas przejściowy pomiędzy tradycją a nowoczesnością. Budowlom – funkcjonalnie jeszcze dostosowanym do liturgii w rycie trydenckim – towarzyszyły rozmaite formy stylowe będące kontynuacją estetyki międzywojennej. W przeważającym stopniu był to formalny konserwatyzm („synkretyzm”), uzasadniony utrwalonymi w odbiorze społecznym historycznymi wzorcami budowli sakralnych.

W pierwszym rządzie królował neogotyck, który od drugiej połowy XIX wieku stał się obowiązującym stylem architektury sakralnej. Tradycja romańska i gotycka tak bardzo zaważyły na myśleniu architektów i duchownych, że właśnie głównie te style stosowano w budownictwie kościelnym. Utrwaliło się nawet przekonanie o sakralności tych konkretnych stylów. Tendencja ta utrzymywała się w różnych wyznaniach chrześcijańskich przez ostatnie dwa wieki.

Budownictwo sakralne okresu 1945–1965 charakteryzowało się szczególnym brakiem linearności; np. w tym samym czasie powstawał kościół w Grzymałkowie 1958–1969 (mocno historyzujący) i w Kłaju 1958–1965 (już nowoczesny). W miarę zbliżania się do lat sześćdziesiątych XX wieku tendencja do przełamywania formalnego konserwatyzmu zaczyna pojawiać się coraz częściej.

A complete picture of a building's historical values is impossible in isolation from the historical, social and landscape context. Without such discernment, conservation conclusions are incomplete and can lead to actions that destroy values that have gone unnoticed [Kwaśniewski 2019, p. 3–20].

The problem of a loss of function, which is the biggest threat to communist-era buildings, does not affect religious buildings [Włodarczyk 2016, p. 203]. However, requirements, standards and public expectations of public architecture have changed, such as accessibility issues for people with disabilities. The challenge is to find practical tools that will help improve the preservation of cultural heritage, with the principle of minimal intervention, while allowing for the usability of historic buildings, reducing their negative impact on the environment and climate (energy intensity) [Jeleński 2022]. Introducing new technical solutions should not violate the original substance, and the conservation of modern materials, such as reinforced concrete, also requires conservation methods [Czarnecki 2016, p. 154].

The documentation of this body of heritage assets can and should also be an essential form of protection and conservation of religious architecture [Włodarczyk 2016, p. 203]. Both traditional techniques are available (drawing, photography and photometry) and advanced, contemporary techniques (3D laser scanning and digitizing for scientific purposes) [Suchoń 2018, p. 33–42].

Conclusions

The period of the two decades immediately following the Second World War in the architecture of Polish churches was a transitional time between tradition and modernity. The buildings—functionally still adapted to the liturgy in the Tridentine rite—were accompanied by various stylistic forms that were a continuation of the interwar aesthetics. Mostly, this was formal conservatism (“syncretism”), justified by the historical patterns of religious buildings established in public perception.

Initially, Gothic Revival reigned supreme, which became the prevailing style of religious architecture from the second half of the nineteenth century. The Romanesque and Gothic traditions influenced the architects and clergy, and these styles were mainly used in church construction. Even the belief in the sacredness of these particular styles was perpetuated. This trend has continued in various Christian denominations over the past two centuries.

A lack of linearity characterized the religious construction of the 1945–1965 period, for example, the church in Grzymałkovo 1958–1969 (strongly historicizing) was built at the same time as the church in Kłaj 1958–1965 (modern). As we approach the 1960s, the tendency to break with formal conservatism appears more often.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Cichońska Izabela, Popera Karolina, Snopek Kuba, *Architektura VII dnia*, Wrocław 2016.
- Czarnecki Maciej, *Dziedzictwo architektury współczesnej. Problematyka i zakres ochrony obiektów powojennych*, [w:] *Modernizm w Europie – Modernizm w Gdyni. Architektura XX w. – jej ochrona i konserwacja*, Gdynia 2016.
- Grąbczewski Grzegorz, *Rozwój problematyki konserwatorskiej architektury sakralnej – rys historyczny*, „Resovia Sacra” 2021, R. XXVIII.
- Jagielska Elżbieta, *Ocena wartości zabytkowych architektury współczesnej – studium metodologii badań na przykładzie hotelu Cracovia w Krakowie*, [w:] *Modernizm w Europie – Modernizm w Gdyni. Architektura XX w. – jej ochrona i konserwacja*, Gdynia 2016.
- Jastrzębska-Puzowska Iwona, *Kilka uwag o współczesnej architekturze sakralnej*, „Archivolta” 2010, nr 1.
- Jastrzębska-Puzowska Iwona, *Synkretyzm i konstruktywizm jako kategorie stylistyczne w polskiej architekturze sakralnej w latach 1945–1965*, [w:] *Architektura sakralna XIX i pierwszej połowy XX wieku*, Bydgoszcz 2017.
- Jeleński Tomasz (red.), *Rewaloryzacja i modernizacja budynków historycznych w dobie kryzysu klimatycznego*, Warszawa 2022.
- Kucza-Kuczyński Konrad, *Architektura świątyń polskich przed milenium – i Europą*, „Znak” 1999, nr 8.
- Kucza-Kuczyński Konrad, Mroczek Andrzej, *Nowe kościoły w Polsce*, Warszawa 1991.
- Kwaśniewski Artur, *Po co badać – jak badać. Uwagi o metodyce współczesnych badań historyczno-architektonicznych i o ich stosowaniu przy adaptacji obiektów zabytkowych*, „Architectus” 2019, nr 1 (57).
- Lisowski Bohdan, *Skrajnie awangardowa architektura XX wieku (1900–1914)*, Kraków 1962.
- Majdowski Andrzej, *Investycje kościelne i współczesna architektura sakralna w Polsce. Metodologia i zakres problematyki badawczej*, UMK Toruń 2008.
- Majdowski Andrzej, *Stylistyka kościołów powojennych w Polsce*, „Ecclesia” 2007, nr 3.
- Majdowski Andrzej, *Wzorce stylistyczno-kompozycyjne przedsoberowych kościołów w Polsce 1945–1965*, [w:] *Architektura I połowy XX wieku i jej ochrona w Gdyni i w Europie*, Gdynia 2011.
- Majdowski Andrzej, Jastrzębska-Puzowska Iwona, Gierłasiński Janusz, *Investycje sakralne i architektura powojennych kościołów w Polsce. Metodologia i zakres problematyki badawczej*, UMK, Toruń 2009.
- Malinowska-Petelenz Beata, *Sacrum in civitas*, Kraków 2018.
- Malinowska-Petelenz Beata, *Sacrum po polsku. Kościoły polskie 1945–1965. Studia formy w autorskim szkicu architektonicznym*, Kraków 2015.
- Mazur Antoni, *Moje kościoły*, Kraków 2003.
- Nadrowski Henryk, *Kościoły naszych czasów. Dziedzictwo i perspektywy*, Kraków 2000.
- Niemojewski Lech, *Konstruktywizm w architekturze*, Warszawa 1933.
- Niezabitowska Elżbieta, *Metody i techniki badawcze w architekturze*, Gliwice 2014.
- Olszewski Andrzej K., *Nowa forma w architekturze polskiej 1900–1925*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967.
- Olszewski Andrzej K., *Próba typologii współczesnych kościołów w Polsce*, [w:] *Sacrum i sztuka*, Kraków 1989.
- Rydiger Monika, *Najnowsza architektura sakralna w Polsce – główne tendencje i problemy*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury Oddziału Polskiej Akademii Nauk w Krakowie” 1988, t. XXII.
- Suchoń Filip, *The Hidden Treasure*, „Technical Transactions” 2018, vol. 115, z. 12.
- Szafer Przemysław T., *Nowe polskie kościoły, kreacja czy tradycja?*, „Nasza Przeszłość: Studia z Dziejów Kościoła i Kultury Katolickiej w Polsce” 1988, t. 70.
- Wąs Cezary, *Antynomie współczesnej architektury sakralnej*, Wrocław 2008.
- Włodarczyk Małgorzata, *Modernistyczna i postmodernistyczna architektura sakralna Krakowa w okresie PRL-u. Ochrona i konserwacja*, [w:] *Modernizm w Europie – Modernizm w Gdyni. Architektura XX w – jej ochrona i konserwacja*, Gdynia 2016.
- Wroński Józef, *Kościoły Krakowa zbudowane w latach 1945–1989*, Kraków 2010.
- Zachwatowicz Jan, *Kościoły w Polsce odbudowane i wybudowane 1945–1965*, red. Tadeusz Dobrzeńcki, Warszawa 1966.
- Zin Barbara, *Ochrona idei nowatorskich na przykładzie przedsoberowej architektury sakralnej diecezji tarnowskiej*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2016, nr 48.

Inne / Other

Buszko Anna, „Ewolucja myśli architektonicznej w sztuce sakralnej po reformach Soboru Watykańskiego II na przykładzie Krakowa”, praca doktorska pod kierunkiem prof. dr hab. Z. Tołłoczko, WA PK, Kraków 2006.

Akty prawne / Legal acts

Uchwała w sprawie tymczasowego statutu Urzędu ds. Wyznań, § 4.2, „Monitor Polski” 1950, nr A-78, poz. 905.

- ¹ Np. katedra katowicka (1927–1955) czy kościół w Niepokalanowie (1939–1952), zaprojektowane przez Z. Gawlika i F. Mączyńskiego.
- ² Np. Poznań, kościół NMP Różańcowej 1947–1960, proj. A. Szyszko-Bohusz (1938), czy kościół Matki Boskiej Dobrej Rady w Krakowie-Prokocimiu, przedwojenny projekt Z. Gawlika (1932), kontynuowany po wojnie przez A. Szyszko-Bohusza (1948).
- ³ W II RP rozpisano kilka konkursów na projekty tej świątyni. Pierwszy z nich, w 1921, nie wyłonił projektanta, który spełniłby oczekiwania episkopatu. Nie zbudowano również kościoła-pomnika projektu Bohdana Pniewskiego, nagrodzonego w konkursie jeszcze w 1930, a następnie w 1931, ani ostatecznie przygotowanego projektu pokonkursowego z 1938.
- ⁴ Warszawa-Falenica, 1950–1960, proj. S. Czarniecki.
- ⁵ Cerekiew, 1948–1952, proj. Z. Solawa; Jarosławice, 1957–1962, proj. S. Marzyński.
- ⁶ Wola Rogowska, 1946–1951, proj. W. Ścigalski; Uścimów, 1947–1956, proj. K. Tołłoczko; Okulice, 1949–1959, proj. S. Murczyński.
- ⁷ Wiśniew, 1945–1954, proj. W. Rzechowski.
- ⁸ Gronków, 1947–1952, proj. T. Brzoza; Żbikowice, 1958–1961, proj. O. Fedak; Marcinkowice, 1948–1955, proj. Z. Wzorek; Budy Łańcuckie, 1947–1951, proj. W. Dayczak.
- ⁹ Wołomin, 1950–1953, proj. S. Marzyński.
- ¹⁰ Warszawa-Włochy, 1946–1953, proj. J. Łukasik; Stupsk, 1958–1961, proj. P. Rzepecki.
- ¹¹ Łódź, 1950–1953, proj. J. Korski, W. Korski; Garbatka-Letnisko, 1948–1971, proj. T. Witkowski.
- ¹² Dąbrowa Tarnowska, 1948–1965, proj. Z. Wzorek.
- ¹³ Władysławowo, 1957–1961, proj. S. Baum; Chorzów, 1958–1963, proj. M. Król, J. Winnicki, Z. Winnicki; Kłaj, 1958–1965, proj. A. Mazur; Siepraw, 1959–1970, proj. J. Maderski, J. Rączy; Nowe Tychy, 1957–1958, proj. Z. Weber.
- ¹⁴ Stalowa Wola, 1957–1961, 1971–1973, proj. J. Bogusławski.
- ¹⁵ Trawniki, 1958–1962, proj. S. Marzyński.
- ¹⁶ Warszawa Mokotów, 1949–1959, proj. W. Pieńkowski.
- ¹⁷ Rój, 1958–1960, proj. T. Augustynek.

Streszczenie

Szczególnym i ciekawym okresem w historii polskiej architektury sakralnej jest okres przedsoborowy: 1945–1965. W tym czasie w budownictwie sakralnym starły się wątki estetyczne wielu epok. Cel badań stanowiła analiza cech stylowych, porównanie dzieł różnych autorów i interpretacje wyjaśniające różnice stylowe. Zbiór wzorców stosowanych w omawianym okresie stanowi kolejny asumpt do stworzenia architektonicznej typologii i opisu ewolucji formy przedsoborowej polskiej architektury sakralnej. Zasadniczą grupę tworzą obiekty powtarzające i naśladujące historyzujące formy, kolejną stanowią kościoły przełamujące historyczny kostium i nawiązujące do modernistycznej architektury międzywojnia. Odrębną kategorię stanowią obiekty operujące nowymi formami i dyspozycjami wewnątrz, zapowiadające wyraźny krok w kierunku współczesnego modernizmu. Powojenne dwudziestolecie to zatem czas przejściowy pomiędzy tradycją a nowoczesnością, charakteryzujący się szczególnym brakiem linearności.

Abstract

The pre-Conciliar period of 1945–1965 is a distinct and interesting period in the history of Polish religious architecture. During this time, aesthetic themes from many periods clashed in religious construction. The analysis of stylistic features, comparing the works of different authors and interpretations that explain stylistic differences were the objective of this study. The collection of patterns used in the period under study is another contribution to creating an architectural typology and documentation of the evolution of pre-Conciliar form and Polish religious architecture. The essential group here is formed by buildings that repeat and imitate historicizing forms, while the other consists of churches that did away with historical costume and referenced interwar Modernist architecture. Buildings that operate using new forms and interior dispositions that anticipated an important step in the direction of contemporary Modernism are a separate category. The two post-war decades were a transitional period between tradition and modernity that showed a distinct lack of linearity.

Krzysztof Ślusarek*

orcid.org/0000-0002-2387-649X

Utracone dziedzictwo – historyczna zabudowa Zaleszczyk w świetle inwentarzy miasta z końca XVIII wieku

Lost Heritage: Historical Development of Zaleszczyki in the Light of Town Inventories from the Late Eighteenth Century

Słowa kluczowe: Zaleszczyki, inwentarze ekonomiczne, zabudowa, ratusz

Keywords: Zaleszczyki, economic inventories, development, town hall

Wprowadzenie

Zaleszczyki – urokliwie położone w zakolu Dniestru – zostały założone w połowie XVIII stulecia z inicjatywy Stanisława Poniatowskiego, kasztelana krakowskiego, ojca późniejszego króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. W 1746 Poniatowski kupił rozległe dobra ziemskie leżące nad Dniestrem, na pograniczu Rzeczypospolitej i Turcji. Za podpowiedzią swojego plenipotenty ppłk. Rudolfa Oettykiera postanowił założyć w tym miejscu fabrykę sukna, licząc na możliwość pozyskania taniego surowca z Mołdawii. W celu realizacji tego planu najpierw na gruntach wsi Zaleszczyki (później Stare Zaleszczyki) założono miasto o tej samej nazwie. Jak się wydaje, lokacja przebiegała sprawnie, bo na mocy przywileju Augusta III z 30 sierpnia 1754. Zaleszczyki otrzymały prawo do organizacji czterech jarmarków w roku, a formalnie prawo magdeburskie uzyskały przywilejem Stanisława Augusta Poniatowskiego z 16 lutego 1767 [*Słownik geograficzny* 1895, s. 346; Ślusarek 2020, s. 131].

Fabryka suknienna powstała w 1750. W tym samym czasie dawny zamek przebudowano na okazały ratusz¹. Wokół ratusza miano też wybudować domy dla robotników. Do pracy w fabryce zaczęto sprowadzać kolonistów z Prus i Saksonii, którzy z czasem utworzy-

Introduction

Zaleszczyki (Zalishchyky in present-day Ukraine)—charmingly located in a bend of the Dniester—was founded in the mid-eighteenth century on the initiative of Stanisław Poniatowski, castellan of Cracow and father to the later King Stanisław August Poniatowski. In 1746, Poniatowski purchased an extensive landed estate near the Dniester, on the borderland between the Commonwealth and Turkey. Following the advice of his plenipotentiary, Colonel Rudolf Oettykier, he decided to establish a broadcloth factory at the site, hoping to procure cheap resources from Moldova. To implement this plan, a town named Zaleszczyki was first founded on land previously occupied by a village of the same name (which would go on to become Stare Zaleszczyki). It appears that the foundation proceeded smoothly, as it was performed based on a privilege issued by King Augustus III on August 30, 1754. Zaleszczyki received the right to organize four markets a year, and was formally issued a charter based on the Magdeburg rights by privilege issued by King Stanisław August Poniatowski on February 16, 1767 [*Słownik geograficzny* 1895, p. 346; Ślusarek 2020, p. 131].

The broadcloth factory was built in 1750. At the same time, an old castle was remodeled into an impres-

* dr hab., prof. UJ, Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego

* Ph.D. D.Sc., Associate Professor, Institute of History, Jagiellonian University

Cytowanie / Citation: Ślusarek K. Lost Heritage: Historical Development of Zaleszczyki in the Light of Town Inventories from the Late Eighteenth Century. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2022, 72:48–61

Otrzymano / Received: 6.04.2022 • **Zaakceptowano / Accepted:** 30.09.2022

doi: 10.48234/WK72LOST

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

li oddzielną kolonię niemiecką. Kiedy jednak w latach 1769–1770 Zaleszczyki splądrowali Turcy i nawiedziła je epidemia dżumy, miasto zaczęło podupadać [Lepucki 1938, s. 2–30; Schwartz 1931, s. 22–26]. Próbę jego odbudowania, choć lepiej byłoby powiedzieć: wzmocnienia kolonii niemieckiej, podjęły w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XVIII wieku władze austriackie, które w mieście ulokowały siedzibę władz cyrkularnych. Według ustaleń Henryka Lepuckiego w tym czasie do Zaleszczyk ściągnięto też kilka rodzin rzemieślniczych [Lepucki 1938, s. 167; Schneider 1939, s. 255–256].

W rękach Poniatowskich Zaleszczyki pozostawały do 1777. W latach osiemdziesiątych–dziewięćdziesiątych XVIII wieku jako właściciele miasta wymieniani byli krajczy koronny hr. Józef Potocki lub jego małżonka Teresa z Ossolińskich Potocka. Później Zaleszczyki najprawdopodobniej zostały włączone do masy krydalnej Wincentego Potockiego (brata Józefa) i sądownie sprzedane. Około 1800 kupił je Krzysztof Grudnicki [Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie (dalej: CPAHUL), fond (dalej: f.) 134, opis (dalej: o.) 2, sprawa (dalej: spr.) 48, k. 192; CPAHUL, f. 146, o. 78, spr. 1, k. 120v–121; Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka im. Wasyla Stefanyka (dalej: LNNB), f. 141, o. 1, spr. 2429, k. 987; Ślusarek 2010, s. 27], a w 1808 przeszły na własność barona Ignacego Brunickiego². W rękach rodziny Brunickich miasto pozostawało przez całe XIX stulecie. Ich dziełem jest m.in. przebudowany z dworku myśliwskiego pałac z 1831 [Schwartz 1931, s. 65; Aftanazy 1996, s. 390–392]. Od początku XX wieku do 1939 Zaleszczyki były we władaniu rodziny Turnauów.

Zabudowa miasta w końcu XVIII wieku

Celem artykułu nie jest opisywanie dziejów Zaleszczyk, lecz próba odtworzenia historycznej zabudowy miasta w końcu XVIII stulecia, a więc w pierwszych dziesięcioleciach od jego założenia. Podstawę do tego przedsięwzięcia stanowią inwentarze miasta sporządzone w 1783 i 1791³. Pierwszy z tych dokumentów, zatytułowany „Inwentarz miasta Zaleszczyk z wsiami Dobrowlany, Zaleszczyki Stare i części Filipcza z kontraktami na arendy karczemne, szynkowe podług weryfikacji 1783 A[nno] [przez] W[ielmożnych] taksatorów na gruncie uczyniony” [CPAHUL, f. 146, o. 88, spr. 183, k. 28–42], w części dotyczącej Zaleszczyk zawiera szczegółowy opis 42 budynków dworskich, w tym ratusza, dawnej fabryki sukienniczej (4 budynki), budynku urzędu cyrkularnego i odwachu, połowej kuchni, obiektów zaliczanych do tzw. arendy karczemnej (browar, winnica, czyli gorzelnia, woskobojnia, młyn i dwie karczmy) oraz 28 domów mieszkalnych. W drugiej części inwentarza znalazły się: wykaz posiadaczy nieruchomości, zestawienie rocznych przychodów dworu oraz kopie umów na dzierżawę propinacji i młyna. Wykaz posiadaczy miejskich nieruchomości

siwe town hall.¹ Houses for workers were also reportedly built around the town hall. Colonists from Prussia and Saxony were brought into the town to work in the factory, and over time they created a separate German colony. However, when the years 1769–1770 saw Zaleszczyki plundered by the Turks and suffering from a plague epidemic, the town began to struggle [Lepucki 1938, p. 2–30; Schwartz 1931, p. 22–26]. An attempt to rebuild it, or rather to strengthen its German colony, was undertaken in the 1770s and 80s by the Austrian government, which located a seat of the circuit administration in the town. According to Henryk Lepucki's findings, several families of craftsmen were also brought to Zaleszczyki at the time [Lepucki 1938, p. 167; Schneider 1939, p. 255–256].

Zaleszczyki remained in the hands of the Poniatowski family until 1777. In the 1780s and 90s, the town's listed owners included crown incisor Count Józef Potocki or his wife Teresa Potocka nee Ossolińska. Later, Zaleszczyki were probably inducted into the bankrupt estate of Wincenty Potocki (brother of Józef) and sold by the court. Around 1800, Zaleszczyki was bought by Krzysztof Grudnicki [Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie (hereinafter: CPAHUL), fond (hereinafter f.) 134, description (hereinafter d.) 2 case (hereinafter c.) 48, ch. 192; CPAHUL, f. 146, d. 78 c. 1, ch. 120v–121; Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka im. Wasyla Stefanyka (hereinafter: LNNB), f. 141, d. 1 c. 2429, ch. 987; Ślusarek 2010, p. 27], and in 1808 became the property of Ignacy Brunicki.² The town remained in the hands of the Brunicki family for the entire nineteenth century. Their works include, among others, a hunting lodge remodeled into a palace in 1831 [Schwartz 1931, p. 65; Aftanazy 1996, p. 390–392]. Between the beginning of the twentieth century and 1939, Zaleszczyki was governed by the Turnau family.

Development of the town in the late eighteenth century

The goal of this paper is not to present the history of Zaleszczyki, but an attempt to recreate the historical development of the town at the end of the eighteenth century, namely in the first decades since its founding. The basis for this were inventories of the town written in 1783 and 1791.³ The first of these documents, entitled “Inwentarz miasta Zaleszczyk z wsiami Dobrowlany, Zaleszczyki Stare i części Filipcza z kontraktami na arendy karczemne, szynkowe podług weryfikacji 1783 A[nno] [przez] W[ielmożnych] taksatorów na gruncie uczyniony” [CPAHUL, f. 146, d. 88, c. 183, ch. 28–42], in the section on Zaleszczyki, features a detailed description of forty-two manorial buildings, including the town hall, the old broadcloth factory (four buildings), a circuit office building and guardhouse, a field kitchen, buildings considered a part of the so-called tavern property (a brewery, a winery—which was a distillery—a wax workshop, a mill and two taverns)

jest mało przydatny do analizy zabudowy, gdyż zawiera jedynie imiona i nazwiska użytkowników i dane o wysokości opłacanych czynszów. Choć formularz zawierał rubryki dotyczące zabudowy (domy dzielono na: należące do dworu, własne mieszczan, usytuowane przy ulicy i oficyny; wydzielano też kramnice, winnice oraz kotły do wyrobu piwa, wódki i miodu), nie zostały one w ogóle wypełnione.

W drugim dokumencie, zatytułowanym „Inventarium der Stadt Zaleszczyk[i] zur Herrschaft Jazlowiec gehörig. Was und wie viel innstehende Inwohner nach denen ausgesetzten Rubriken jährlich an die Grundherrschaft zu entrichten und zu leisten haben” [CPAHUL, f. 146, o. 78, spr. 378, k. 85–94v], sporządzonym 20 września 1791, zestawiano wszystkie dochody, jakie właściciele Zaleszczyk uzyskiwali z wdzierżawienia dworskich budynków i ze świadczeń uiszczanych przez mieszkańców. Konstrukcja tego inwentarza była nieco odmienna od poprzednio omówionego. W pierwszej części wymieniano wszystkie posesje, podając numer domu (z zaznaczeniem, czy posesja należy do dworu, niemieckiego kolonisty, przedstawiciela nacji rusko-polskiej, czy żydowskiej), imię i nazwisko posiadacza oraz wysokość płaconego czynszu. Ponadto w niektórych przypadkach określano rodzaj budowli, np.: plebania, winnica, browar, woskobojnia, rzadziej: dom, domek lub chałupa. W drugiej części inwentarza znalazła się szczegółowa charakterystyka niektórych budowli dworskich, z zaznaczeniem kwot uzyskiwanych z ich wynajmu. W ten sposób opisano: ratusz, budynek zajmowany przez urząd cyrkularny, odwach, browar, winnicę, woskobojnię, młyn i jeden dom.

Inwentarze z lat 1783 i 1791, choć zawierają nieco odmienne informacje, wzajemnie się uzupełniają. Jeśli bazę źródłową dodatkowo rozszerzymy o operat katastru józefińskiego z 1787, opisanie urbarialne z 1789 oraz plan Zaleszczyk z 1784, uzyskamy możliwość w miarę precyzyjnego odtworzenia historycznej zabudowy miasta [CPAHUL, f. 146, o. 78, spr. 378, k. 85–94v; Jewuła 2020, s. 69–77].

Z analizy omówionych wyżej materiałów wynika, że w Zaleszczykach łącznie było około 300 budynków [Ślusarek, Dolinovskyi 2021, s. 40–41], w tym domy mieszkalne, budowle publiczne i obiekty gospodarcze. Oczywiście w mieście przeważały domy mieszkalne, których liczba wahała się od 243 w świetle metryki józefińskiej do 258 według inwentarza z 1791. Budowle publiczne to: kościół rzymskokatolicki, cerkiew greckokatolicka, oratorium ewangelickie, domek przy okopisku żydowskim (być może była to synagoga), kancelaria i kasa cyrkularna, odwach, szkołka ruska oraz 2 domy należące do gminy ewangelickiej. Wśród obiektów gospodarczych wymienić należy przede wszystkim fabrykę sukna, browar, woskobojnię, młyn, kilka karczem i ponad 20 winnic, czyli gorzelnii.

Budynki mieszkalne dość trudno jest scharakteryzować, gdyż szczegółowymi wiadomościami dysponujemy jedynie w odniesieniu do 28 obiektów należących

as well as twenty-eight residential buildings. The second part of the inventory included a list of property owners, a listing of the manor’s yearly income sources and copies of contracts for propination and mill rental. The list of the town’s property owners is not of much use in analyzing development, as it only included the first and last names of users and information about the amount of rent they paid. Although the form included sections on development (houses were differentiated as belonging to the manor, to the burghers, as streetside buildings or outbuildings; listings also included stalls, wineries and cauldrons used in brewing beer or mead and distilling vodka), these were not filled in.

The second document, entitled “Inventarium der Stadt Zaleszczyk[i] zur Herrschaft Jazlowiec gehörig. Was und wie viel innstehende Inwohner nach denen ausgesetzten Rubriken jährlich an die Grundherrschaft zu entrichten und zu leisten haben” [CPAHUL, f. 146, d. 78, c. 378, ch. 85–94v] and dated as written on September 20, 1791, listed all the income that the owners of Zaleszczyki received from renting out manorial buildings and the fees paid by residents. The structure of this inventory was slightly different than that of the previously mentioned one. The first section listed all properties that had house numbers (with an annotation whether the property belonged to the manor, a German colonist, or a member of the Ruthenian-Polish or Jewish nation), the first and last name of the holder and the amount of rent paid. Furthermore, the type of building was listed in some cases, e.g., a parish house, a winery, a brewery, a wax workshop, and more rarely: a house, a small house or cottage. The second section of the inventory included a detailed overview of certain manorial buildings, with a list of amounts of rent paid. The following buildings were described this way: the town hall, the circuit administration building, the guardhouse, the brewery, the winery, the wax workshop, the mill, and one house.

The inventories from 1783 and 1791, despite including different types of information, complement each other. If we expand the source base to include the Josephinian Land Survey documentation from 1787, an urbarium of 1789 and a plan of Zaleszczyki from 1784, we will be able to relatively precisely recreate the town’s historical development [CPAHUL, f. 146, d. 78, c. 378, ch. 85–94v; Jewuła 2020, p. 69–77].

Analysis of the abovementioned materials showed that there had been a total of around 300 buildings in Zaleszczyki [Ślusarek, Dolinovskyi 2021, p. 40–41], including residential buildings, public buildings and industrial and commercial buildings. Of course, residential buildings predominated in the town, and their reported number ranged between 243 as in the Josephinian Land Survey and 258 as in the inventory from 1791. Public buildings included: a Roman Catholic church, a Greek Catholic church, an Evangelical oratorium, a house near the Jewish cemetery (perhaps it was a synagogue), a circuit chancellery and treasury, a guardhouse, a Ruthenian school and two houses that

Ryc. 1. Rozmieszczenie niektórych budowli na planie Zaleszczyk z 1784; opracowanie własne na podstawie CPAHUL, f. 146, o. 88, spr. 183, nlb.

Fig. 1. Placement of some of the buildings discussed on a plan of Zaleszczyki from 1784; original work based on CPAHUL, f. 146 d. 88 c. 183, nlb.

do właścicieli miasta, czyli Potockich. Inwentarz z 1783 wymienia wśród nich jedną rezydencję, 9 domów, 14 domków i 4 chałupy. Pod pojęciem „rezydencja” rozumiano zapewne dworek, który opisano jako budowlę drewnianą pokrytą gontem. Domy, które z reguły były większe (często używano tu przymiotnika: duży) i pokryte gontem, dzielono na trzy rodzaje: murowane z cegły (5 budynków), wykonane z pruskiego muru (3 budynki) i lepione (1 budynek). Jeden z domów opisany został następująco:

Dom z pruska murowany, w którym izba z alkierzem, piec zielony ogrzewający oboje, ex opposito izba z alkierzem. W całym tym budynku okien z tafel białych sześć, drzwi stolarskiej roboty, powała i podłoga z tarcic. W sieni ognisko, nad którym komin murowany nad dach wyprowadzony. Pod budynkiem loch rżnięty, duży. Stajenka pod gontem na dziedzińcu, lepiąca. Ogród opasany, zabierający z dziedzińcem, na który idąc, wrota z tarcic jodłowych [CPAHUL, f. 146, o. 88, spr. 183, k. 30v].

W przypadku domków, które zapewne miały mniejsze rozmiary, wyróżniano obiekty zbudowane z pruskiego muru (3 budynki) lub lepione „po chruście” (11 budynków); wszystkie jednak pokryte były gontem. Wszystkie 4 chałupy miały ściany lepiące, a pokrycie dachowe ze słomy lub z dranic, czyli cienkich desek łupanych z pnia drzew iglastych.

Jeśli chodzi o budynki użyteczności publicznej, w sposób szczegółowy scharakteryzowano te z nich, w których ulokowane były różne urzędy, tj. ratusz i odwach oraz kancelarię cyrkularną.

belonged to the Evangelical community. Industrial and commercial buildings primarily included a broadcloth factory, a brewery, a wax workshop, a mill, several taverns and over 20 wineries, namely distilleries.

Residential buildings are quite difficult to characterize, as we only possess detailed information on 28 buildings that belonged to the town's owners, namely the Potocki family. The inventory of 1783 lists these as including one residence, 9 houses, 14 small houses and 4 cottages. The term residence was probably used to denote a manor, which was described as a wooden building with a shingled roof. The houses, which were typically larger (the adjective large was often used here) and covered with shingled roofs, were divided into three types: brick masonry (5 buildings), half-timbered (3 buildings) and clay (1 building). One of the houses was described as follows:

A house built in the Prussian masonry style, including a chamber with an alcove, a green stove that heated both, ex opposite a chamber with an alcove. The entire building includes six windows of white sheet-glass, wooden doors, a ceiling and floor from wooden beams. A fireplace in the hall, above which there was a masonry chimney that went above the roof. Underneath the building—a large, carved basement. A small, shingled stable in the courtyard, hand molded. Fenced garden, occupying some of the courtyard, accessed by a gate from fir beams [CPAHUL, f. 146 d. 88 c. 183, ch. 30v].

In the case of small houses, which were probably smaller in dimensions, the lists included half-timbered

Ratusz, stojący pośrodku rynku (ryc. 1, poz. 1), opisany został w obu inwentarzach. Dokładniejszy jest jednak dokument z 1791, który posłużył nam do charakterystyki tej budowli [CPAHUL, f. 146, o. 78, spr. 378, k. 90–92]. Ratusz, oznaczony jako posesja nr 1, zbudowany był na planie kwadratu i miał dwie kondygnacje. Na pierwszej znajdowały się izby i sklepy kupieckie, na drugiej izby o różnym przeznaczeniu. W czterech narożnikach były bastiony z małymi wieżami. Cały budynek zbudowany był z kamienia ciosanego, pokryty gontem, z dwoma rzędami okien i bramą.

Po prawej stronie od wejścia do zachodniego bastionu znajdował się przedsionek, z którego przez podwójne drzwi przechodziło się do sklepionego pomieszczenia z dużymi oknami taflowymi, gdzie dawniej była kasa cyrkularna. Przez kolejne, dębowe drzwi można było wejść do innej sklepionej izby z oknem taflowym, gdzie przechowywano różne precjoza kościelne (depozyt kościelny). Po lewej stronie wejścia do zachodniego bastionu znajdował się skład tytoniowy.

Obok schodów przy bramie wjazdowej, po lewej stronie znajdowało się pomieszczenie, w którym mieścił się areszt miejski; po prawej stronie były zaś schody prowadzące na drugą kondygnację. Pod schodami, jak również pod aresztem, znajdowały się duże murowane piwnice. Przy schodach na piętro był też schowek na drewno.

W bastionie nad aresztem znajdowała się duża kuchnia z piecem, skąd wąskim korytarzem przechodziło się do głównych schodów, gdzie po prawej stronie była drabina prowadząca na dach. Schodami idącymi na pierwszą kondygnację wychodziło się na korytarz z dużym oszklonym oknem. Następnie za drzwiami z zamkiem francuskim był duży pokój z czterema oszklonymi oknami. Dwa z nich wychodziły na rzekę Dniestr, a dwa na dziedziniec. Podłoga i powała były dylowane; były też dwa piece: zielony kaflowy i kamienny. W tym pomieszczeniu był też duży stojący zegar, który wybijał godziny za pomocą druta przymocowanego do małego dzwonu w wieży bastionu.

Z tej izby przechodziło się do drugiego pokoju, w którym dwa okna wychodziły na rzekę Dniestr, a jedno na dziedziniec. W pomieszczeniu tym podłoga i powała były dylowane; były też dwa piece (kaflowy i kamienny). Ponadto ściany wyłożono białym płótnem (z namalowanymi zielonymi kwiatami) i lampierią z drewna dębowego. Obok była komora z jednym oknem oraz ścianami wyłożonymi płótnem i lamperią.

Dalej przechodziło się do drugiej części budynku, gdzie był długi korytarz z oknami wychodzącymi na podwórze. Z tego korytarza wchodziło się do trzech małych izb, które ogrzewane były dwoma piecami (jeden piec na dwie izby). We wszystkich izbach podłogi i powały były dylowane, drzwi zaopatrzone były w zamki, ale ramy okienne wymagały reperacji. W pomieszczeniach tych znajdowała się szkoła (wcześniej przeznaczone były na kwatery dla nieznanego z nazwiska podpułkownika).

buildings (3) or made of wattle and daub (11 buildings); however, they were all covered with shingles. All four cottages had wattle and daub walls, with roofs of either thatch or thin boards cut from the trunks of coniferous trees.

Concerning public buildings, those that included various offices, namely the town hall, the guardhouse and the circuit chancellery, were characterized in detail.

The town hall, which stood at the center of the market square (fig. 1, pos. 1), was described in both inventories. The document from 1791 is more detailed, and was used to present an overview of the building [CPAHUL, f. 146 d. 78 c. 378, ch. 90–92]. The town hall, marked as property No. 1, was built on a square-shaped plan and had two stories. The first story included commercial chambers and stores, and the second featured chambers for various uses. In the building's four corners there were bastions with small turrets. The entire building was constructed out of cut stone and was covered with shingles, and had two rows of windows and a gate.

To the right of the entrance to the western bastion there was a vestibule, from which one could enter a vaulted space with large sheet-glass windows via a double door, the space itself being the circuit cash office. Another, oaken door could be used to enter a different vaulted chamber with a sheet-glass window, where various ecclesial valuables were stored (the ecclesial deposit). To the left of the interior to the western bastion there was a tobacco storage space.

Beside the stairs near the entrance gate, on the left, there was a room that housed the town's jail; to the right there were stairs leading to the upper floor. Under the stairs and the jail there were large masonry cellars. Near the upper-floor stairs there was also a storage space for wood.

The bastion above the jail house a large kitchen with a stove, from where a narrow corridor led to the main staircase, where on the right side there was a ladder leading to the roof. The stairs leading to the upper floor connected to a hallway with a large glazed window. Afterwards, behind a door with a French lock, there was a large room with four glazed windows. Two of these overlooked the Dniester, and two overlooked the courtyard. The floor and ceiling were boarded; there were also two stoves: a green tile stove and a stone stove. This room also featured a large standing clock, which signaled the hour using a rod fastened to a small bell located in the bastion turret.

From this chamber one could pass to another, whose two windows overlooked the Dniester, and one window overlooked the courtyard. The space's floor and ceiling were boarded and it was furnished with two stoves (a tile stove and a stone stove). Furthermore, the walls were lined with white broadcloth (with green flowers painted on it) and an oaken dado. Nearby there was a chamber with a single window and walls lined with broadcloth and dado.

Further on one entered the section of the building,

Ryc. 2. Lakowa pieczęć miejska Zaleszczyk z wizerunkiem ratusza z 1750; CPAHUL, f. 19, o. 10, spr. 137, k. 25v.

Fig. 2. The wax municipal seal of Zaleszczyki with an image of the town hall from 1750; CPAHUL, f. 19 d. 10 c. 137, ch. 25v.

Ryc. 3. Odwzorowanie pieczęci miejskiej Zaleszczyk wykonane w XX w.; J. Schwartz, Zaleszczyki i okolica. Przewodnik krajoznawczy, Tarnopol 1931, s. 21.

Fig. 3. Twentieth-century recreation of the municipal seal of Zaleszczyki; J. Schwartz, op. cit., p. 21.

Na dziedzińcu ratusza było 8 sklepów kupieckich, po 4 z lewej i z prawej strony. Do każdego z nich prowadziły podwójne drzwi na zawiasach. Na zewnątrz budynku było z kolei 14 kramów (6 w dobrym stanie, 8 wymagało reperacji), w których drobni sklepikarze sprzedawali różne towary. Do każdego kramu prowadziły podwójne drzwi.

Z powyższego opisu wynika, że ratusz był dużą i charakterystyczną budowlą. Najstarszy jego wizerunek można odnaleźć na pieczęci miejskiej używanej w drugiej połowie XVIII wieku (ryc. 2). Widać na niej dwa bastiony z bramą wjazdową pośrodku. Odwzorowanie tej pieczęci zamieszczono też w wydany w okresie dwudziestolecia międzywojennego przewodniku po Zaleszczykach (ryc. 3) [Schwartz 1931, s. 21]. Jak się wydaje, w XIX wieku bryła i kształt ratusza nie uległy modyfikacji. Budynek nie ucierpiał też w czasie I wojny światowej, o czym świadczą fotografie pochodzące z okresu dwudziestolecia międzywojennego (ryc. 4).

W bezpośrednim sąsiedztwie ratusza znajdował się odwach (ryc. 1, poz. 2), zbudowany z kamienia i pokryty gontem. Wchodziło się do niego przez przedsionek, po którego obu stronach były duże izby. W obu izbach powała i podłoga były z tarcic; w jednej były trzy okna z żelaznymi kratami i okiennicami. W budynku była też kuchnia z murowanym kominem wyprowadzonym ponad dach. Na tyłach odwachu znajdowało się 6 kramów, które zbudowali kupcy żydowscy⁴.

Budynek zajmowany przez kancelarię i kasę cyrkularną (posesja nr 60) usytuowany był poza obrębem rynku, w kwartale zajmowanym przez niemieckich kolonistów. Jego centralną część stanowił obszerny plac, zwany Placem Niemieckim. Cyrkuł usytuowany był w rogu tego placu (ryc. 1, poz. 3). Według inwentarza z 1791 był to całkiem nowy budynek z kamienia, w którym wszystkie izby miały sklepienie sufitowe [CPAHUL, f. 146, o. 78, spr. 378, k. 93v–94]. Były do niego dwa wejścia przez dębowe drzwi z żelaznymi

where there was a long corridor with windows overlooking the courtyard. From this corridor one could enter three small chambers, which were heated with two stoves (one stove per two chambers). All of the chambers had boarded floors, the doors had locks, but the window frames required repair. These spaces housed a school (they had earlier been used as the quarters of an unnamed lieutenant colonel).

The town hall's courtyard featured 8 shops, 4 on the left and 4 on the right. Each of these could be entered by hinged double doors. On the outer side of the building there were 14 stalls (6 in good condition and 8 requiring repair), where small-time traders sold their wares. Each stall could be accessed by a double door.

This description shows that the town hall was a large and distinctive edifice. Its oldest depiction can be found on the municipal seal used in the late eighteenth century (Fig. 2). On it we can see two bastions with an entrance gate in-between. A recreation of this seal was included in a guide to Zaleszczyki published during the

Ryc. 4. Ratusz w Zaleszczykach na pocztówce z 1938; A. Lenkiewicz, Zaleszczyki: ratusz, Lwów, Książnica Atlas 1938.

Fig. 4. Zaleszczyki town hall on a postcard from 1938; A. Lenkiewicz, Zaleszczyki: ratusz, Lwów, Książnica Atlas 1938.

Ryc. 5. Wieża kościoła ewangelickiego w Zaleszczykach na pocztówce z okresu dwudziestolecia międzywojennego. Źródło: <https://fotopolska.eu/1554184,foto.html>.

Fig. 5. Evangelical church tower in Zaleszczyki on an interwar postcard. Source: <https://fotopolska.eu/1554184,foto.html>.

okuciami i dobrymi zamkami. Pierwsze drzwi, z lewej strony budowli, prowadziły do kancelarii urzędu cyrkularnego. Było to obszerne pomieszczenie z dwoma dużymi oknami taflowymi i zielonym piecem kaflowym. Przez wewnętrzne drzwi wykonane z drewna jodłowego przechodziło się do dwóch kolejnych izb, w których były duże okna taflowe wychodzące na dwie strony budynku. W jednej z tych izb był zielony piec kaflowy.

Przez drugie drzwi, usytuowane po prawej stronie budynku, wchodziło się do dwóch dużych izb. W pomieszczeniu po prawej stronie były cztery okna taflowe i zielony piec kaflowy. Przez drzwi z drewna jodłowego przechodziło się z niego do cyrkularnego depozytorium (podręcznego magazynku lub skarbczyka), w którym były dwa okna taflowe i zielony piec kaflowy. W izbie po lewej stronie od wejścia była kasa cyrkularna. Wchodziło się do niej przez dębowe drzwi z żelaznymi okuciami. W pomieszczeniu tym były cztery duże okna taflowe zabezpieczone od zewnątrz zwykłymi, czyli zapewne drewnianymi okiennicami, a od wewnątrz żelaznymi. Ogrzewanie zapewniał żelazny piec. Z kasy cyrkularnej przechodziło się do dwóch kolejnych pomieszczeń, wykorzystywanych jako depozytorium kasy cyrkularnej i kościoła (rodzaj skarbcza). Okna w tych pomieszczeniach z zewnątrz zabezpieczone były okiennicami, a od wewnątrz żelaznymi kratami. Z tyłu budynku znajdowała się dwuskrzydłowa brama ze sztachet, drewniana szopa i wychodek.

Na temat pozostałych budynków użyteczności publicznej wiemy niewiele. Inwentarze Zaleszczyk nie zawierają też ich opisów. Niemniej jednak na podstawie innych źródeł można pokusić się choćby o ich krótką charakterystykę i umiejscowienie na planie.

Według metryki józefińskiej gmina ewangelicka posiadała w Zaleszczykach co najmniej dwie posesje, tj. domy o numerach 51 i 52. W jednym z nich mieściło się oratorium, pełniące zapewne funkcję domu modlitwy lub zboru³. Na planie miasta z 1784 budowla ta

interwar period (Fig. 3) [Schwartz 1931, p. 21]. It appears that in the nineteenth century the mass and shape of the town hall were not modified. The building did not suffer damage during the First World War, as attested by photographs from the interwar period (Fig. 4).

In direct proximity to the town hall there was the guardhouse (Fig. 1, pos. 2), built of stone and roofed with shingles. It was entered using a vestibule, and on both of its sides there were large chambers. Both chambers had boarded floors and ceilings; one chamber had three windows with iron bars and shutters. The building also included a kitchen with a masonry chimney raised above the roof. At the back of the guardhouse there were 6 stalls built by Jewish merchants.⁴

The building that housed the circuit chancellery and treasury (property No. 60) was situated outside of the market square, in a block occupied by German colonists. Its central section formed an extensive square called Niemiecki Square. The circuit administration was housed on the corner of this square (Fig. 1, pos. 3). According to the 1791 inventory, it was a completely new building made of stone, and all of its chambers had vaulted ceilings [CPAHUL, f. 146 d. 78 c. 378, ch. 93v–94]. It had two entrances with oaken doors and iron fittings, as well as good locks. The first set of doors, on the left side of the building, led to the circuit office chancellery. This was a spacious room with two large sheet-glass windows and a green tile stove. Internal doors made of fir wood could be used to enter two successive chambers that featured large sheet-glass windows that overlooked two sides of the buildings. A green tile stove was located in one of these chambers.

Through a second door, located to the right of the building, one could enter two large chambers. The space to the right featured four sheet-glass windows and a green tile stove. Through a firwood door one could enter the circuit depository (a small storage space or treasury), which featured two sheet-glass windows and a green tile stove. The chamber to the left of the entrance housed the circuit cash office. It could be entered using an oaken door with iron fittings. The space featured four large sheet-glass windows secured with ordinary, i.e., wooden, shutters from outside, and iron shutters from the inside. Heating was provided by an iron stove. From the circuit cash office one could enter two additional spaces used as the church's and circuit cash office's depository (a type of treasury). The windows in this space were secured by shutters from the outside and with iron bars from the inside. At the back of the building there was a double-leaf gate made of boards, a wooden shed and an outhouse.

We know little of the other public buildings. The inventories of Zaleszczyki do not include their descriptions. However, based on other sources, we may attempt their brief characterization and location on the plan.

According to the Josephinian Land sSurvey, the Evangelical community had at least two properties in Zaleszczyki, namely houses numbered 51 and 52. One

oznaczona została jako Bethaus (ryc. 1, poz. 4). Niestety, zbór ewangelicki nie przetrwał do czasów współczesnych, gdyż został zniszczony podczas I wojny światowej (ocalała jedynie wieża, widoczna m.in. na zdjęciach z okresu dwudziestolecia międzywojennego, ryc. 5).

Na planie z 1784 zaznaczono również kościół katolicki (ryc. 1, poz. 5). Według niektórych źródeł świątynia ta miała być zbudowana już w 1763. Jak się jednak wydaje, w tym roku mogła być założona parafia (nosząca wezwanie św. Stanisława), natomiast sama świątynia powstawała przez kilkadziesiąt lat. Z opisu dochodów parafii z 1803 wynika bowiem, że na murowanym jednonawowym kościele niedawno położono nowy dach. Z innych źródeł wiadomo też, że budowę świątyni, utrzymanej w stylu prowincjonalnego baroku (ryc. 6), ukończono w 1824 [CPAHUL, f. 159, o. 9, spr. 903, k. 2; *Słownik geograficzny* 1895, s. 346; Schwartz 1931, s. 62–63].

Z pewnością pod koniec XVIII stulecia w Zaleszczykach nie było synagogi. Istniał jednak cmentarz żydowski (ryc. 1, poz. 6). Być może jako prowizoryczny dom modlitwy wykorzystywany był jeden z budynków, wzmiankowany w opisanu urbarialnym z 1789 jako należący do gminy żydowskiej⁶.

Niewiele też wiadomo o zaleszczyckiej cerkwi. Na podstawie zapisów w metryce józefińskiej można wnosić, że do parafii unickiej należało kilka posesji, w tym szkoła ruska i plebania, a przede wszystkim cerkiew otoczona cmentarzem [CPAHUL, f. 19, o. 10, spr. 137, k. 1–22]. Na planie z 1784 umiejscowiono ją na wschód od rynku (ryc. 1, poz. 7).

Charakterystykę budynków gospodarczych należy rozpocząć od opisu fabryki sukienniczej, która w latach osiemdziesiątych–dziewięćdziesiątych XVIII stulecia już nie działała. Taki wniosek można wysunąć na podstawie analizy inwentarzy z lat 1783 i 1791, metryki józefińskiej i opisanu urbarialnego. W inwentarzu z 1783 wymieniono cztery budynki związane z manufakturą. Były to: fabryka sukiennicza (dom nr 80) oraz dawne farbiarnia kolorowa (dom nr 45), farbiarnia czarna (dom nr 46) i postrzygalnia⁷ (dom nr 49). Rzecz jednak w tym, że obiekty te nie miały już charakteru przemysłowego, w budynku fabryki mieścił się bowiem sklep sukienniczy, postrzygalnia i farbiarnia kolorowa zostały sklasyfikowane jako pańskie dworki, a farbiarnia czarna jako dom. W metryce józefińskiej, opisanu urbarialnym i inwentarzu z 1791 nie było już w ogóle wzmianki o fabryce sukienniczej, a wszystkie cztery budynki wymienione zostały jako domy użytkowane bądź przez niemieckich kolonistów, bądź Żydów.

Mimo że fabryka sukiennicza straciła swoje pierwotne przeznaczenie, warto przytoczyć sporządzone w 1783 opisy poszczególnych obiektów. Budynek fabryki sukienniczej był murowany i składał się z kilku pomieszczeń:

Fabryka sukienki murowana, gdzie izba, czyli sklep sukienniczy z alkierzem, druga mniejsza z piecem zielonym. Wszędzie okien taflowych 5. Przy trzech oknach kraty

Ryc. 6. Kościół katolicki w Zaleszczykach na pocztówce z lat 1935–1939; <https://polona.pl/item/zaleszczyki-kosciol-katolicki,NzcyNDI1NTc/0/#info:metadata>.

Fig. 6. Catholic church in Zaleszczyki on a postcard from 1935–1939; <https://polona.pl/item/zaleszczyki-kosciol-katolicki,NzcyNDI1NTc/0/#info:metadata>.

of these housed an oratorium, which presumably acted as a house of prayer or house of the congregation.⁵ On a plan of the town from 1784 the building was marked as Bethaus (Fig. 1, pos. 4). Unfortunately, the Evangelical congregation did not survive into the present, as it was destroyed during the First World War (only a tower, visible on photographs from the interwar period, among others, survived, Fig. 5).

The plan from 1784 also includes a Catholic Church (Fig. 1, pos. 5). According to some sources, the church was built already in 1763. However, it appears that this year may have marked the founding of the parish (which bore the name of St. Stanislaus), while the church itself was built over several decades. An overview of the parish's income from 1803 attests that a new roof had been placed on a single-nave masonry church. Other sources also report that the construction of the church, in the style of provincial Baroque (Fig. 6) was completed in 1824 [CPAHUL, f. 159, d. 9 c. 903, ch. 2.; *Słownik geograficzny* 1895, p. 346; Schwartz 1931, p. 62–63].

There was certainly no synagogue in Zaleszczyki towards the end of the eighteenth century. However, a Jewish cemetery did exist (Fig. 1, pos. 6). Perhaps one of the buildings mentioned in the urbarium of 1789 as belonging to the Jewish community served as a provisional house of prayer.⁶

Little is also known of the Orthodox church in Zaleszczyki. Based on records in the Josephinian Land Survey, we can deduce that the Uniate parish owned several properties, including a Ruthenian school and a parish house, but most importantly an Orthodox church surrounded by a cemetery [CPAHUL, f. 19 d. 10 c. 137, ch. 1–22]. On the plan from 1784, it is located east of the market square (Fig. 1, pos. 7).

The overview of industrial and commercial buildings should begin with a description of the broadcloth factory, which no longer operated in the 1780s and 90s. This conclusion can be reached based on the inventories of 1783 and 1791, the Josephinian Land Survey and

żelazne. Drzwi stolarskiej roboty pięcioro, przy jednym zamek francuski. Nad tymi [izbami] powały i podłoga z tarcic. W tyle po obu stronach izdebek cztery. W każdej po okien dwoje i jedne drzwi na zawiasach. Piece ordynaryjne, powała z tarcic, a posadzka z cegły. Na wierzchu powały sufit ceglami wykładany, gdzie pod strychem izdebka z drzwiami i oknami dwoma na zawiasach, i piecem zielonym, przeto z facjatą ganek na filarach kamiennych, pod gontem. Kominów nad dach wywiedzionych murowanych pięć, z których jeden upadł. Wrota do sieni podwójne, z drugiej strony małe. Pod domostwem loch rżnięty z sieni [CPAHUL, f. 146, o. 88, spr. 183, k. 29v].

Równie okazały był dworek nazywany dawną postrzygalią. Był to kryty starym gontem, murowany budynek, w którym były dwa przedsionki, dwie duże izby, alkierz, garderoba i kuchenka. W obu izbach były zielone piece kaflowe i kominki (w jednej z nich francuski), a także podłogi i powały z tarcic. Wszystkie drzwi były solidnie wykonane („stolarskiej roboty”), wyposażone w zamki francuskie. W obu izbach było 8 dużych taflowych okien, w garderobie jedno mniejsze z żelazną kratą. Wszystkie okna miały okiennice na zawiasach. W kuchence była jedna izba i komin wyprowadzony ponad dach. Przy dworku była drewniana, pokryta gontem stajnia z oborą dla wołów. Powała w tym budynku wykonana była z lass⁸ przeplatanych chrustem [CPAHUL, f. 146, o. 88, spr. 183, k. 29].

Podobną wielkość miał drugi dworek, pełniący dawniej funkcję kolorowej farbiarni. Były w nim sień, dwie duże izby, alkierz i komora. Budowla ta różniła się od poprzedniej techniką wykonania: dwie ściany były bowiem zbudowane z muru pruskiego, a pozostałe z gliny. Jej stan był też gorszy: dach był stary, drzwi i okna wymagały naprawy. W obejściu były dwie drewniane szopy kryte gontem.

Najmniejsze rozmiary miał dom nazywany czarną farbiarnią. W istocie była to kryta gontem lepianka, w której znajdowała się jedna izba z alkierzem i komorą. Podłogi i powały w tych pomieszczeniach wykonane były z tarcic. W izbie mieszkalnej były trzy taflowe okna i piec z kominem wyprowadzonym ponad dach [CPAHUL, f. 146, o. 88, spr. 183, k. 29–30].

Do rozstrzygnięcia pozostaje jeszcze lokalizacja fabryki. Co prawda na planie Zaleszyk z 1784 jej nie zaznaczono, jednak na podstawie analizy numeracji i rozmieszczenia innych budynków można zaryzykować hipotezę, że usytuowana była przy wspomnianym już Placu Niemieckim, ale w różnych jego częściach. Budynek nazywany fabryką sukienniczą najprawdopodobniej mieścił się przy północno-wschodniej pierzei placu, w niedalekiej odległości od kościoła (ryc. 1, poz. 8), natomiast obie farbiarnie i postrzygalią – przy pierzei południowo-zachodniej, czyli od strony zakola Dniestru (ryc. 1, poz. 9).

Na północ od rynku, na obrzeżach miasta, przy drodze do wsi Filipcze (ryc. 1, poz. 10), usytuowane były budynki gospodarcze wchodzące w skład tzw. arendy, czyli browar piwny (dom nr 226), winnica (dom

the urbarium. The inventory of 1783 mentioned four buildings associated with the manufactory. These were: the broadcloth factory (house No. 80) and the former color dyehouse (house No. 45), the black dyehouse (house No. 46) and the shearing shop⁷ (house No. 49). However, these buildings no longer had an industrial character, as the factory building housed a broadcloth store, while the shearing shop and color dyehouse were classified as noble mansions, while the black dyehouse as a residential building. In the Josephinian Land Survey, the urbarium and the 1791 inventory there was no longer any mention of a broadcloth factory, and all the four buildings were listed as used either by German colonists or by Jews.

Despite the broadcloth factory having lost its original use, it is worth mentioning the descriptions of its individual buildings penned in 1783. The broadcloth factory building was a masonry structure and consisted of several spaces:

Masonry broadcloth factory, with a chamber, or the broadcloth shop and alcove, a second, smaller one with a green stove. Five sheet-glass windows overall. Iron bars on three windows. Five worked wooden doors, with a French lock on one. Above these [chambers] floors and ceilings made of boards, Four small chambers in the rear, on both sides. Two windows and one hinged door in each. Ordinary stoves, a boarded ceiling and a brick floor. On the ceiling's surface, a layer of bricks, and in the attic a chamber with doors and two hinged windows, a green stove, and with a porch with an oriel on stone columns, covered with shingles. Five masonry chimneys rising above the roof, of which one has fallen. Double-lead door to the hall, and a small door on the other side. A carved cellar underneath the building, accessible from the hall [CPAHUL, f. 146 d. 88 c. 183, ch. 29v].

The manor that was called the former shearing shop was equally impressive. It was a masonry building roofed with old shingles, and featured two vestibules, two large chambers, an alcove, a wardrobe and a small kitchen. Both chambers featured green tile stoves and fireplaces (one of which was French), and floors and ceilings from boards. All the doors were well-crafted (“of carpenter’s make”), and equipped with French locks. There were 8 large sheet-glass windows in both chambers, in the wardrobe there was one smaller window with iron bars. All of the windows had hinged shutters. The kitchen featured a single chamber and a chimney elevated above the roof. Near the mansion there was a wooden stable roofed with shingles, which also had a barn for oxen. The ceiling was made of sturdy wattle⁸ [CPAHUL, f. 146 d. 88 c. 183, ch. 29].

The second manor, that had previously been the color dyehouse, was of similar size. It featured a hall, two large spaces, an alcove and a chamber. The building differed from the previous one in construction technique: two walls were half-timbered, while the others were from clay. Its condition was also poorer:

nr 246) i woskobojnia (dom nr 247). W inwentarzu z 1783 budynek browaru określony został jako stary:

Browar piwny drewniany na podwalinach, pod gontem, stary, z młynkiem do mielenia słoðu, z suszarnią o ścianach grodzonych, wylepionych, pod osobnym gontem. Słodownia do suszenia słoðu w ziemi murowana i lassy plecione pod słoðu. W tym browarze kocioł piwny duży, miedziany, kilszok⁹ do chłodzenia piwa drewniany. Kadzi do rozbierania słoðu dużych dwie, a trzecia mniejsza, zalewna. Tam izba jedna duża, druga mała z komórką, w których okienek trzy [CPAHUL, f. 146, o. 88, spr. 183, k. 30].

Jako stara określona została również winnica, czyli gorzelnia. Był to murowany budynek, kryty gontem, ale dach wymagał reperacji. Wewnątrz była duża izba z komorą i pomieszczeniem na słoðu. Nad słodownią był piec z ceglanym kominem. Na wyposażeniu gorzelni znajdowały się dwa miedziane kotły i 6 kadzi, w tym jedna dębowa [CPAHUL, f. 146, o. 78, spr. 378, k. 92v–93].

Obok gorzelni stała woskobojnia, której ściany w części zbudowane były z muru pruskiego, a w części „z chrustu lepione”. Budynek, określony jako stary, pokryty był gontem. W środku znajdowała się jedna izba z komorą. Na wyposażeniu były: burłak, czyli miedziany kocioł do warzenia piwa i miodu, żelazny kocioł, 4 stare kadzie i prasa do wosku [CPAHUL, f. 146, o. 78, spr. 378, k. 93]. Zarówno browar, gorzelnia, jak i woskobojnia posiadały zbiorniki na wodę. W tym miejscu należy zaznaczyć, że zapewne podobnie wyglądały gorzelnie należące do mieszczan, które usytuowane były w tym samym rejonie miasta.

W pewnym oddaleniu od browaru, gorzelni i woskobojni, bardziej na północ, w stronę wsi Filipcze, usytuowany był dworski młyn (ryc. 1, poz. 11). Była to budowla drewniana o lepionych ścianach, pokryta gontem. Wodę doprowadzano do niej specjalnym rurowciągiem, zapewne tym samym co do miasta [Ślusarek, Dolinovsky 2021, s. 40–41]. Młyn nie był duży, miał tylko jeden kamień, „w którym warsztat kosztowny i sztuczny, ekspensy corocznie (a z małym profitem) wymagający” [CPAHUL, f. 146, o. 88, spr. 183, k. 30].

Do dworskiej arendy należała też karczma, usytuowana w rynku, w domu pod numerem 11 (ryc. 1, poz. 12). Frontowa ściana tego budynku była malowana. Drzwi wejściowe osadzone były na zawiasach i miały antabkę¹⁰ oraz zasuwkę. Z sieni można było wejść do dwóch izb. Pierwsza z nich, „ze wszystkim wygodna”, nadawała się na mieszkanie. Były w niej piec z kafli powlekanych i cztery okna tafłowe z okiennicami na zawiasach. Obok była komora z czterema oknami (trzy zakratowane, jedno szklane, potłuczone). Druga izba była mniejsza, miała dwa okna i zwykły piec. Od strony kościoła, z tyłu tych izb, dobudowany był ganek, w którym był zwykły piec kaflowy z kominem wyprowadzonym ponad dach, podłoga i powała z tarcic oraz pięć dobrych okien, w tym dwa z okiennicami. W ca-

the roof was old, and the doors and windows required repair. The property also included two wooden sheds roofed with shingles. The house called the black dye-house had the smallest dimensions. Essentially, it was a small clay cottage roofed with shingles, which featured one room with an alcove and storage chamber. The floors and ceilings in these rooms were made of boards. The residential space featured three sheet-glass windows and a stove with a chimney elevated above the roof [CPAHUL, f. 146 d. 88 c. 183, ch. 29–30].

The location of the factory remains to be determined. Although it was not marked on the plan of Zaleszczyki from 1784, based on analysis of numbering and placement of other buildings, one could risk the hypothesis that it was located at the previously mentioned Niemiecki Square, but in various parts of it. The building called the broadcloth factory was probably located in the north-eastern frontage of the square, close to the church (Fig. 1, pos. 8), while both dyehouses and the shearing shop may have been in the south-western frontage, namely from the side of the Dniester bend (Fig. 1, pos. 9).

North of the market square, on the outskirts of the town, near the road to the village of Filipcze (Fig. 1, pos. 10), there were industrial and commercial buildings that made up the so-called tavern property, namely the brewery (house No. 226), winery (house No. 246) and the wax workshop (house No. 247). In the inventory from 1783, the brewery building was described as old:

Wooden beer brewery on wooden basebeams, roofed with shingles, old, with a malt-milling churn, with a drying space with separate, hand-molded walls, under a separate canopy. The malthouse for drying malt in the earth, made of masonry and wattle, weaved for malt. In the brewery, a large beer cauldron, made of copper, a chiller⁹ for cooling beer, made of wood. Two large vats for malting, and a smaller third one, floodable. Inside, a single large chamber, single small chamber with a storage space, with three small windows [CPAHUL, f. 146 d. 88, c. 183, ch. 30].

The winery, which was a distillery, was also described as old. It was a masonry building, roofed with shingles, but the roof required repair. Inside there was a large space with a chamber and a malt storage space. Above the malting space there was a furnace with a brick smokestack. The distillery was equipped with two copper cauldrons and 6 vats, including one made of oakwood [CPAHUL, f. 146 d. 78 c. 378, ch. 92v–93].

Beside the distillery there was the wax workshop, whose walls were half-timbered, and partially “of wattle and daub.” The building, described as old, was roofed with shingles. Inside there was a single space with a chamber. The equipment included: a copper cauldron for brewing beer and mead, an iron cauldron, 4 old vats and a wax press [CPAHUL, f. 146 d. 78 c. 378, ch. 93]. Both the brewery, distillery and wax workshop had water tanks. Here it should be noted that distilleries that belonged to burghers and which were located in this

Ryc. 7. Rynek w Zaleszczykach zniszczony w czasie I wojny światowej; Kriegsarchiv, Wiedeń, sygn. OeStA/KA BS I WK Fronten Galizien, 4492.

Fig. 7. Market square in Zaleszczyki, destroyed during the First World War; Kriegsarchiv, Vienna, sign. OeStA/KA BS I WK Fronten Galizien, 4492.

łym budynku drzwi były osadzone na zawiasach, zabezpieczone wrzeciędzami i haczykami. Przy jednych drzwiach był zamek francuski bez klucza. Od strony kościoła budynek otoczony był drewnianym parkanem, w którym były wrota z furtką, osadzone na biegunach i wyposażone w zastawkę, antabkę, kunę i żelazny czop. Pod budynkiem był murowany loch (rodzaj piwnicy), a do parkanu dobudowana była mała drewniana stajnia kryta gontem [CPAHUL, f. 146, o. 88, spr. 183, k. 30].

Na podstawie przytoczonych wyżej opisów można skonstatować, że w końcu XVIII wieku zabudowa Zaleszczyk dość dobrze prezentowała się na tle innych wschodniogalicyskich miast. Przede wszystkim należy zauważyć, że dużo było budynków z kamienia, cegły lub muru pruskiego, przy tym niektóre z nich miały spore rozmiary, np. ratusz czy siedziba cyrkułu. Większość opisywanych budowli kryta była gontem, do rzadkości należały pokrycia dachowe z dranic lub ze słomy. Oczywiście należy pamiętać, że przytoczone wyżej opisy dotyczą budowli dworskich. Niemniej jednak na podstawie analizy metryki józefińskiej i inwentarza z 1791 można wnioskować, że tego typu zabudowa w Zaleszczykach przeważała¹¹.

Utracone dziedzictwo

Scharakteryzowana wyżej zabudowa Zaleszczyk z końca XVIII wieku dzisiaj już nie istnieje. Złożyło się na to wiele czynników, wśród których najważniejsze znaczenie miały upadek fabryki sukieniczej i likwidacja cyrkułu zaleszczyckiego na początku XIX stulecia, zniszczenie miasta w okresie I wojny światowej oraz działania władz sowieckich.

Jak już wspomniano, w latach osiemdziesiątych XVIII wieku fabryka sukienicza upadła. W 1809 Zaleszczyki wraz z całym tzw. Krajem Tarnopolskim zostały włączone do Rosji, co oznaczało likwidację cyrkułu. Co prawda w 1815 Kraj Tarnopolski na

area of the town probably were of a similar appearance.

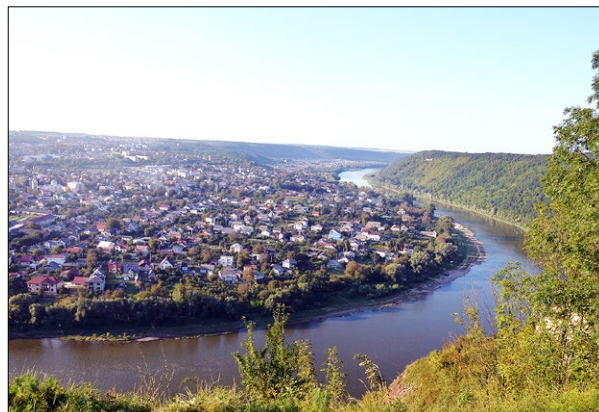
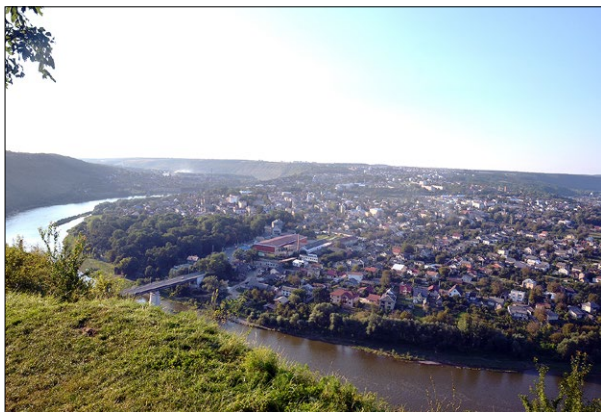
At a certain distance from the brewery, distillery and wax workshop, more to the north, towards the village of Filipcze, was the manorial mill (Fig. 1, pos. 11). It was a wooden structure with clay-covered walls, roofed with shingles. Water was delivered to it using a special waterpipe, which was probably the same one that supplied the town with water [Ślusarek, Dolinovskyi 2021, p. 40–41]. The mill was not large, and only had a single stone “in which there was an expensive and opulent workshop, which required yearly costs (and offered little profit)” [CPAHUL, f. 146 d. 88 c. 183, ch. 30].

The manorial property also included a tavern, which was located near the market square, in house No. 11 (Fig. 1, pos. 12). The frontal wall of this building was painted. The entrance doors were hinged and had a knocker¹⁰ and a latch. From the hall one could enter two chambers. The first, “with all comforts,” was suitable for living in. It featured a coated tile stove and four sheet-glass windows with hinged shutters. Beside it was a chamber with four windows (three with bars, and a broken one with glass panes). The second chamber was smaller, it had two windows and an ordinary stove. From the side of the church, at the back of these chambers, there was an added porch which housed an ordinary tile stove with a chimney elevated above the roof, a floor and ceiling out of boards, and five good windows, two of which had shutters. The entire building had hinged doors, secured with a hasp and hook. One of the doors had a keyless French lock. From the side of the church, the building was surrounded with a wooden fence that had a gate with a pivot-hinged door and equipped with a latch, knocker, hoop and an iron plug. Underneath the building there was a masonry dungeon (a type of cellar), and a small wooden stable roofed with shingles was added to the fence [CPAHUL, f. 146 d. 88 c. 183, ch. 30].

Based on the descriptions cited above, it can be concluded that towards the end of the eighteenth century, the development of Zaleszczyki presented itself quite well against the background of other Eastern Galician towns. It should chiefly be noted that Zaleszczyki featured numerous stone, brick or half-timbered buildings, some of which were quite large, such as the town hall or the circuit government office. Most of the buildings mentioned were roofed with shingles, with board or thatch roofing being rare. Of course, we should also remember that the descriptions concern manorial buildings. Nevertheless, based on an analysis of the Josephinian land survey and the 1791 inventory, we can conclude that this was the predominant type of development in Zaleszczyki.¹¹

Lost heritage

The late-eighteenth century development of Zaleszczyki characterized in this paper does not exist today. Many factors contributed to this, the chief among them being the closure of the broadcloth factory and the liquidation of the Zaleszczyki circuit in the early nineteenth century, the

Ryc. 8–9. Współczesna panorama Zaleszczyk; fot. K. Ślusarek.

Fig. 8–9. Contemporary panorama of Zaleszczyki; photo by K. Ślusarek.

powrót został przyłączony do Austrii, ale wówczas siedzibę cyrkułu ustanowiono w Czortkowie. W ten sposób malowniczo położone miasto nad Dniestrem przestało być znaczącym ośrodkiem administracyjnym. Zapewne przyczyniło się to do zahamowania jego rozwoju, gdyż przez następne dziesięciolecia Zaleszczyki były małym, prowincjonalnym ośrodkiem, w którym w latach trzydziestych XIX wieku liczba mieszkańców nie przekraczała 3000, a przed 1914 6000 osób¹².

Prawdziwy kataklizm spadł na Zaleszczyki w latach I wojny światowej. W wyniku prowadzonych w tym rejonie działań wojennych miasto zostało poważnie zniszczone. Dość powiedzieć, że według danych z przełomu lat 1917 i 1918 (i przez to niepełnych) zniszczeniu uległo 101 spośród 607 budynków mieszkalnych [CPAHUL, f. 165, o. 12, spr. 4, k. 84–91]. Skalę wojennych zniszczeń widać choćby na fotografiach wykonanych przez wojsko austriackie w 1916 (ryc. 7).

Pożogę wojenną przetrwały nieliczne budynki powstałe w drugiej połowie XVIII stulecia: ratusz, kościół, budynek cyrkułu. Zbór ewangelicki uległ zniszczeniu, podobnie jak większość domów mieszkalnych. Autor międzywojennego przewodnika po Zaleszczykach Józef Schwartz skomentował ten fakt następująco:

Z zabytków starszego budownictwa po wojnie mało się zachowało. Tu i ówdzie widać jeszcze domki z daszkami podcieniowymi, wspartymi kamiennymi kolumnami, lub bramy wjazdowe o beczkowym sklepieniu typu saskiego (np. przy ul. Piłsudskiego), który to typ dawniej przeważał. Do najstarszych budowli należą: dom, w którym mieści się seminarium nauczycielskie i sąd (dawniej była to siedziba cyrkułu) i tzw. Hallerówka przy ul. Mickiewicza, ongi własność Hallerów [Schwartz 1931, s. 65–66].

W następstwie I wojny światowej znacząco zmniejszyła się również liczba mieszkańców; według powszechnego spisu ludności z 1921 w Zaleszczykach mieszkało zaledwie 4014 osób [Skorowidz 1923, s. 22].

damage to the town during the First World War, and the actions of the Soviet government.

As mentioned, in the 1780s, the broadcloth factory went bankrupt. In 1809, Zaleszczyki, along with the entirety of the so-called Tarnopol Krai, was incorporated into Russia, which meant the liquidation of the circuit. Although Tarnopol Krai became reincorporated into Austria in 1815, the circuit government seat was moved to Czortków. Thus, the picturesquely located town on the Dniester ceased to be a significant administrative center. This probably contributed to arresting its development, as in the subsequent decades Zaleszczyki was a small, provincial town, whose population in the 1830s did not exceed 3000, and before 1914—6000.¹²

However, true calamity fell on Zaleszczyki during the First World War. As a result of military operations in the area, the town suffered severe damage. Suffice to say, that according to data from 1917 and 1918 (and thus incomplete), 101 out of the town's 607 residential buildings were destroyed [CPAHUL, f. 165, d. 12 c. 4, ch. 84–91]. The scale of wartime destruction is visible on photographs taken by the Austrian military in 1916 (Fig. 7).

Only a few buildings built in the late eighteenth century survived the chaos of war: the town hall, the church and the circuit office building. The Evangelical community building was destroyed, as were most houses. The author of a postwar guide to Zaleszczyki, Józef Schwartz, commented on this fact as follows:

Of the monuments of older construction, little survived after the war. Here and there one can see small houses with awnings, supported by stone columns, or entry gates with Saxon-type barrel vaults (e.g., along Piłsudskiego Street), which was a type that had long been predominant here. The oldest buildings include: the house that now houses the teachers' seminar and courthouse (it was previously the circuit office), and the so-called Haller's House at Mickiewicza Street, the property of the Haller family [Schwartz 1931, p. 65–66].

The number of residents also dropped significantly as a consequence of the First World War; according to

Mimo dużych strat materialnych Zaleszczyki szybko zaczęły się podnosić z upadku, do czego przyczynił się fakt, że w okresie dwudziestolecia międzywojennego miasto stało się modnym kurortem. Urokliwe położenie w zakolu Dniestru i specyficzny mikroklimat przyciągały rzesze kuracjuszy i turystów, którzy nie tylko chętnie korzystali ze słonecznych kąpiei na naddniestrzańskiej plaży, lecz także udawali się na wycieczki po okolicy¹³.

Było to jednak chwilowe odrodzenie. Dzieło zniszczenia XVIII-wiecznej substancji budowlanej dokonało się w czasach sowieckich. Kościół katolicki zamieniony został na magazyn soli i nawozów sztucznych, co – paradoksalnie – uchroniło go przed całkowitą zagładą, gdyż po powstaniu niepodległego państwa ukraińskiego został zwrócony wiernym i w 1991 ponownie konsekrowany. Inaczej potoczyły się losy ratusza – w 1967 został wysadzony w powietrze i rozebrany [Grzesiowska-Skowrońska 2002, s. 2–3].

the general census of 1921, Zaleszczyki was inhabited by only 4014 people [Skorowidz 1923, p. 22].

Despite significant material losses, Zaleszczyki quickly began to recover, which was aided by the fact that it became a popular resort in the interwar period. The charming location in a bend of the Dniester and the specific microclimate attracted scores of patients and tourists, who were not only eager to try sunbathing on the Dniester beach, but also toured the surrounding countryside.¹³

However, this was a brief rebirth. The destruction of the eighteenth-century built substance became complete during Soviet times. The Catholic church was converted into a salt and artificial fertilizer storehouse, which—paradoxically—saved it from total destruction, as after the independent Ukrainian state emerged it was given back to the faithful and reconsecrated in 1991. The town hall fared differently—in 1967 it was blown up and its remains were dismantled [Grzesiowska-Skowrońska 2002, p. 2–3].

Bibliografia / References

Archiwalia / Archive materials

- Centralne Państwowe Archiwum Historyczne Ukrainy we Lwowie
fond 19: Metryka józeffińska, o. 10, spr. 137
fond 134: Kolekcja dokumentów dotyczących majątków szlacheckich z terytorium ruskiego, wołyńskiego, podolskiego i innych województw, o. 2, spr. 48
fond 146: Namiestnictwo Galicyjskie, o. 78. spr. 1, 378; o. 88. spr. 183; o. 18. spr. 1248
fond 159: C.k. Galicyjska Prokuratura Skarbowa we Lwowie, o. 9. spr. 903
fond 165: Wydział Krajowy we Lwowie, o. 12. spr. 4
Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka im. Wasyła Stefanyka
f. 141: Rękopisy Aleksandra Czołowskiego, o. 1. spr. 2429

Teksty źródłowe / Source texts

- Bigo Józef, *Najnowszy skorowidz wszystkich miejscowości z przysiółkami w Królestwie Galicji, Wielkim Księstwie Krakowskim i Księstwie Bukowińskim*, Lwów 1914.
Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej, t. 15: *Województwo tarnopolskie*, Warszawa 1923.
Skorowidz wszystkich miejscowości położonych w Królestwie Galicji i Lodomerii wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim, Lwów 1868.

Opracowania / Secondary sources

- Aftanazy Roman, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, wyd. drugie przejrzone i uzupełnione, t. 9: *Województwo podolskie*, Wrocław 1996.
Dolatowski Jakub, Zakusov Mykola, Prokopiv Andrij, *Brunicy w Podhorcach koło Stryja*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Dendrologicznego” 2017, vol. 65.
Dolinovskiy Volodymyr, *Na styku kultur i narodów*.

Galicyjskie miasta i miasteczka w józeffińskim katastrze gruntowym, red. K. Ślusarek, t. 11: *Jagielnica i Jezupol*, Kraków 2019.

- Grzesiowska-Skowrońska Janina, *Polski Meran. Zaleszczyki naszego wieku*, „Cracovia-Leopolis” 2002, nr 1 (29).
Jewuła Łukasz, *Galicyjskie miasta i miasteczka oraz ich mieszkańcy w latach 1772–1848*, Kraków 2013.
Jewuła Łukasz, *Na styku kultur i narodów. Galicyjskie miasta i miasteczka w józeffińskim katastrze gruntowym*, red. Krzysztof Ślusarek, t. 27: *Leszniów, Mielnica, Uście Biskupie i Zaleszczyki*, Kraków 2020.
Kamińska-Kwak Jolanta, „Wakacje, ach wakacje!”. *Turystyka letniskowo-uzdrowiskowa w województwie lwowskim w drugiej połowie lat 30. XX wieku*, [w:] *Galicyjskie drogi i bezdroża. Studium infrastruktury, organizacji i kultury podróżowania*, red. Sabina Rejman, Rzeszów 2018.
Kriegseisen Wojciech, *Johann Jakob Scheidemantel (1734–1777)*, Internetowy Polski Słownik Biograficzny, <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/johann-jakob-scheidemantel>.
Lepucki Henryk, *Działalność kolonizacyjna Marii Teresy i Józefa II w Galicji 1772–1790*, Lwów 1938.
Nicieja Stanisław, *Kresowa Atlantyda: historia i mitologia miast kresowych*, t. 3: *Zaleszczyki, Kosów, Chodorów, Katusz oraz Abaja*, Opole 2013.
Schneider Ludwig, *Das Kolonisationwerk Josephs II in Galizien*, Poznań 1939.
Schwartz Józef, *Zaleszczyki i okolica. Przewodnik krajoznawczy*, Tarnopol 1931.
Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, red. Bronisław Chlebowski, t. 14, Warszawa 1895.
Sukertowa Emilia, *Zaleszczyki*, „Ziemia”, R. XI, nr 20 z 15 października 1926.

Szegda Maria, *Zaleszczyki. „Polski Meran” XX-lecia międzywojennego*, [w:] *Uzdrowiska w procesie modernizacji (XIX–XX wiek)*, red. Bożena Płonka-Syroka, Lidia Czyż, Andrzej Syroka, Katarzyna Sudół, Wrocław 2014.

Ślusarek Krzysztof, *Miasta i miasteczka wschodniej części Galicji pod koniec XVIII wieku*, t. 4: *Typologia funkcjonalna miast Galicji*, Kraków–Lwów 2020.

Ślusarek Krzysztof, *Ziemiaństwo a rozwój gospodarczy Galicji w 2. połowie XVIII i na początku XIX wieku*, „*Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku*”, t. 8, red. Wiesław Puś, Jarosław Kita, Łódź 2010.

Ślusarek Krzysztof, Dolinovskyi Volodymyr, *Imwentarze ekonomiczne z przełomu XVIII i XIX wieku jako źródło do odtworzenia infrastruktury budowlanej miast*, „*Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation*” 2021, nr 67.

Turnau Elżbieta, *Zaleszczyccy baronowie*, „*Cracovia-Leopolis*” 2002, nr 1 (29).

Źródła elektroniczne / Electronic sources

<https://fotopolska.eu/1554184,foto.html> (dostęp: 4 II 2022).

<https://polona.pl/item/zaleszczyki-kosciol-katolicki,NzcyNDI1NTc/0/#info:metadata> (dostęp: 2 II 2022).

¹ Według niektórych źródeł ratusz powstał w wyniku przebudowy dawnego pałacu myśliwskiego, wzniesionego przez kasztelana Stanisława Poniatowskiego [Sukertowa 1926, s. 303].

² Ignacy Brunicki, właśc. Isac Brunstein, był z pochodzenia Żydem. Na początku XIX w. zmienił wyznanie na chrześcijańskie i uzyskał w Bawarii tytuł barona, co umożliwiło mu nabycie dóbr ziemskich na terenie Galicji [Dolatowski, Zakusov, Prokopiv 2017, s. 74; Turnau 2002, s. 12–13].

³ Kwestię wykorzystania inwentarzy ekonomicznych do odtworzenia infrastruktury budowlanej miast omówili Krzysztof Ślusarek i Volodymyr Dolinovskyi [2021, s. 35–48]. Tam też czytelnik znajdzie omówienie literatury.

⁴ Jak się wydaje, odwach był nową budowlą. Choćznaczono go na planie miasta z 1784, to jednak w inwentarzu z 1791 napisano, że podłogi i powały wykonane zostały w 1790 [CPAHUL, f. 146, o. 78, spr. 378, k. 92].

⁵ Ówczesny rzymskokatolicki biskup kamieniecki Adam Stanisław Krasieński nie chciał się zgodzić na budowę zboru. Rudolf Oettykier zdecydował się więc na wystawienie protestanckiej świątyni i szkoły w Prilipczu, tj. w wiosce leżącej na przeciwnym, mołdawskim brzegu Dniestru, na co uzyskał zgodę hospodara. Pierwszym pastorem w Pri-

lipczu był Johann Jakob Scheidemantel [CPAHUL, f. 19, o. 10, spr. 137, k. 1–22; *Słownik geograficzny* 1895, s. 346; Jewuła 2020, s. 72; Schwartz 1931, s. 63; Kriegseisen, dostęp: 28.01.2022].

⁶ Być może dom ten położony był przy cmentarzu żydowskim [CPAHUL, f. 146, o. 18, spr. 1248, k. 9v].

⁷ Postrzygálnia – część fabryki sukienniczej, w której strzyżono sukno, tj. usuwano meszek z tkaniny.

⁸ Lassy – zespolone ze sobą metalowe lub drewniane pręty (plecionka), mające różne zastosowanie.

⁹ Kilsztok – oziębiacz, chłodnica; w browarach przyrząd do chłodzenia piwa.

¹⁰ Antabka – mała kołatka.

¹¹ Dla porównania: w świetle metryki józefińskiej w nieodległej Jagielnicy były 182 budynki mieszkalne, z których tylko 54 określono jako domy i aż 127 jako chałupy (była też jedna rezydencja) [Dolinovskyi 2019, s. 32].

¹² Liczba mieszkańców Zaleszczyk: 1787–2072, 1824–2545, 1857–5569, 1910–5438 [Bigo 1914, s. 193; Jewuła 2013, s. 241; *Skorowidz* 1868, s. 256–257].

¹³ Więcej na temat uzdrowiskowych walorów Zaleszczyk zob. m.in.: Maria Szegda [2014], Stanisław Nicieja [2013] i Jolanta Kamińska-Kwak [2018, s. 69–106].

Streszczenie

W artykule podjęto próbę odtworzenia zabudowy Zaleszczyk, powstałej po założeniu miasta w połowie XVIII stulecia. Opierając się na inwentarzach miasta z lat 1783 i 1791, umiejscowiono na planie i opisano powstałe w tym czasie budowle publiczne, m.in.: ratusz, odwach, siedzibę urzędu cyrkularnego, oraz gospodarcze: fabrykę sukienniczą, browar, gorzelnię, woskobojnię i młyn. Szczególnie interesujący był ratusz, dwukondygnacyjna budowla na planie kwadratu, która pełniła zarówno funkcje użytkowe (lokale handlowe), jak i reprezentacyjne (najbardziej okazały budynek w obrębie rynku). W artykule scharakteryzowano również miejską zabudowę mieszkaniową. Rekonstrukcja historycznej zabudowy Zaleszczyk jest o tyle istotna, że w wyniku I wojny światowej i działalności władz sowieckich po II wojnie światowej większość obiektów zbudowanych w drugiej połowie XVIII wieku zniknęła z krajobrazu miasta.

Abstract

This paper presents an attempt to reconstruct the development of Zaleszczyki that was built in the first decades after the town's founding in the mid-eighteenth century. Based on the town's inventories from 1783 and 1791, public buildings—including the town hall, guardhouse and circuit administration office, as well as industrial and commercial ones: a broadcloth factory, brewery, distillery, wax workshop and mill—that built at the time were described and located on the town's plan. The town's residential development was also characterized. The reconstruction of Zaleszczyki's historical development is essential as due to the First World War and the Soviet government's actions, most of its buildings to be built in the late eighteenth century were completely destroyed and disappeared from the town's landscape after the Second World War.

Piotr Samól*

orcid.org/0000-0001-6021-1692

Robert Hirsch**

orcid.org/0000-0002-5427-3202

Arkadiusz Woźniakowski***

orcid.org/0000-0003-0195-3009

Wieniec w Twierdzy Wisłoujście z lat sześćdziesiątych XVI wieku, jego przekształcenia i uszkodzenie w wojnie w roku 1577 w świetle badań architektonicznych z lat 2020–2022

Wreath from the Wisłoujście Fortress, Dating from the 1560s, and Its Transformation and Damage in the War of 1577 in the Light of 2020–2022 Architectural Research

Słowa kluczowe: Twierdza Wisłoujście, Gdańsk, Wieniec, basteja, fortyfikacje, badania architektoniczne, historia wojen

Keywords: Wisłoujście Fortress, Gdańsk, ring fort, bulwark, fortifications, architectural research, war history

Wstęp

Strzegącej dostępu do gdańskiego portu Twierdzy Wisłoujście i jej formie przestrzennej poświęcono wiele publikacji [Hoburg 1852, s. 123–128; Köhler 1893, s. 227–232; Stankiewicz 1956, s. 118–153; Hirsch 2000, s. 53–60; Bukal 2012, passim], ale ze względu na złożoność zespołu, wynikającą m.in. z wielu przekształceń na przestrzeni 5 stuleci, temat ten nie jest wciąż wyczerpany i zasługuje na kontynuowanie badań. Szczególne miejsce w historii polskiej *architectura militaris* zajmuje kwestia samodzielnej bastei, którą od momentu powstania zwykło się nazywać Wieniec (niem. Kranz). Jego pierwotnej formie, a także zniszczeniom z okresu wojny Gdańska z wojskami polskimi króla Stefana Batorego w roku 1577 poświęcony jest niniejszy artykuł. Powstał on na podstawie wyników badań architektonicznych Wieńca przeprowadzonych w latach 2020 [Samól et al. 2020] i 2021 [Samól et al. 2021b]. Bada-

Introduction

The Wisłoujście Fortress guards access to the port of Gdańsk, and its spatial forms have been the subject of many publications [Hoburg 1852, p. 123–128; Köhler 1893, p. 227–232; Stankiewicz 1956, p. 118–153; Hirsch 2000, p. 53–60; Bukal 2012], but due to its complexity, resulting from the many transformations over its five-century existence, the subject is still not exhausted and deserves continued research. A special place in the history of Polish *architectura militaris* is occupied by its standalone roundel (ring fort), which since its creation has been commonly referred to as the Wreath (*Kranz* in German). This article is devoted to its original form and its destruction during the war between Gdańsk and the Polish army of King Stephen Báthory in 1577. Our present knowledge is based on the results of the architectural research on the Wreath carried out in 2020 [Samól et al. 2020] and 2021 [Samól et al. 2021b].

* dr inż. arch., Wydział Architektury Politechniki Gdańskiej

** dr hab. inż. arch., prof. PG, Wydział Architektury Politechniki Gdańskiej

*** mgr inż. arch., Wydział Architektury Politechniki Gdańskiej

* Ph.D. Eng. Arch., Faculty of Architecture, Gdańsk University of Technology

** Ph.D. Eng. Arch., Associate Professor, Faculty of Architecture, Gdańsk University of Technology

*** M.Sc. Eng. Arch., Faculty of Architecture, Gdańsk University of Technology

Cytowanie / Citation: Samól P., Hirsch R., Woźniakowski A. Wreath from the Wisłoujście Fortress, Dating from the 1560s, and Its Transformation and Damage in the War of 1577 in the Light of Architectural Research from 2020–2022. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2022, 72:62–79

Otrzymano / Received: 5.08.2022 • **Zaakceptowano / Accepted:** 22.10.2022

doi: 10.48234/WK72WREATH

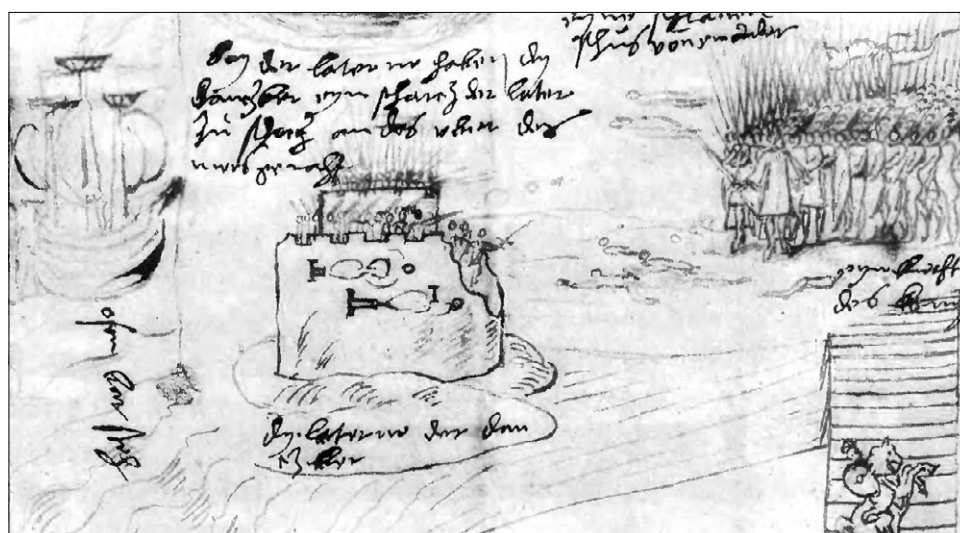
Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Ryc. 1. Wieniec twierdzy Wisłoujście w Gdańsku, widok ogólny; fot. A. Woźniakowski 2022.

Fig. 1. Wreath in the Wisłoujście Fortress in Gdańsk, general view; photo by A. Woźniakowski 2022.

Ryc. 2. Widok twierdzy w czasie szturm z 1577; W. Behring, Beiträge zur Geschichte des Jahres 1577. II, „Zeitschrift des Westpreussisches Geschichtsverein” 1903, z. 46, s. 112.

Fig. 2. View of the fortress during the assault of 1577; W. Behring, Beiträge zur Geschichte des Jahres 1577. II, „Zeitschrift des Westpreussisches Geschichtsverein” 1903, b. 46, p. 112.

nia te były kontynuacją badań wieży-laterni prowadzonych przez autorów w 2018 roku [Samól et al. 2021a] i pozwoliły na poczynienie nowych ustaleń dotyczących tej unikatowej budowli obronnej. Wyniki skłoniły autorów do opracowania rysunkowych rekonstrukcji układu kondygnacji artyleryjskich Wieńca i wskazania kierunków dalszych badań, głównie archeologicznych, które powinny wyjaśnić wciąż istniejące wątpliwości.

Stan badań

Literatura na temat Wieńca jest rozproszona, co wynika między innymi z różnego typu badań prowadzonych na przestrzeni wielu lat, które nie miały komplekso-

This work was a continuation of the tower-lighthouse work carried out by the authors in 2018 [Samól et al. 2021a] and allowed new findings to be made regarding this unique defensive structure. The results prompted the authors to develop drawn reconstructions of the Wreath's artillery layout and to identify directions for further research, mainly archaeological, which should clarify the doubts that remain.

State of research

The literature on the Wreath is scattered, which is due to the different types of research conducted over the many years, which have never been comprehensive,

wego charakteru, szczególnie w zakresie badań terenowych. Poniżej przedstawiono ogólną charakterystykę stanu badań stanowiącego podstawę sformułowania kwestionariusza badawczego.

Datowanie budowy obwarowań wokół wieży-laterni wprowadził do współczesnej literatury Jerzy Stankiewicz [Stankiewicz 1956, s. 122–125], korygując wcześniejsze ustalenia XIX-wiecznych historyków [Hoburg 1852, s. 123–128; Köhler 1893, s. 227–232]. Na tej podstawie przyjmuje się, że basteja w formie Wieńca powstała jako jedno zamierzenie budowlane w latach 1562–1563 w miejscu wcześniejszego „blokhausu”¹. Następnie około roku 1573 miała być poddana jakimś rozbudowom – zazwyczaj identyfikowano z tą fazą lekkie oszańcowanie ziemne z czterema „blokhausami” na narożach, znane z późniejszych przekazów ikonograficznych. Poważnie uszkodzona przez wojska Stefana Batorego w 1577 miała być niezwłocznie zabezpieczona, a od początku lat osiemdziesiątych XVI wieku przebudowana na potrzeby koszarowo-magazynowe powstającego fortu Carré.

Forma Wieńca opisana została przez J. Stankiewicza na podstawie analizy formy obiektu z lat pięćdziesiątych XX wieku, kiedy jego część była zniszczona w wyniku działań II wojny światowej. Poza oględzinami ruin i ich rysunkami inwentaryzacyjnymi autor nie prowadził wówczas badań architektonicznych [Stankiewicz 1956, s. 122]. Wskazał, że Wieniec był założeniem trójkondygnacyjnym (średnica 32 m) z najniższą kondygnacją w formie przesklepionego chodnika bez doświetlenia, biegnącego na przeszło 3/4 obwodu. Dalej stwierdził, że na drugiej kondygnacji były stanowiska dla baterii złożonej przynajmniej z 12 dział, a trzecią kondygnację stanowił otwarty chodnik osłonięty murem ze strzelnicami dla baterii złożonej z 15 dział. Stankiewicz nie odniósł się do kwestii rozwiązania wjazdu do Wieńca, przyjmując, że znajdował się zapewne na dolnym poziomie działobitni, w nieustalonym wówczas miejscu.

Świadomość unikalności zabytku i pojawiających się wątpliwości dotyczących jego formy skłoniły J. Stankiewicza do nawiązania współpracy ze stacją archeologiczną PAN kierowaną przez A. Zbierskiego. W latach 1967–1970 przeprowadzono wspólnie badania archeologiczne, w wyniku których powstały cztery publikacje [Zbierski 1968, s. 207–212; Zbierski 1970, s. 122–123; Zbierski 1975, s. 142–144; Zbierski 1977, s. 133–139]. Pozwoliły one m.in. skorygować kwestię zasięgu najniższej kondygnacji Wieńca. Stwierdzono, że istniała ona pierwotnie na całym obwodzie, ale na znacznej części została w XVII wieku zasypana. W murach tej części, poniżej obecnego poziomu dziedzińca, odkryto szerokie przejście w kierunku dziedzińca i kolejne prowadzące na zewnątrz Wieńca.

Na początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku próbę rekonstrukcji Wieńca na podstawie literatury i analizy detalu przygotował R. Hirsch. Wskazał na znaczenie kamiennych konsol zachowanych w kilku miejscach obecnej korony murów, które pozwalają na stwierdzenie istnienia jeszcze jednej, czwartej kondygnacji.

especially in terms of field research. The following is a general description of the state of the research, forming the basis for the research questionnaire.

The dating of the fortification around the tower-lighthouse was introduced into modern literature by Jerzy Stankiewicz [Stankiewicz 1956, p. 122–125], correcting earlier findings by nineteenth century historians [Hoburg 1852, p. 123–128; Köhler 1893, p. 227–232]. On this basis, it was assumed that the casemated ring fort (roundel) was built as a single building project between 1562 and 1563, on the site of an earlier *blockhaus*.¹ Around 1573 it supposedly underwent some extensions—a field entrenchment with four blockhouses at the corners, known from later iconographic records, that are usually identified with this phase. Severely damaged by Stephen Báthory’s army in 1577, it was immediately secured and, from the early 1580s, rebuilt to accommodate barracks and a warehouse for the emerging squared fort.

The form of the Wreath was described by J. Stankiewicz on the basis of an analysis of the building’s form in the 1950s, when part of it was destroyed during the Second World War. Apart from a visual inspection of the ruins and their survey drawings, Stankiewicz did not conduct any architectural research at that time [Stankiewicz 1956, p. 122]. He indicated that the Wreath was a three-story structure (32 m in diameter) with the lowest story in the form of a windowless, vaulted walkway, running over three-quarters of the perimeter. He further stated that on the second story there were positions for a battery of at least twelve cannons, while the third story was an open walkway sheltered by a wall with battery emplacements for a battery of fifteen cannons. Stankiewicz did not address the issue of the entrance to the Wreath, assuming that it was probably located on the lower level of the cannon battery, in a then-undetermined location.

Awareness of the uniqueness of the monument and emerging doubts concerning its form prompted Stankiewicz to establish cooperation with a PAN archaeological station headed by A. Zbierski. Between 1967 and 1970, a joint archaeological investigation was carried out, resulting in four publications [Zbierski 1968, p. 207–212; Zbierski 1970, p. 122–123; Zbierski 1975, p. 142–144; Zbierski 1977, p. 133–139]. These allowed, for example, to correct the matter of the extent of the lowest story of the Wreath. It was found to have originally existed around the entire perimeter, but a considerable part of it had been buried in the seventeenth century. In the walls of this part, below the present courtyard, a wide passage towards the courtyard and another leading outside the Wreath was discovered.

In the early 1990s, an attempt to reconstruct the Wreath, based on literature and detail analysis, was prepared by R. Hirsch. He pointed out the importance of the stone consoles preserved in several places on the present crown of the walls, which allowed the existence of a fourth story. However, it was removed quite quickly. He also included a schematic reconstruction of the

Uległa ona jednak dość szybko likwidacji. Zamieścił też schematyczną rekonstrukcję rzutu drugiej kondygnacji Wieńca [Hirsch 1991, s. 245–247]. W roku 2000 opublikowano obszerny zbiór artykułów w specjalnym tomie poświęconym twierdzy Wisłoujście [*Twierdza Wisłoujście* 2000]. Zawarte w nim zostały podsumowania badań [Zbierski 2000, s. 31–52; Hirsch 2000, s. 53–60] na temat architektury Wieńca i jej przekształceń. W swoim artykule R. Hirsch wysunął hipotezę na temat lokalizacji pierwotnego wjazdu do Wieńca na poziomie obecnych piwnic i zamieścił rysunkową rekonstrukcję bryły Wieńca [Hirsch 2000, s. 55, 59].

Już w roku 2003 badania archeologiczne przy Wieńcu prowadziła M. Kasprzak, jednak ich wyniki ogłosiła dopiero w rozprawie doktorskiej z roku 2020². G. Bukal w monografii gdańskich fortyfikacji z 2012 zamieścił rekonstrukcyjne rzuty Wieńca z XVI wieku, które nie uwzględniały aktualnego stanu badań [Bukal 2012, s. 404, il. 10.3]. Nie wskazał wprost, gdzie miało znajdować się wejście, twierdząc jednak, że na każdym poziomie artyleryjskim znajdowało się po 15 strzelnic (a nie 16) [Bukal 2012, s. 224–225]. Wskazał, że o ile nie wiadomo, kto był autorem Wieńca w jego pierwotnej formie, o tyle przy rozbudowie mógł działać zarówno Hans Kramer, jak i Friedrich Fromm [Bukal 2012, s. 86–87]. Tymczasem w 2013 badania Zbierskiego rozszerzyła nieco J. Dąbal, publikując artykuł z fotografiami i schematem planu odkopanej części podziemi [Dąbal 2015, s. 116–117]. Badania J. Dąbal (wykop 14) w rejonie wejścia i w pobliżu łęku odkrytego przez A. Zbierskiego potwierdziły kluczowe znaczenie zasypanej części podziemi Wieńca dla poznania i interpretacji najwcześniejszych założeń obronnych wokół latarni, poprzedzających także budowę Wieńca w latach 1562–1563. Autorzy niniejszego artykułu stwierdzili w roku 2018, że doszło do przebudowy fundamentu wieży, a pierwotny poziom użytkowy dziedzińca Wieńca znajdował się znacznie niżej³.

W takim ogólnym stanie wiedzy przystąpiono do badań architektonicznych, prowadzonych w latach 2020–2022, stanowiących bazę niniejszego artykułu⁴.

Kwestionariusz badawczy

Przed podjęciem badań architektonicznych Wieńca z lat 2020–2022 na podstawie analizy dostępnych materiałów – w tym przytoczonego powyżej stanu wiedzy i dotychczasowych opracowań – autorzy postawili kilka nowych pytań badawczych. W kontekście niniejszego artykułu najważniejszymi z nich były:

1. Jaki jest stopień zachowania struktur murowych z początkowego etapu powstania Wieńca (po 1561–ok. 1580)?
2. Czy można stwierdzić istnienie struktur murowych (części budowli) sprzed roku 1561?
3. Czy kondygnacja dzisiejszej piwnicy jest jednorodna (?); czy była projektowana jako piwnica, czy też stała się nią dopiero w wyniku wtórnych przekształceń?
5. Jak wyglądało pierwotne rozwiązanie komunika-

plan of the second story of the Wreath [Hirsch 1991, p. 245–247]. In 2000, an extensive collection of articles was published in a special volume on the Wisłoujście Fortress [*Twierdza Wisłoujście* 2000]. It contained summaries of the studies [Zbierski 2000, p. 31–52; Hirsch 2000, p. 53–60] concerning the architecture of the Wreath and its transformations. In his article, R. Hirsch presented a hypothesis about the location of the original entrance to the Wreath at the level of the present cellars, and included a graphical reconstruction of the body of the Wreath [Hirsch 2000, p. 55, 59].

In 2003, M. Kasprzak conducted archaeological research on the Wreath, but she had not published her findings until she wrote her doctoral dissertation in 2020.² G. Bukal, in his 2012 monograph on Gdańsk fortifications, included reconstruction plans of the Wreath from the sixteenth century, which did not take into account the current state of research [Bukal 2012, p. 404, ul. 10.3]. He did not specify where the entrance was located, claiming that there were fifteen battery emplacements (rather than sixteen) on each artillery level [Bukal 2012, p. 224–225]. He pointed out that, while it is not known who was the author of the Wreath in its original form, both Hans Kramer and Friedrich Fromm may have been active in the extension [Bukal 2012, p. 86–87]. Meanwhile, in 2013, Zbierski's research was slightly extended by J. Dąbal, who published an article with photographs and a schematic plan of the excavated part of the underground [Dąbal 2015, p. 116–117]. J. Dąbal's research (trench 14) in the area of the entrance and in the vicinity of the flying buttress discovered by A. Zbierski confirmed the crucial importance of the buried part of the Wreath to insight into and interpretation of the earliest defensive arrangements around the lighthouse, preceding the construction of the Wreath in 1562–1563. The authors of this paper concluded in 2018 that the tower foundation had been rebuilt and that the original usable level of the Wreath courtyard was much lower.³

With this general state of knowledge, the architectural research, carried out in 2020–2022, which forms the basis of this article,⁴ was commenced.

Research questionnaire

Before engaging in the 2020–2022 architectural research of the Wreath, the authors formulated a number of new research questions on the basis of their analysis of the available materials including the above-mentioned state of knowledge and previous studies. In the context of this article, the most important of these were:

1. What is the degree of preservation of masonry structures from the initial stage of the foundation of the Wreath (after 1561, about 1580)?
2. Is it possible to determine the existence of masonry structures (parts of the building) from before 1561?
3. Is the story of the present cellar uniform (?); was it designed as a cellar or did it only become one as a result of secondary transformations (?);

- cji pomiędzy kondygnacjami Wieńca oraz między Wieńcem a otoczeniem i ich przekształcenia?
6. Czy na podstawie badań architektonicznych można określić, jaki był zakres uszkodzeń Wieńca z 1577 i jego odbudowy?

Źródła pisane i ikonograficzne

Dotychczas rozpoznane źródła historyczne mające znaczenie dla badań architektonicznych Wieńca powstały przede wszystkim w związku z wojną Gdańska z Stefanem Batorym. Dotyczy to zarówno widoków, jak i opisów Wieńca. Wyjątek stanowi kronika Hansa Spatta cytowana przez G. Köhlera i J. Stankiewicza [Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 300 R/LI, 4, s. 317–374; Köhler 1893, s. 226; Stankiewicz 1956, s. 122], która potwierdzała, że Wieniec został wzniesiony w roku 1562, gdy rozebrano wówczas starą basteję (*Blockhaus*) wokół latarni. Budowa uznawana była za skończoną w 1563 r., skoro rok później przysłany przez króla Zygmunta Augusta budowniczy Antonius Trappe zalecał dalsze wzmocnienie dzieła [Köhler 1893, s. 212; Cuny 1910, s. 121; Bukal 2012, s. 83].

Analizując przekazy ikonograficzne dotyczące Wieńca, badacze skupiali się na dwóch rysunkach pochodzących bezpośrednio z okresu po oblężeniu Gdańska przez wojska Stefana Batorego w roku 1577: drzeworycie ze zbiorów Biblioteki Gdańskiej PAN i odrysie zaginionego rysunku znanego z pracy G. Köhlera [Samól et al. 2021a, ryc. 4A; 4B]. Ryciny ukazują uszkodzenia Wieńca na znacznej wysokości, od strony rzeki, a także zniszczenie zwieńczenia wieży. Analiza widoków wskazuje także, że Twierdza Wisłoujście w swojej formie sprzed roku 1577 składała się nie tylko z bastei, ale również z silnego szańca o narysie zbliżonym do kwadratu, z działami obronnymi w narożnikach. Na rycinach ukazana jest także fosa i drewniana linia przeskód – prawdopodobnie częstokół.

Tymczasem już w roku 1903 opublikowano pominięty w późniejszej literaturze szkic Wieńca z lata 1577 (a zatem najstarszy!) sprzed uszkodzenia (ryc. 2) [Behring 1903, s. 112]. Dla jego interpretacji – wyjaśnienia różnic między przywołanym szkicem a dwoma innymi widokami – kluczowe są jednak dwa opisy twierdzy dołączone do edycji źródła.

Gdański opis Twierdzy (*Plockhaus oder Latern*) z 20 października 1577 z drezdeńskiego archiwum wskazywał na to, że „sam *Haus* nie jest duży, [jest] okrągły, zbudowany z cegieł, dziedziniec wewnętrzny nie ma 30 kroków. Pośrodku znajduje się okrągła wieża, na której ustawiono latarnię”. Autor opisu podkreślał, że na wieży nie ma miejsca, aby ustawić działa. Dookoła Twierdzy wykonano dwa otaczające ją poziome obronne przystosowane do broni palnej, pod którymi znajdowały się łęki „źle zbudowane przez Landtsknechta Losemnetera”. Na narożnikach Twierdzy (a zatem oszańcowania wokół Wieńca) znajdowały się wykonane wzmocnienia w postaci drewniano-ziemnych kwadratowych *quasi*-bastionów [Behring 1903, s. 112; Bukal 2012, s. 106–107].

5. What was the original circulation arrangement between the stories of the Wreath and between the Wreath and the surrounding area and their transformations (?);
6. Is it possible to determine the extent of the damage to the 1577 Wreath and its reconstruction based on architectural research (?).

Written and iconographic primary sources

The historical sources identified so far that are relevant to the architectural work at the Wreath were mainly produced in connection with the war between Gdańsk and Stephen Báthory. This applies to both the images and descriptions of the Wreath. One exception is the chronicle of Hans Spatt quoted by G. Köhler and J. Stankiewicz [Archiwum Państwowe w Gdańsku, ref. 300 R/LI, 4, p. 317–374; Köhler 1893, p. 226; Stankiewicz 1956, p. 122], which confirmed that the Wreath was erected in 1562, when the old retrenchment (*Blockhaus*) around the lighthouse was demolished. The construction was considered finished in 1563, since a year later builder Antonius Trappe, sent by King Sigismund Augustus, recommended further strengthening of the work [Köhler 1893, p. 212; Cuny 1910, p. 121; Bukal 2012, p. 83].

When analyzing the iconographic records concerning the Wreath, researchers focused on two drawings dating directly from the period after the siege of Gdańsk by Stephen Báthory's army in 1577: a woodcut from the collection of the Gdańsk Library of the Polish Academy of Sciences and a sketch of a lost drawing known from G. Köhler's work [Samól et al. 2021a, Fig. 4A; 4B]. The drawings show damage to the Wreath at a considerable height, on the river side, as well as damage to the top of the tower. Analysis of the images also indicates that Wisłoujście Fortress in its pre-1577 form consisted not only of the Wreath, but also of an earthwork with a near-square outline, with defensive structures in the corners. The drawings also show a moat and a wooden line of obstructions—presumably a palisade.

Meanwhile, in 1903, a sketch of the Wreath from the summer of 1577 (and therefore the oldest!) before the damage (Fig. 2), which had been overlooked in later literature, was published [Behring 1903, p. 112]. However, for its interpretation, explaining the differences between the mentioned sketch and the two other images—the two descriptions of the fortress attached to the source edition—are crucial.

The Gdańsk description of the Fortress (*Plockhaus oder Latern*) dated 20 October 1577 from the Dresden archive indicated that “the *Haus* itself is not large, [it is] circular, built of bricks, the inner courtyard is no more than 30 footsteps long. In the middle is a circular tower on which a lantern has been placed.” The author of the description emphasized that there was no space on the tower to set up the cannons. Two surrounding defensive levels were constructed around the Fortress to ac-

Nieco wcześniejszy opis walk pod Gdańskiem sporządzony przez polskiego autora z okresu 24 czerwca–4 lipca 1577 wskazuje, że w Latarni (tj. w zespole latarni i wieńca) „do kęsa wierzch potłuczono i dziurę tak wielką uczyniono, żeby mógł być dwoma wozami wjechać” [Mincer 1965, s. 77]. Dziurę gdańszczanie mieli uzupełnić gruzem i ziemią. Podobne informacje przekazał opis Abrahama von Bocka, który w połowie września 1577 relacjonował księciu Augustowi Saskiemu, że chociaż latarnia została prawie cała obrócona w stertę gruzów (*die latern fast gar im Haufen geschossen*), to twierdzy opasanej nowymi umocnieniami nie udało się Batoremu zająć [Behring 1903, s. 72]⁵.

Te dodatkowe przekazy zostały skonfrontowane z wynikami badań architektonicznych.

Wyniki badań architektonicznych

Wieniec jest budowlą, która uległa znacznym przekształceniom na przestrzeni kolejnych stuleci. Głównie przyczyną to poważne zniszczenia wojenne z lat 1577 i 1945 oraz próba wpisania założenia w zmieniające się koncepcje fortu Carré w okresie pięćdziesięciolecia po wojnie z Batorym. Dodatkowo formę pierwotną znacznie zatarła dobudowa budynków mieszkalnych od strony dziedzińca fortu [Bukal, Samól – w druku] i obsypanie ziemią znacznej części obwodu Wieńca po wybudowaniu fortu Carré (ryc. 1). Opis Wieńca opracowany przez Stankiewicza (początek lat 50. XX w.) bazował na stanie po jego uszkodzeniu. W dalszych latach (2. połowa XX w.) prowadzone były w obrębie Wieńca drobne prace budowlane, polegające m.in. na skuciu tynków z elewacji dziedzińca i przemurowaniu części lica, zacierając i deformując w niektórych miejscach wątki murowe (np. kształty łęków i rozmiary cegieł). Wstawiono też nową stolarkę okienną i drzwiową, a także przeprowadzono adaptację Domu Komendanta.

Badania architektoniczne prowadzono na terenie Twierdzy Wisłoujście w latach 2020–2022 na zlecenie Muzeum Gdańska. W ich trakcie wytypowano ponad 300 węzłów badawczych, co stanowi dobrą bazę źródłową dla analiz struktur murowych wszystkich dostępnych pomieszczeń Wieńca. Wyniki przedstawiono w obszernej dokumentacji badawczej w formie opisowej i graficznej. Natomiast w niniejszym artykule wyniki opisano w kilku odrębnych częściach, koncentrując się na wybranych problemach.

Liczne przemurowania elewacji Wieńca, które zatarty jego pierwotny wygląd, są omawiane jedynie w zakresie, w jakim dotyczą drugiej połowy XVI stulecia. Opisy przebudów i przemurowań z XVII–XX wieku zostały w niniejszym artykule pominięte.

Pierwotny plan Wieńca na dolnym poziomie działobitni

Obecnie głównym poziomem użytkowym Wieńca jest 2 kondygnacja, czyli dolny poziom działobitni. Z wcześniejszych analiz architektonicznych znany jest ogólny

commodate firearms, under which were flying buttress “poorly constructed by Landtsknecht Losemnetter.” At the corners of the fortress (and therefore the entrenchment around the Wreath) there were reinforcements in the form of timber and earth quasi-ramparts [Behring 1903, p. 112; Bukal 2012, p. 106–107].

A slightly earlier description of the battle of Gdańsk by a Polish author from 24 June–4 July 1577 indicates that in the Lighthouse (i.e. the lighthouse and the Wreath complex) “the top was broken and there was a hole so big that it could be driven through by two carts” [Mincer 1965, p. 77]. The hole was later to be filled in by Gdańsk residents with debris and earth. Similar information was provided by Abraham von Bock’s description of how, in mid-September 1577, he reported to Prince August of Saxony that, although the lighthouse had been almost all turned into a pile of debris (“die latern fast gar im Haufen geschossen”), the fortress girded by the new fortifications was not occupied by Báthory [Behring 1903, p. 72].⁵

These additional reports can be contrasted to the results of the architectural research.

Architectural findings

The Wreath is a building that has undergone significant transformations over the following centuries. The main reasons for this were the severe war damage of 1577 and 1945, and the attempt to fit the foundation into the changing concepts of the squared fort in the fifty years following the Báthory war. In addition, the original form was considerably blurred by the addition of residential buildings on the side of the fort’s courtyard [Bukal, Samól in print] and the filling of a large part of the Wreaths perimeter with earth after the construction of squared fort (Fig. 1). Stankiewicz’s description of the Wreath (early 1950s) was based on its condition after its damage. In the following years (second half of the twentieth century) minor construction works were carried out within the Wreath, consisting in scraping off plaster from the courtyard facade and rebuilding part of the external face, blurring and deforming the brickworks in some places, e.g., the shapes of the flying buttresses and the sizes of the bricks. New window and door frames were also inserted and the Commandant’s House was adapted.

Architectural research was carried out at the Wisłoujście Fortress between 2020 and 2022 on behalf of Gdańsk Museum. During this, more than 300 research nodes were selected, providing a good source base for the analysis of the masonry structures of all the accessible rooms in the Wreath. The results are presented in extensive research documentation, in descriptive and graphical forms. This article, on the other hand, describes the results in several separate sections, focusing on selected issues.

The numerous remodelings of the Wreath’s facade that blurred its original appearance are discussed only insofar as they relate to the second half of the sixteenth

pierwotny schemat tej kondygnacji, na której znajdował się układ promieniście rozmieszczonych działobitni przekrytych odrębnymi sklepieniami kolebkowymi. Liczba kolebek wynikająca z modularnego podziału okręgu Wieńca (wg modułu zachowanych kolebek) wynosić mogła 16, z czego 5 miało większą głębokość (ok. 485 cm), a pozostałe mniejszą (3 ok. 415 cm, a pozostałe 8 ok. 360 cm). Różnica w głębokości działobitni częściowo pokrywała się ze zróżnicowaniem grubości muru obwodowego, który na połowie obwodu Wieńca miał grubość około 205 cm (od strony morza), a na drugiej połowie obwodu około 145 cm (od strony lądu). Świadczy to, że fortalicja mimo regularności układu – wynikającego z konieczności obrony okrężnej – była projektowana z uwzględnieniem ewentualnego silnego ostrzału ze strony wrogich okrętów wojennych.

Jak wykazały badania architektoniczne z roku 2020, na elewacji dziedzińca wątek cegieł z pierwszego etapu jest czytelny na małych fragmentach lica (ryc. 3, 4). Zachowane jest w większym lub mniejszym stopniu lico 9 filarów wspierających zwieńczenie kazamat i 3,5 łęka arkad. Jednak kontynuowane w roku 2021 badania planu bastei dowiodły, że pierwotnie istniało wszystkie 16 ścian oddzielających poszczególne działobitnie (ryc. 3). Najlepiej zachowana partia znajduje się od strony południowo-wschodniej (w zespole Domu Komendanta), gdzie są czytelne wyraźnie 4 filary i wspomniane 3,5 arkady (ryc. 4). W tym rejonie jest też najlepiej zachowana kazamata, w której mieści się obecne wejście do Wieńca z przejściem w rozkutej dawnej strzelnicy (ryc. 7a). Kazamaty są przykryte sklepieniem kolebkowym wznoszącym się w kierunku dziedzińca. Typowy filar i ściana między kazamatami miała grubość 90 cm, jedynie w osiach, gdzie zmieniała się grubość muru obwodowego, filar był szerszy – około 165 cm.

Mury obwodowe i pierwotne ściany między kazamatami Wieńca wymurowano z partii cegieł koloru wiśniowego, pochodzących ze staromiejskiej cegielni, ułożonych w wątku blokowym nowożytnym. Pochodziło one z kilku partii dużych (dominujące o wymiarach: 28,6–30,0 x 13,8–14,6 x 6,1–7,0 oraz 30,3–31,7 cm x 14,2–15,3 cm x 6,3–7,2 cm; wys. 10 warstw cegieł = 84 cm). Podobnych cegieł użyto także do koszowo-ostrołucznych arkad nad działobitniami. Te ostatnie dekorowano jednak dwoma pasami cegieł w ten sposób, że zewnętrzny murowano z lokalnej imitacji holenderki (o wymiarach 19,8–20,9 cm x 9,8–10,3 cm x 4,7–5,1 cm), a wewnętrzny z cegieł jak resztę muru. W identyczny sposób murowano również oryginalne łęki w ścianach oddzielających poszczególne 16 działobitni. Dość jednoznacznie można odróżnić te oryginalne łęki od uzupełnianych i rekonstruowanych później (tj. po 1577 i na początku XVII w.), ponieważ wówczas używano większych cegieł, przeważnie żółtych i tylko barwionych na czerwono (wym. 22,5–23,0 x 11,3–11,5 x 4,5–5,0 cm). Dodać należy, że wraz z likwidacją strzelnic na dolnym poziomie działobitni elementy kamieniarskie z zewnętrznych obramień strzelnic przenoszono lub wmurowywano w mury

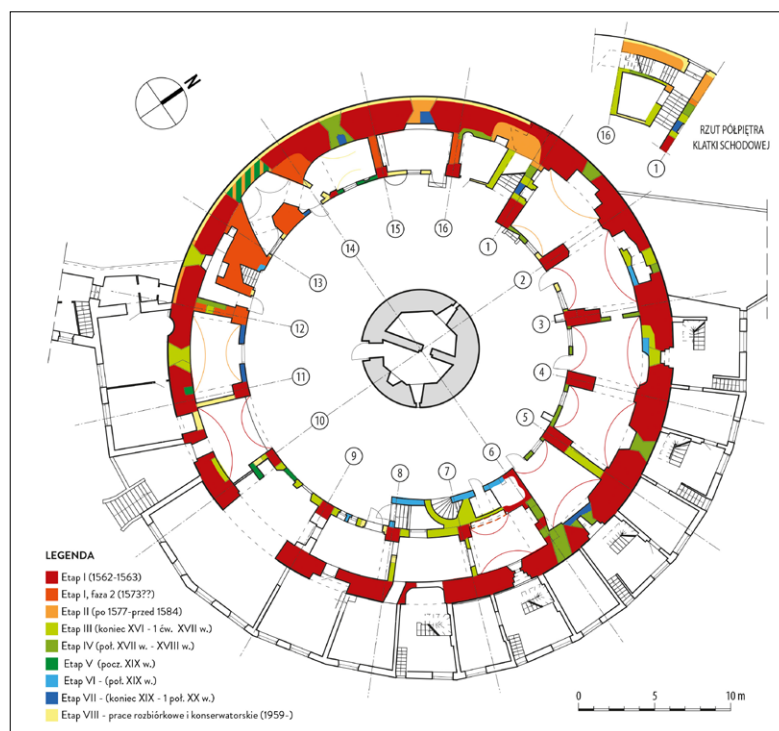
century. Descriptions of alterations and remodelings from the seventeenth to twentieth centuries are omitted from this article.

The original plan of the Wreath on the lower level of the cannon posts

At present, the main usable level of the Wreath is the second story, i.e., the lower level of the cannon posts. From earlier architectural analyses, we know the general original scheme of this story, which contained a system of radially arranged cannon posts covered by separate barrel vaults. There may have been sixteen cannons resulting from the modular division of the Wreath circuit (according to the module of the surviving cannons), of which five had a greater depth (approx. 485 cm) and the others a lesser depth (3 approx. 415 cm and the remaining 8 approx. 360 cm). The differences in the depth of the cannon posts partly coincided with the variation in the thickness of the perimeter wall, which was about 205 cm thick (from the sea) on that half of the Wreath's perimeter and about 145 cm thick (from the land side) on the other half of the perimeter. This shows that the fortalice, despite the regularity of its layout resulting from the need for a circular defense system, was designed taking into account possible heavy fire from enemy warships.

As shown by the 2020 architectural research, the brickwork from the first stage on the courtyard facade is legible on small parts of the external face (Fig. 3, 4). The external face of nine pillars supporting the finials to the casemates and three-and-a-half arcade flying buttresses are preserved to a greater or lesser extent. However, continued research on the plan of the Wreath in 2021 proved that all sixteen walls separating the individual cannon posts originally existed (Fig. 3). The best-preserved part is on the south-east side (in the complex of the Commandant's House), where four pillars and the mentioned three-and-a-half arcades are clearly visible (Fig. 4). This area also contains the best-preserved casemate, which houses the present entrance to the Wreath with a passage in the former battery emplacement (Fig. 7a). The casemates are covered by a barrel vault rising towards the courtyard. The typical pillar and wall between the casemates was 90 cm thick, while the pillar was only wider, at about 165 cm, in the axes where the thickness of the perimeter wall varied.

The perimeter walls and the original walls between the casemates of the Wreath were built with batches of cherry-colored bricks from the Old Town brickyards, laid in modern block pattern. These came from several batches of large bricks (the dominant ones measuring: 28.6–30.0x13.8–14.6x6.1–7.0 and 30.3–31.7x14.2–15.3x6.3–7.2 cm; height of 10 brick layers = 84 cm). Similar bricks were also used for the pointed elliptical arcades above the cannon posts. However, the latter were decorated with two strips of bricks in such a way that the outer one was bricked with a local imitation of Dutch

Ryc. 3. Parter – plan z rozwarstwieniem; oprac. P. Samól, A. Woźniakowski 2021.

Fig. 3. Ground floor – plan with stratification; by P. Samól, A. Woźniakowski 2021.

(najstarsze, w części zachodniej, już po 1577, inne, np. w części północnej, na początku XVII w.).

Elewacje Wieńca

Pomijając szczegółowe omówienie widocznych w elewacjach faz związanych z lokalnymi przeróbkami, można stwierdzić, że na znacznej powierzchni, bo około 50% (?), lico muru dolnego poziomu działobitni (i ok. 40% górnego poziomu) jest przemurowane przy użyciu cegieł z produkcji maszynowej (ryc. 4), a więc zostało to wykonane w drugiej połowie XIX wieku i w różnych okresach XX stulecia. Etapy te, podobnie jak aranżacja Wieńca z drugiej ćwierci XVII w., nie będą opisywane niżej, gdyż wykraczają poza zakres artykułu.

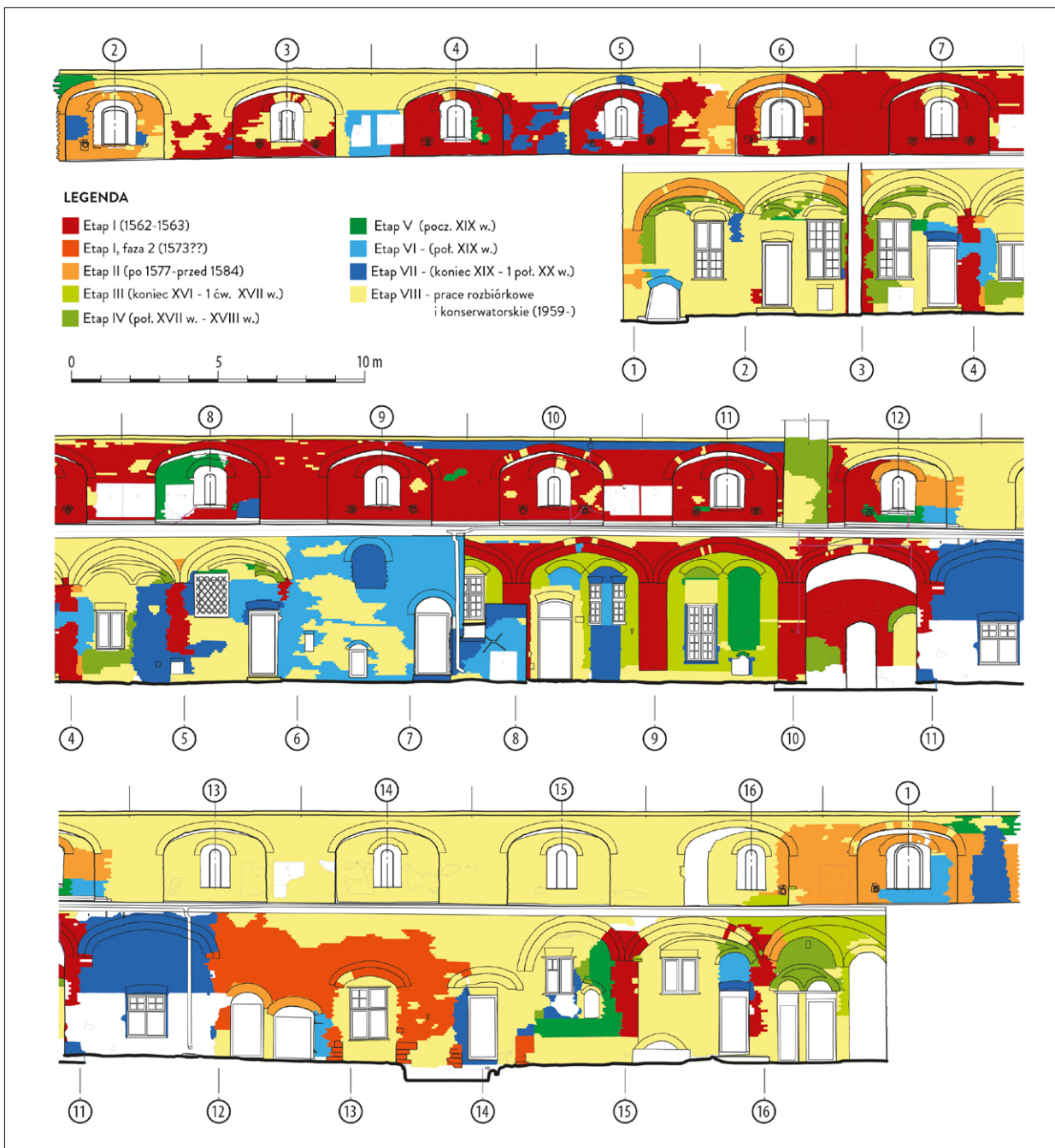
Dotychczas niewyjaśnioną kwestią związaną z pierwotną formą Wieńca było rozwiązanie komunikacji pionowej pomiędzy kondygnacjami. Obecnie z poziomu dziedzińca na kondygnację trzecią prowadzą dwa ciągi ceglanych schodów – zewnętrzny (wschodni) przy uskoku głębokości kazamat i wykuty w grubości muru bieg (zachodni) będący odejściem w bok od schodów na wały od strony rzeki. Żaden z tych ciągów nie jest pod względem struktury oryginalny. Ponieważ w obrębie wnętrza nie stwierdzono umiejscowienia pierwotnych schodów, zdaniem autorów znajdowały się one (być może o drewnianej konstrukcji) w tym samym miejscu co obecne wschodnie – przy uskoku głębokości kazamat⁶ (ryc. 9).

Schody zachodnie nie są jednolite. Prawdopodobnie pierwotne przejście z dziedzińca w stronę Wisły (zrealizowane w 4 ćw. XVI w.) znajdowało się niżej

bricks (measuring 19.8–20.9x9.8–10.3x4.7–5.1 cm) and the inner one with bricks like the rest of the wall. The original flying buttresses in the walls separating the individual sixteen cannon posts were also bricked in an identical manner. It is possible to distinguish quite clearly between the original flying buttresses and those completed and reconstructed later (i.e., after 1577 and at the beginning of the seventeenth century), as larger bricks, mostly yellow and only colored red, were used at that time (dim. 22.5–23.0x11.3–11.5x4.5–5.0 cm). It should be added that with the removal of the battery emplacements on the lower level of the cannon posts, the stonework elements from the outer frames of the battery emplacements were moved or built into the walls (the oldest, in the western part after 1577, and others, e.g., in the northern part, at the beginning of the seventeenth century).

Facades of the Wreath

Leaving aside the detailed discussion of the phases visible in the facades related to local alterations, it can be stated that the external face of the wall of the lower cannon posts have been rebuilt over a considerable area, at about 50% (?) (and about 40% of the upper level), using machine-made bricks (Fig. 4), meaning this was done during the second half of the nineteenth century and at various times during the twentieth century. These stages, similar to the arrangement of the Wreath from the second quarter of the seventeenth century, will not be described below as they are beyond the scope of the article.

Ryc. 4. Elewacja wnętrza – rozwarstwienie; oprac. P. Samól, A. Woźniakowski 2020.

Fig. 4. Interior facade – stratification; by P. Samól, A. Woźniakowski 2020.

[Kasprzak 2020, s. 182]. Następnie, po podwyższeniu kurtyny zachodniej fortu Carré i likwidacji wjazdu od strony południowo-zachodniej, zdecydowano się przebić obecne przejście (wtórnie oblicowane w XIX w.). Dopiero w trzecim etapie wykonano wejście na piętro, rozkuwając mur zewnętrzny Więńca i likwidując stanowisko artyleryjskie na górnym poziomie.

Na górny poziom prowadziły jeszcze prawdopodobnie dwa inne przejścia. Przy przejeździe na planie Y znajduje się wtórnie przesklepione pomieszczenie w kształcie litery L, mogące mieścić drewnianą klatkę schodową. Ponadto w XVIII wieku przekuto przejście

Another unexplained issue relating to the original form of the Wreath is the arrangement of vertical communication between the stories. At present, there are two flights of brick stairs leading from the courtyard to the third story—an external (eastern) one at the depth of the casemates, and a staircase (western) carved into the wall, which has been moved sideways from the stairs to the ramparts on the river side. Neither of these staircases is structurally original. As the location of the original stairway was not identified within the interior, it is the authors' opinion that the stairway (perhaps of wooden construction) was located in the same place as

z poddasza kamienicy włączonej wówczas do kwatery Komendanta na górny poziom działobitni.

Na elewacji dziedzińca widoczne są liczne ślady przebudów adaptacyjnych i napraw po zniszczeniach. Na dużej części powierzchni układ przemurowań jest dość chaotyczny i nie ma komponowanego układu.

Na tym tle szczególnie wyróżnia się etap przebudowy trzech kazamat (widoczne 2,5 kazamaty, połowa zasłonięta przez dobudowane później schody), w których od strony dziedzińca zbudowano ceglane ściany o dekoracyjnym układzie. Ścianki te wykonano z czerwonych i żółtych cegieł holenderek (ryc. 3 i 4, kolor jasnozielony), o wymiarach 21,7–23,7 cm x 10,8–12,0 cm x 5,0–5,6 cm (5c = 33 cm), układanych naprzemiennie pasmami o wysokości 5 warstw cegieł [Hirsch 1991, s. 246]. W ścianach pozostawione zostały po dwa pionowe symetryczne otwory okienne, zakończone u góry łękami odcinkowymi. Kompozycja kolorystyczna ścianek różni się od sposobu wykończenia oryginalnych elewacji Wieńca [Kriegseisen 2021, s. 56; 106], jest za to pokrewna z układem bloków kamieni w portalu wjazdowym do fortu Carré (rok 1602), gdzie wykorzystano bloki z czerwonego i szarego granitu do uzyskania podobnego efektu poziomych pasów. Może to sugerować zbliżony czas powstania obu elementów. Podobnych holenderek użyto również w sąsiadującej z Domem Komendanta celi więziennej. Wykonano ją na północ od Domu Komendanta, w pierwszej kazamacie o głębszym trakcie. Celę prawdopodobnie urządzono w XVII w. i przebudowano w 1. poł. XIX w.

Przejście na dziedzińiec („Y”)

Już w latach dziewięćdziesiątych XX wieku stwierdzono [Hirsch 1991, s. 243; ryc. 2], że na elewacji w południowo-zachodniej części Wieńca widoczne są dwa wejścia mające postać portali, z niewielkimi blokami kamiennymi wzmocniającymi dolne partie ościeży. Portale wymurowano z przemieszanych partii cegieł podobnych do pierwotnego muru oraz nieco większych. Ich wymiary wahały się w następującym zakresie: 28,5–31,0 cm x 14,1–15,4 cm x 6,2–7,2 cm (10c = 82 cm). Przejścia zamknięto łękami koszowymi z lekko zarysowanym ostrzem, nawiązując do arkad kazamat pierwotnego Wieńca. Do skonstruowania pasa małych cegieł nad łękami użyto cegieł o wymiarach 20–21 cm x 10–10,2 cm x 4,4–4,8 cm. Filar wewnętrzny pomiędzy dwoma przejazdami zbudowano z żółtych cegieł o wymiarach 21,5–23,8 cm x 10,8–11,6 cm x 4,8–5,5 cm (10c = 67 cm) zbliżonych wymiarami do tych z elewacji Domu Komendanta.

We wnętrzu zachowały się miejsca osadzenia jednoskrzydłowych wrót między środkowym filarem, a także relikw kształtowania węgara zewnętrznych wrót dwuskrzydłowych zamurowanych w XVII wieku. Wjazd ten zlikwidowano szybko w związku z podwyższeniem poziomu wałów kurtyny zachodniej fortu Carré⁷.

Wrota były osadzone na hakach zamocowanych w blokach kamiennych. Układ funkcjonalny wjazdu na planie

the present eastern one—at the casemate depth⁶ (Fig. 9).

The western staircase is not uniform. The original passage from the courtyard towards the Vistula River (completed in the fourth quarter of the sixteenth century) was probably located lower [Kasprzak 2020, p. 182]. Then, after the elevation of the western curtain of squared fort and removal of the entrance from the south-west side, it was decided to pierce the present passage (secondarily faced in the nineteenth century). It was not until the third stage that the entrance to the first floor was made by demolishing the outer wall of the Wreath and removing the artillery stand on the upper level.

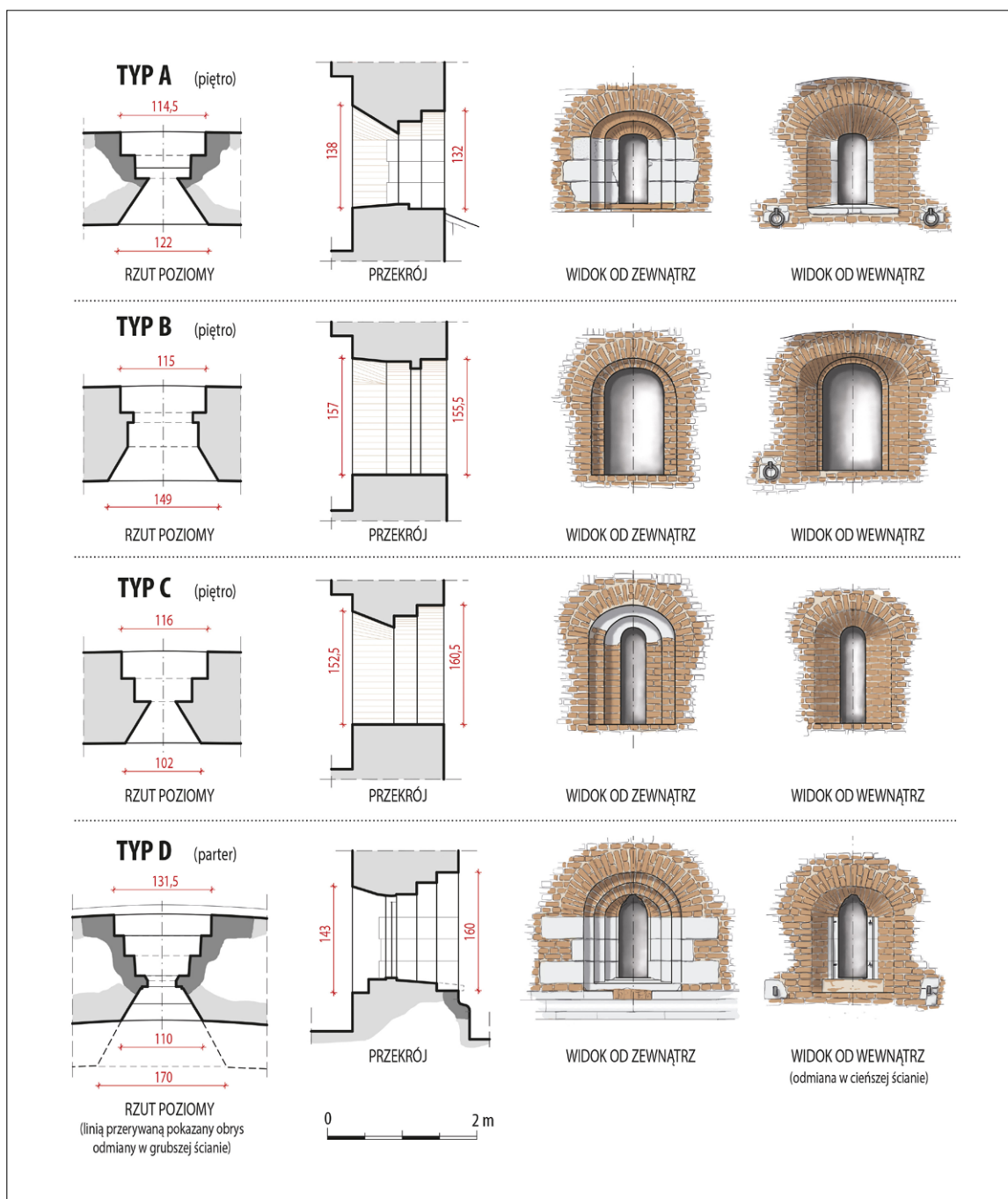
There were probably two other passages leading to the upper level. At the Y-shaped passage there is a secondary vaulted L-shaped room, which may have housed a wooden staircase. In addition, in the eighteenth century, a passageway was dug from the attic of the building then incorporated into the Commandant's quarters to the upper level of the cannon posts.

The facade of the courtyard shows numerous traces of adaptive alterations and repairs following damage. The layout of the rebuilding works on a large part of the area is rather chaotic and lacks a composed layout.

Against this background, the reconstruction phase of the three casemates stands out in particular (two-and-a-half casemates visible, half hidden by the staircase added later), where brick walls with a decorative layout were built on the courtyard side. These walls were made of red and yellow Dutch bricks (Fig. 3 and 4, light green) measuring 21.7–23.7x10.8–12.0x5.0–5.6 cm (5c = 33 cm), laid in alternating rows of 5 layers of bricks [Hirsch 1991, p. 246]. The walls were left with two vertical symmetrical window openings on each side, ending with segmental flying buttresses at the top. The colour composition of the walls differs from the finishing of the original facades of the Wreath [Kriegseisen 2021, p. 56; 106], but is instead similar to the arrangement of stone blocks in the entrance portal to the squared fort (dated 1602), where blocks of red and grey granite were used to achieve a similar effect of horizontal strips. This may suggest a similar time of construction for both elements. Similar Dutch bricks were also used in the prison cell adjacent to the Commandant's House. It was built north of the Commandant's House, in the first casemate with a deeper tract. The cell was probably furnished in the seventeenth century and rebuilt in the first half of the nineteenth century.

Passage to the courtyard (Y)

It was noted back in the 1990s [Hirsch 1991, p. 243; Fig. 2] that two entrances are visible on the facade in the south-western part of the Wreath, in the form of portals, with small stone blocks reinforcing the lower parts of the reveals. The portals were built from mixed batches of bricks similar to the original wall and slightly larger. Their dimensions varied in the following range:

Ryc. 5. Typy strzelnic: A – oryginalna z górnej kondygnacji, B – odbudowa po 1577, C – rekonstrukcja z XX wieku, D – oryginalna z dolnej kondygnacji; rys. A. Woźniakowski 2022.

Fig. 5. Types of battery emplacements: A – original from the upper story, B – reconstructed after 1577, C – reconstruction from the twentieth century, D – original from the lower story; by A. Woźniakowski 2022.

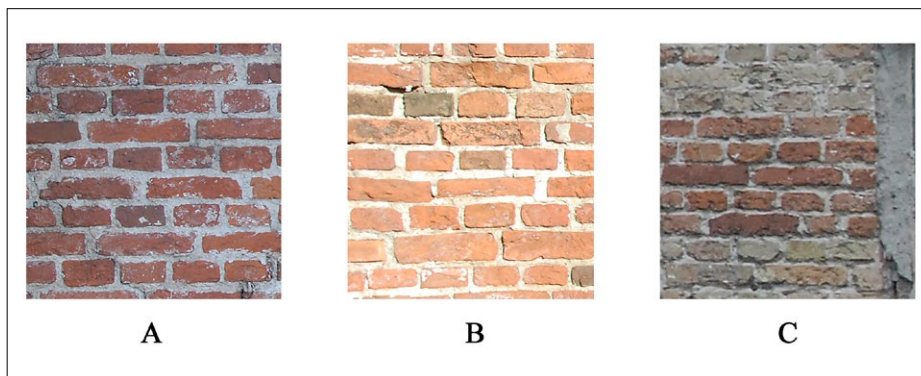
„Y” jest rozwiązaniem analogicznym do objazdu Bramy Wyzynnej z końca XVI stulecia⁸. Należy podkreślić, że w świetle interpretacji badań architektonicznych pierwotny wjazd do Wieńca nie znajdował się na dolnym poziomie działobitni, ale niżej, na obecnym poziomie piwnic.

Górna kondygnacja działobitni

Najwyższa zachowana kondygnacja Wieńca została znacząco przekształcona w latach dwudziestych XX

28.5–31.0x14.1–15.4x6.2–7.2 cm (10c = 82 cm). The passageways were closed off by the flying buttresses with a slightly outlined blade, referring to the casemate arcades of the original Wreath. Bricks measuring 20–21x10–10.2x4.4–4.8 cm were used to construct a strip of small bricks above the flying buttresses. The inner pillar between the two passages was constructed using yellow bricks measuring 21.5–23.8x10.8–11.6x4.8–5.5 cm (10c = 67 cm), similar in size to those on the facade of the Commandant’s House.

Ryc. 6. Wątki murów: A – mur oryginalny 1562–1563, B – partie muru odbudowane po 1577, C – zamurowania kazamat XVI/XVII w.

Fig. 6. Brickworks: A – original wall, 1562–1563, B – parts of the wall rebuilt after 1577, C – walled casemates, sixteenth/seventeenth century.

wieku, kiedy to zlikwidowano jej zadaszenie i rozebrano kroksztyny stanowiące relikty oryginalnej wysuniętej kondygnacji hurdycki lub machikuł. Przemurowano wówczas koronę murów cegłami maszynowymi, wykonując od zewnątrz pozorny krenelaż. Następnie, po zniszczeniach w roku 1945, odbudowano zachodnią część Wieńca (1/3 obwodu) z cegieł maszynowych (i przemieszanych wtórnie użytych), a historyczną posadzkę z holenderek zalano wylewką betonową⁹. Mimo tych zmian zachowany układ pozwolił rozróżnić zasięg pierwotnego muru i jego odbudowy po 1577 (ryc. 10). Mur Wieńca w górnej kondygnacji został zniszczony na odcinku pomiędzy osiami otworów działobitni (tj. tam, gdzie był najsłabszy). Jego odbudowa z 4. ćw. XVI w. charakteryzowała się użyciem przemieszanych cegieł różnej proveniencji – zarówno cegieł średnio-wiecznych (31,0–31,5 x 15,0–15,1 x 9,0–9,1), jak i nowożytnych (28,1–28,0 (28,2) x 13,0–14,1 x 5,6 (5,2)–6,1) ułożonych w wątku blokowym (i wątku dzikim, co wynika z niewielkiego fragmentu oryginalnego zachowanego muru) na zaprawie wapiennej (użycie cegieł o różnych wymiarach powoduje, że wysokości warstw są bardzo nieregularne, np. 5c = 45 cm, 5c = 38 cm, 10c = 83,5 cm). Ponadto dotychczas przyjmowano, że w Wieńcu występują jedynie dwa typy działobitni – oryginalne¹⁰ i rekonstruowane w latach pięćdziesiątych XX wieku. Tymczasem w trakcie badań ustalono, że w odbudowanym w połowie XVI w. fragmencie muru założono nowe, szersze strzelnice zamknięte łękami eliptycznymi (podobnie jak arkady nad nimi).

Zewnętrzna elewacja Wieńca

Elewacja zewnętrzna pierwotnie była specjalnie dekorowana, na co wskazują relikty, jednak została w znacznej części zasłonięta przez nasypy fortu Carré i w tej części jest niedostępna.

Poniżej strzelnic dolnej kondygnacji działobitni (w stanie dobrym zachowało się 5 z nich; yc. 3 i 9) znajduje się uskok opracowany dekoracyjnie elementami kamiennymi, składającymi się z „esowego” profilu, ułożonego na płaskim pasie (ryc. 7b). Pięć warstw cegieł poniżej kamiennej odsadzki dochodzi do zmiany cegieł – lico muru jest wykończony cegłami holender-

ki. W interior, the settling points of the single-leaf gateway between the central pillar are preserved, as well as a relic of the jamb of the outer double-leaf gateway bricked up in the seventeenth century. This entrance was quickly removed as the level of the ramparts of the western curtain of the squared fort⁷ was raised.

The gates were set on hooks fixed in stone blocks. The functional arrangement of the Y-shaped entrance is a solution analogous to the bypass of the Wyzymna Gate of the late sixteenth century.⁸ It should be emphasized that, in the light of the interpretation of the architectural research, the original entrance to the Wreath was not located on the lower level of the cannon posts, but lower, at the level of the present cellars.

The upper story of the cannon posts

The highest surviving story of the Wreath was significantly transformed in the 1920s, when its roofing was removed and the corbels, which were relics of the original overhanging hoarding or machicolation story, were stripped. The crown of the walls was then rebuilt with machine-made bricks and an apparent crenellation was created on the outside. Subsequently, after the destruction in 1945, the western part of the Wreath (a third of the perimeter) was rebuilt with machine-made (and reused) bricks while the historic Dutch brick floor was covered in concrete.⁹ Despite these changes, the surviving layout allowed the extent of the original wall and its reconstruction after 1577 to be distinguished (Fig. 10). The wall of the Wreath in the upper story was destroyed in the section between the axes of the cannon post openings (i.e., where it was weakest). Its reconstruction from the fourth quarter of the sixteenth century was characterized by the use of shuffled bricks of different provenances—both medieval (31.0–31.5x15.0–15.1x9.0–9.1) and modern bricks (28.1–28.0(28.2)x13.0–14.1x5.6(5.2)–6.1) laid in block brickwork (and irregular brickwork, as evidenced by a small section of the surviving original wall) on calcareous mortar (the use of bricks of different sizes results in very irregular layer heights, e.g., 5c = 45 cm, 5c = 38 cm, 10c = 83.5 cm). In addition, it has so far been assumed that there are only two types of cannon posts in the Wreath—the original¹⁰ and those reconstructed

Ryc. 7. Zachowane oryginalne elementy Wieńca: strzelnica – widok od zewnątrz, otwarta kazamata – obecne wejście; fot. R. Hirsch.
Fig. 7. The surviving original elements of the Wreath: the battery emplacement – external view, open casemate – the present entrance; photo by R. Hirsch.

kami. Mur ten jest dostępny jedynie od strony kazamat przy Bastionie Artyleryjskim, ponieważ w kamienicach lico zostało skute. Na podstawie pomiarów i analizy odsadzki fundamentu uchwyconej przez J. Dąbal można przypuszczać, że mur z holenderek był pochylony pod kątem 85% [Dąbal 2015, s. 93–95]¹¹. Konstrukcję fundamentu muru zewnętrznego rozpoznał A. Zbierski, który stwierdził, że ława kamienna posadowiona na wysokości około 0,4 m n.p.m. miała 1 m wysokości. Powyżej niej mur miał być wzniesiony z cegieł żółtych o uśrednionych wymiarach 24 cm x 11 cm x 4,5 cm [Zbierski 1970, s. 134–135]¹². Jego ustalenia przeczą informacji z około 1820, jakoby posadowiony był na kaszyczach zanurzonych w wodzie [Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 300 MP/153].

Kondygnacja piwnic

Piwnice Wieńca biegną na całym obwodzie budowli, ale obecnie dostępne są na około 3/4 obwodu. Niedostępny fragment piwnic na pozostałej części obwodu znany jest częściowo z badań archeologicznych z lat 1967–1969 [Zbierski 1975; Zbierski 1977] i roku 2013 [Dąbal 2015]. Zgodnie z ustaleniami Zbierskiego są one zasypane piaskiem co najmniej od XVII wieku. Możliwe jednak, że doszło do tego wcześniej – po zniszczeniach z roku 1577 w związku ze wzmocnieniem zachodniej kurtyny powstającego fortu Carré. Poszczególne części kondygnacji podziemnej wyraźnie się od siebie różnią szczegółami konstrukcyjnymi. Kolebki założone w podziemiach są oparte na ścianach wzdłużnych i zbudowane z podobnych cegieł. W części południowej kolebkę wzmocniają gurty szerokie na około 170 cm i nieprzewiązane z kolebką (!). Układ gurtów jest niezwiązany z układem osi kazamat działobitni na kondygnacji wyższej.

Już badania archeologiczne A. Zbierskiego skłoniły późniejszych badaczy do stwierdzenia, że jakiś wjazd do Wieńca znajdował się w kondygnacji piwnic. Odna-

ła w 1950s. Meanwhile, research has established that the mid-sixteenth-century reconstructed section of the wall had new, wider battery emplacements enclosed by elliptical flying buttresses (as did the arcade above them).

External facade of the Wreath

The external facade was originally decorated in a special way as indicated by the relics, but it has been largely hidden by the embankments of the squared fort and is inaccessible in this part.

Below the battery emplacements of the lower story of the cannon post (five of which are preserved in good condition (Fig. 3 and 9) there is a step developed with decorative stone elements, consisting of an S-shaped profile, laid on a flat strip (Fig. 7b). Five layers of bricks below the stone wall footing is a change of bricks—the external face of the wall is finished with Dutch bricks. This wall is only accessible from the side of the casemates next to the Artillery Bastion, as the face has been cut away in the townhouses. Based on the measurements and analysis of the foundation stepped wall footing captured by J. Dąbal, it can be assumed that the wall made from Dutch bricks was inclined at an angle of 85% [Dąbal 2015, p. 93–95].¹¹ The foundation structure of the outer wall was identified by A. Zbierski, who stated that the stone bench sited at a height of about 0.4 m above sea level was 1 m high. Above it, the wall was thought to have been built of yellow bricks averaging 24x11x4.5 cm [Zbierski 1970, p. 134–135].¹² His findings contradict information from around 1820, which stated that it was founded on cribwork immersed in water [Archiwum Państwowe w Gdańsku, ref. 300 MP/153].

Cellar level

The cellars of the Wreath extend around the entire perimeter of the building, but is currently accessible in around three-quarters of the perimeter. The inacces-

leżono tam dwa potencjalne przejścia – korytarz w kierunku Wisły oraz rozdzielający się w dwóch kierunkach (kształt litery Y) znajdujący się pod wjazdem wyższej kondygnacji. Dostęp do głównego okrężnego chodnika z lokalnie obniżonego dziedzińca Wieńca miał być możliwy przez pozostawione w ścianie arkady [Dąbal 2015, s. 116–117; Kasprzak 2020, s. 179]. W tym miejscu autorzy artykułu przyjmują, że pierwotny wjazd do Wieńca znajdował się w obrębie zasypanego odcinka piwnic, – nie podejmują się jednak jego rekonstrukcji, ponieważ dostępne materiały z badań archeologicznych wskazują na kilka etapów przekształceń tego rejonu założenia, natomiast proponowana przez Zbierskiego chronologia budzi uzasadnione wątpliwości. Kluczowe dla interpretacji roli najniższej kondygnacji jest powiązanie badań architektonicznych części dostępnych Wieńca z zasypanymi podziemiami, które były częściowo eksplorowane przez wspomnianych archeologów, ale opublikowane wyniki badań są bardzo lakoniczne i na to nie pozwalają.

Żadna z trzech istniejących obecnie klatek schodowych do piwnic nie pochodzi z pierwotnego etapu budowy; dwie z nich (wschodnia i południowa) przedzielające okrężny korytarz zostały dodane dopiero po nasypaniu dziedzińca Wieńca i wykonano je z cegieł o wymiarach 27,5–28,0 x 12,5–13,3 x 5,2–6,0 cm (5c = 38 cm), a więc podobnych do tych użytych przy odbudowie zachodniej ściany Wieńca w 4. ćwierci XVI wieku. Trzecie z wejść (do pomieszczenia od północnego zachodu) wykuto w związku z zasypaniem piwnicy, a więc nie wcześniej niż w XVII stuleciu. Warto dodać, że piwnice, z wyjątkiem pomieszczeń północnych, były doświetlone przez pojedyncze okna (obecnie zamurowane i przekształcone na otwory wentylacyjne), których pierwotny parapet znajdował się około 120 cm poniżej obecnego poziomu dziedzińca Wieńca. Na tej samej wysokości odkryto próg wtórnie ukształtowanego wejścia do piwnicy wschodniej (a więc już po pierwszym podwyższeniu zasypu dziedzińca Wieńca). Próg pierwotny – związany z poziomem dziedzińca z momentu kształtowania piwnic – znajdował się niżej, około 200 cm poniżej progu obecnego wejścia.

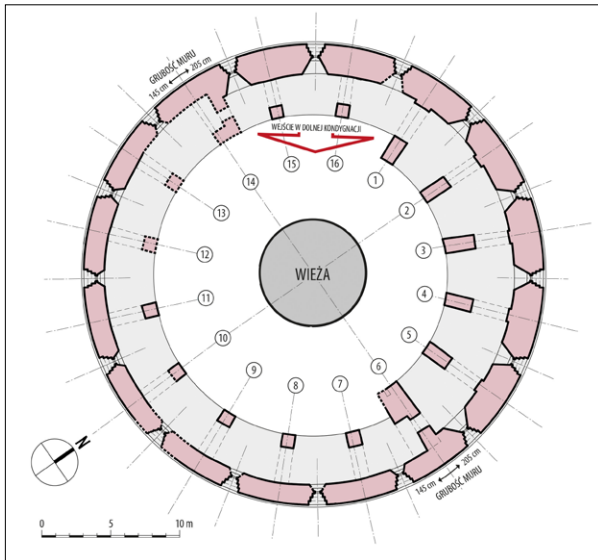
Pozostałości wcześniejszej budowl z połowy XVI stulecia (?)

Szczególną anomalię w strukturze piwnic tworzą dwie ściany położone ukośnie w północnej części Wieńca. Mimo że wzniesiono je z cegieł o wymiarach 22,5–23,4 x 10,2–11,2 x 4,6–5,1 (5c = 33 cm), a więc podobnych do reszty konstrukcji, wschodnia z nich zawiera dwie nisze dekorowane boniami i prostymi klejnotami w kluczach. Ponadto pas fryzu między niszami oraz ślady cyfr daty wskazują na autonomiczność tej struktury. Co więcej, w murze znajduje się fuga pozioma związana z wtórnym założeniem kolebki. Sposób przewiązania muru – z uwagi na ostry kąt i dostawiony łęk – nie jest jednoznaczny, tzn. przewiązanie jest płytkie. Mur mógł być kontynuowany w kierunku północnym, na

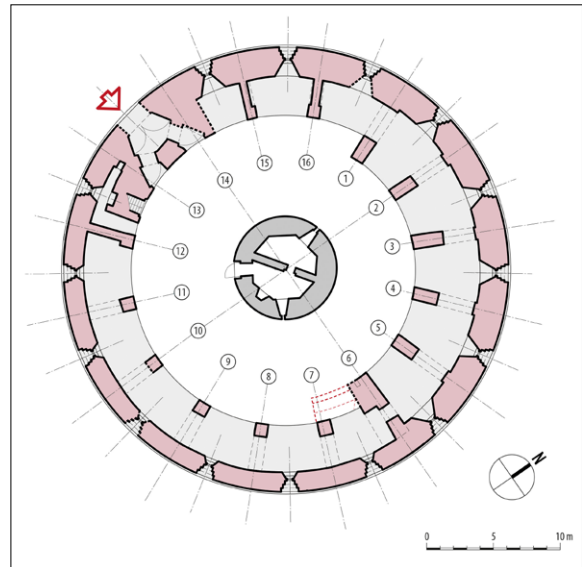
sible part of the cellars on the rest of the perimeter known in part from archaeological research in 1967–1969 [Zbierski 1975; Zbierski 1977] and 2013 [Dabal 2015]. According to Zbierski's findings, they have been buried in sand since at least the seventeenth century. However, it is possible that this occurred earlier—after the destruction of 1577, connected with the strengthening of the western curtain of the emerging squared fort. The different parts of the underground story visibly differ from each other in their construction techniques. The roof shells established in the underground section are based on the longitudinal walls and built with similar bricks. In the southern part, the roof shell is reinforced by approximately 170 cm wide buttresses not connected to the roof shell (!). The layout of the buttresses is unrelated to the layout of the axes of the cannon post casemates on the upper story.

Archaeological research of A. Zbierski led later researchers to conclude that some kind of entrance to the Wreath was located in the cellar story. Two potential passageways were found there—a corridor towards the Vistula River and a two-way passageway (Y-shape) located under the entrance of the upper story. Access to the main circular walkway from the locally lowered courtyard of the Wreath was thought to be possible through arcades left in the wall [Dabal 2015, p. 116–117; Kasprzak 2020, p. 179]. At this point, the authors of the article assume that the original entrance to the Wreath was located within the buried section of the cellar—but they did not attempt to reconstruct it, as the available archaeological material indicates several stages of transformation in this area of the foundation, while the chronology proposed by Zbierski raises reasonable doubts. Crucial to interpreting the role of the lowest story is to link the architectural research of the accessible parts of the Wreath to the buried cellar, which has been partly explored by the archaeologists mentioned above, but the published findings are very laconic and do not allow this.

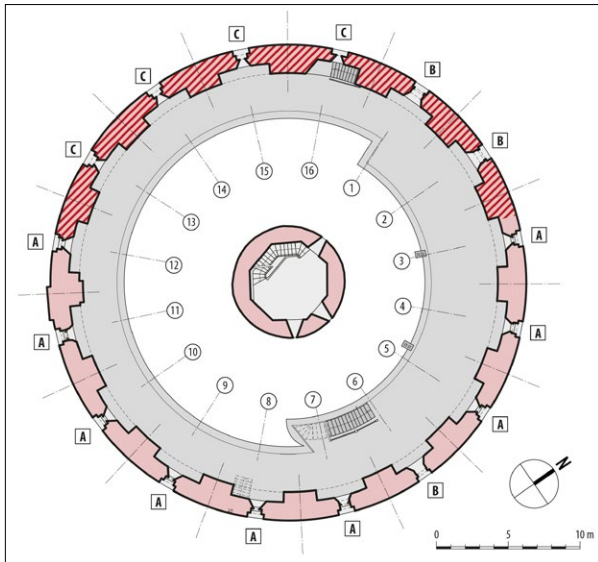
None of the three currently existing staircases leading to the cellars dates from the original construction phase; two of them (eastern and southern), which compartmentalize the circular corridor, were only added after the Wreath courtyard had been embanked and were made of bricks measuring 27.5–28.0x12.5–13.3x5.2–6.0 cm (5c = 38 cm), and therefore similar to those used in the reconstruction of the Wreath's western wall in the fourth quarter of the sixteenth century. The third entrance (to the room on the north-west side) was carved in connection with the filling in of the cellar, so no earlier than the seventeenth century. It is worth mentioning that the cellars, with the exception of the northern rooms, were illuminated by single windows (now bricked up and converted to vents), the original windowsill of which was about 120 cm below the present level of the Wreath courtyard. At the same height, the door sill of the secondary entrance to the eastern cellar was discovered (and thus already after the first raising of the backfill in the Wreath courtyard). The original

Ryc. 8. Parter – rekonstrukcja planu z I etapu; oprac. autorzy 2022.
 Fig. 8. Ground floor – reconstruction of the plan from the first stage; by the authors, 2022.

Ryc. 9. Parter – rekonstrukcja planu z II etapu; oprac. autorzy 2022.
 Fig. 9. Ground floor – reconstruction of the plan from the second stage; by the authors, 2022.

Ryc. 10. Piętro – plan z zaznaczonym zasięgiem zniszczeń i lokalizacją typów strzelnic (w kwadratowym polu oznaczono typy strzelnic według ryc. 5; przerywaną czerwoną linią zaznaczono zasięg rekonstrukcji Wieńca po 1577); oprac. autorzy 2022.
 Fig. 10. Ground floor – a plan showing the extent of the damage and location of battery emplacements (the square box indicates battery emplacements according to Fig. 5; the dashed red line indicates the extent of the Wreath's reconstruction after 1577); by the authors, 2022.

co wskazuje korona konstrukcji w narożniku trójkątnej kazamaty na zewnątrz Wieńca. Przy obecnym stanie badań nie można jednoznacznie zweryfikować genezy ścian – musiały powstać w drugiej połowie XVI wieku, przed budową Wieńca, być może stanowią relikwiny wcześniejszej budowli lub zarzuconej wcześniejszej koncepcji.

door sill—connected to the courtyard from when the cellars were formed—was lower, about 200 cm below the sill of the present entrance.

Remains of an earlier, mid-sixteenth century (?) building

A particular anomaly in the structure of the cellars is formed by two walls located diagonally in the northern part of the Wreath. Although built of bricks measuring 22.5–23.4x10.2–11.2x4.6–5.1 (5c = 33 cm) and therefore similar to the rest of the structure, the eastern one contains two niches decorated with bossages and simple jewels in keys. In addition, the frieze between the niches and traces of date numerals, indicate the autonomy of this structure. Moreover, there is a horizontal fugue in the masonry associated with the secondary construction of the roof shell. The way in which the masonry is bonded—due to the sharp angle and the added flying buttress—is not clear, i.e., the bond is shallow. The wall may have continued to the north as indicated by the crown of the structure at the corner of the triangular casemate outside the Wreath. With the current state of research, the genesis of the walls cannot be unequivocally verified—they must have been built in the second half of the sixteenth century, before the construction of the Wreath, or perhaps they are a relic of a pre-existing structure or an abandoned earlier concept.

New findings related to the form of the Wreath

Summarizing the results of the latest research, it is possible to list the most important findings.

Nowe ustalenia dotyczące formy Wieńca

Podsumowując wyniki najnowszych badań, można wskazać najważniejsze ustalenia z nich wynikające.

1. Nieregularny układ niektórych murów na poziomie piwnicy i ich charakterystyka, w tym brak ciągłości murów w kilku miejscach, wskazują na to, że część murów to pozostałości budowli wcześniejszej od Wieńca, z lat 1562–1563, włączone w strukturę podziemi Wieńca. Forma piwnic jest przynajmniej w części wynikiem przekształceń budowli z wcześniejszego etapu.
2. W strukturze murów wszystkich kondygnacji Wieńca widocznych jest kilka faz przekształceń w czasie, kiedy jeszcze pełnił funkcje obronne (1562–1. ćw. XVII w.). Najważniejsza zmiana funkcjonalna dotyczyła przeniesienia wejścia do Wieńca na wyższą kondygnację, zapewne w związku z przebudową obwarowań na zewnątrz Wieńca oraz demilitaryzacją dolnego poziomu działobitni. Zasadnicza część tych zmian nastąpiła dopiero po roku 1577.
3. Potwierdzone zostały przypuszczenia dotyczące nasypiania i podwyższenia poziomu dziedzińca i kilkukrotnych zmian lokalizacji wejść, w tym urządzania nowych wejść po likwidacji najstarszych.
4. Pierwotnie komunikacja pionowa między dwoma poziomami działobitni musiała być zapewniona poprzez schody o niezależnej, zapewne drewnianej konstrukcji na dziedzińcu Wieńca. Dopiero po roku 1577 powstały pierwsze murowane klatki schodowe na górny poziom (m.in. poprzez rozkucie murów i przebudowę pierwotnych pomieszczeń Wieńca).
5. Badania architektoniczne wątków murowych pozwoliły na dość precyzyjne określenie zasięgu uszkodzeń Wieńca z przełomu czerwca i lipca 1577 (ryc. 4, 10). Odnaleziono fragmenty fortalicji murowane z użyciem materiału pozyskanego ze zniszczonych części budowli (w tym latarni; ryc. 6). Na górnym poziomie działobitni mur wzniesiono na nowo na odcinku 1/3 obwodu (5 strzelnic). Na dolnym mur od zewnątrz opłaszczowano z zewnątrz w podobnym zakresie, jednak analiza struktur wskazuje uszkodzenie jedynie między trzema strzelnicami. Oznacza to, że polska relacja z oblężenia opisująca obrazowo skalę zniszczeń Wieńca: „dziurę tak wielką uczyniono, żeby mógł być dwoma wozami wjechać” i zachowane dwie ryciny archiwalne przedstawiające wyrwę w obwodzie Wieńca są wiarygodne.

Badania architektoniczne dostępnych części murowych Wieńca pozwoliły na pozyskanie bardzo wielu nowych informacji. Jednak interpretacja części z nich nie jest jeszcze w pełni możliwa. Opracowanie pełnej historii budowlanej Wieńca Twierdzy Wisłoujście wymaga rozszerzenia badań historycznych i uzupełnienia badań archeologicznych w powiązaniu z badaniami architektonicznymi części podziemi niedostępnych obecnie. Dopiero zestawienie tych wszystkich materiałów pozwoli na bardziej kompleksową interpretację i charakterystykę formy oraz przekształceń tej unikatowej budowli.

1. The irregular layout of some of the walls at the cellar level and their characteristics, including the lack of continuity of the walls in several places, indicate that some of the walls are remnants of a building earlier than the Wreath dating from 1562–1563, incorporated into the structure of its cellar. The form of the cellars is at least partly the result of the transformation of the earlier building.
2. Several phases of transformation are evident in the masonry structure of all stories of the Wreath while it still had a defensive function (from 1562 to the first quarter of the seventeenth century). The most important functional change concerned the relocation of the entrance to the Wreath to a higher story, probably in connection with the rebuilding of the external ramparts and the demilitarization of the lower level of the cannon posts. The main part of these changes did not take place until after 1577.
3. The assumptions concerning the embankment and raising of the courtyard level and the several changes in the location of the entrances, including the furnishing of the new entrances after the removal of the oldest ones, have been confirmed.
4. Originally, vertical communication between the two levels of the cannon post must have been provided by a staircase of independent, probably wooden construction in the courtyard of the Wreath. It was not until after 1577 that the first masonry staircases leading to the upper level were constructed (for example, by stripping the walls and rebuilding the original rooms).
5. Architectural research of the brickworks allowed the quite precise determination of the extent of the damage to the Wreath of June/July 1577 (Fig. 4, 10). Fragments of the fortalice bricked using material extracted from the destroyed parts of the building (including the lantern; Fig. 6) were found. On the upper level of the cannon posts, the wall was re-erected along 1/3 of the perimeter (five battery emplacements). On the lower one, the wall was sheathed from the outside to a similar extent, but analysis of the structures indicates damage only between three battery emplacements. This means that the Polish report of the siege, which vividly described the scale of the Wreath's destruction: “there was a hole so big that it could be driven through by two carts” and the surviving two archival drawings showing a gap in its perimeter are reliable.

Architectural research of the available masonry parts has yielded a great deal of new information. However, interpretation of some of it is not yet fully possible. The development of a complete building history for the Wreath of the Wisłoujście Fortress requires the expansion of the historical work and supplementation of archaeological work, combined with architectural research into the currently inaccessible parts of the underground. Only the compilation of all these materials can allow a more comprehensive interpretation and characterization of the form and transformation of this unique building.

Bibliografia / References

Archiwalia / Archive materials

Archiwum Państwowe w Gdańsku:

Sygn. 300 MP/153.

Sygn. 300 R/Cc, 1.

Sygn. 300 R/LI, 4.

Opracowania / Secondary sources

Behring Wilhelm, *Beiträge zur Geschichte des Jahres 1577. II*, „Zeitschrift des Westpreussisches Geschichtsverein” 1903, z. 46.

Bukal Grzegorz, *Fortyfikacje Gdańska i ujścia Wisły 1454–1793*, Sopot 2012.

Bukal Grzegorz, Samól Piotr, *Architektura koszar w Twierdzy Wisłoujście w XVII wieku* [w druku].

Cuny Georg., *Danzigs Kunst und Kultur im 16. Und 17. Jahrhundert*, Frankfurt am Main 1910.

Dąbal Joanna, *Twierdza Wisłoujście. Przebieg i wyniki badań archeologiczno-architektonicznych*, [w:] *Gdańsk. Twierdza Wisłoujście. Badania archeologiczne w latach 2013–2014*, Gdańsk 2015.

Hirsch Robert, *Nowe wiadomości o Wieńcu twierdzy Wisłoujście*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1991, t. 36, z. 3.

Hirsch Robert, *Wieniec Twierdzy Wisłoujście – budowla nie tylko obronna*, [w:] *Twierdza Wisłoujście: Historia, teraźniejszość, przyszłość*, red. J. Stecewicz, Gdańsk 2000.

Hoburg Karl, *Geschichte der Festungswerke Danzigs*, Danzig 1852.

Köhler Gustaw, *Geschichte der Festungen Danzigs und Weichselmünde bis zum Jahre 1814 in Verbindung mit dem Kriegsgechichte der freien Stadt Danzig*, t. 1: *Bis zum Jahre 1734*, Breslau 1893.

Kriegseisen Anna, *Kolory Gdańska*, Gdańsk 2021.

Mincer Franciszek, *Relacja o oblężeniu Gdańska przez Stefana Batorego w roku 1577*, „Zapiski Historyczne” 1965, t. 30, z. 2.

Samól Piotr, Hirsch Robert, Woźniakowski Arkadiusz, *Dzieje latarni w Twierdzy Wisłoujście w świetle badań architektonicznych z roku 2018*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2021, nr 66.

Stankiewicz Jerzy, *Nadmorska twierdza w Wisłoujściu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1956, t. 1, z. 2.

Twierdza Wisłoujście: Historia, teraźniejszość, przyszłość, red. J. Stecewicz, Gdańsk 2000.

Zbierski Andrzej, *Badania archeologiczno-architektoniczne w Twierdzy Nadmorskiej w Wisłoujściu*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Gdańskiej” 1968, Architektura 9, nr 124.

Zbierski Andrzej, *Badania archeologiczno-architektoniczne w Twierdzy Nadmorskiej w Wisłoujściu w 1969 roku*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Gdańskiej” 1975, Architektura 12, nr 237.

Zbierski Andrzej, *Badania kompleksowe archeologiczno-architektoniczne w Twierdzy Nadmorskiej w Wisłoujściu w 1970 roku*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Gdańskiej” 1977, Architektura 14, nr 259.

Zbierski Andrzej, *Dalsze badania archeologiczno-architektoniczne w Twierdzy Nadmorskiej w Wisłoujściu*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Gdańskiej” 1970, Architektura 10, nr 151.

Zbierski Andrzej, *Twierdza morska w Wisłoujściu w świetle badań kompleksowych Pracowni Archeologicznej IHKM PAN i Centralnego Muzeum Morskiego*, [w:] *Twierdza Wisłoujście: Historia, teraźniejszość, przyszłość*, red. J. Stecewicz, Gdańsk 2000.

Dokumentacja / Documentation

Kasprzak Monika, „Fortyfikacje Gdańska od schyłku średniowiecza do końca XIX wieku. Geneza, rozwój i przemiany przestrzenne umocnień Gdańska i Wisłoujścia. Studium archeologiczne, cz. 1: Tekst; cz. 2: Ilustracje”, Łódź–Gdańsk 2020.

Samól Piotr, Woźniakowski Arkadiusz, Bukal Grzegorz, Hirsch Robert, „Badania architektoniczne Twierdzy Wisłoujście w Gdańsku, Etap II: elewacje Wieńca”, Gdańsk 2020, mps.

Samól Piotr, Woźniakowski Arkadiusz, Hirsch Robert, „Badania architektoniczne Twierdzy Wisłoujście w Gdańsku, Etap III: wnętrze Wieńca”, Gdańsk 2021, mps.

Tarnacki Janusz, Hirsch Robert, „Badania architektoniczne działobitni w Wieńcu”, Gdańsk 2004 [mps].

Tarnacki Janusz, Hirsch Robert, „Twierdza Wisłoujście. Dom Komendanta. Badania architektoniczne”, Gdańsk 2002, mps.

¹ Termin Blockhaus w XVI w. miał wiele znaczeń. Historycy w XIX w. uważali, że jest to drewniano-ziemna konstrukcja obronna, jednak w XVI w. termin odnoszono także do bastei i samodzielnych fortów.

² W trakcie nadzorów prac zabezpieczających mury bastei odkryła ona zamurowaną strzelnicę, omyłkowo opisaną jako wejście [Kasprzak 2020, s. 184, il. 6.14].

³ Koncepcja istnienia podziemi wieży została odrzucona przez A. Zbierskiego po dokonaniu wykopu przy jej fundamencie, pomimo zachowanych rysunków archiwalnych ją ukazujących [Samól et al. 2021a, s. 23–28].

⁴ Przed tymi badaniami analizy w podobnym zakresie z rozwarstwieniami przeprowadzone zostały tylko dla Domu Komendanta [Tarnacki, Hirsch 2002; Tarnacki, Hirsch 2004].

⁵ Chociaż obydwa źródła były znane G. Bukalowi [2012, s. 90–91, przyp. 461], znajdujących się tam informacji o Wisłoujściu autor nie wykorzystał. Analizując dzieje Wieńca, Bukal wspomina o „bliżej nieznanym” Hansie Lommercie, który w październiku 1577 prowadził w Wisłoujściu jakieś naprawy [Bukal 2012, s. 106, przyp. 535]. Tymczasem przywołane wyżej relacje dowodzą, że był

tożsamy z zaciężnym oficerem odpowiedzialnym za rozbudowę prowizorycznego oszańcowania Wieńca (częściowo skazamatowanego), poprzedzającego jego rozbudowę z lat 80. XVI w. Ponadto zakres zniszczeń latarni i Wieńca z czerwca 1577 dowodzi, że oszańcowanie to budowano lub rozbudowywano *ad hoc* w trakcie działań wojennych prawdopodobnie między 4 lipca a 8 sierpnia. Pośrednio wynika to także z recesu ordynku z 24 VIII 1577 [Archiwum Państwowe w Gdańsku, sygn. 300 R/Cc, 1, s. 387] oraz z informacji o użyciu drewna ściętego w tym miesiącu w lasach oliwskich [Hoburg 1852, s. 125].

⁶ Już w październiku 2022, po złożeniu niniejszego artykułu, zespół autorów odnalazł w tym miejscu pozostałość schodów z wczesnego etapu budowy Wieńca.

⁷ Użycie przemieszanych cegieł 28,0–28,2 cm x 7,5 cm i licznych ułomków 13,3–14,0 x 8,2–9,0 cm wskazuje, że mogło to nastąpić nie wcześniej niż po 1577; zob. opis najwyższej zachowanej kondygnacji Wieńca.

⁸ Chronologia rozjazdu jest niepewna. Przypisuje się ją A. Obberghenowi, który w latach 1597–1599 prowadził rozbudowę zewnętrznej bramy Katowni [Bukal 2012, s. 192].

⁹ Jej układ wskazuje, że w obecnej formie powstała po odbudowie Wieńca (po 1577); ustalenie dokładnej chronologii będzie możliwe dopiero po zakończeniu badań. W obrębie posadzki autorzy zidentyfikowali również zachowany najwyższy stopień kamiennych schodów prowadzących na górny poziom działobitni (por. przyp. 6).

¹⁰ W rzeczywistości są trzy typy strzelnic pierwotnych – dwa na dolnej kondygnacji, gdzie glify są przystosowane do zmieniającej się grubości ścian, i jeden na górnej kondygnacji.

¹¹ Wykop 4 osiągnął calec (na ryc. 30 widoczna linia kamieni) na głębokości 0,5 m n.p.m., czyli na wysokości podobnej do wykopu Zbierskiego [1977, s. 134].

¹² Badania architektoniczne autorów: 22,0–23,5 x 10,6–11,5 x 4,5–5,2 cm (5c = 32–35 cm) ułożonych w wątku blokowym na zaprawie wapiennej.

Streszczenie

Wieniec w twierdzy Wisłoujście, położony przy historycznym ujściu rzeki do Zatoki Gdańskiej, to unikatowy przykład strażnicy w formie samodzielnej bastei łączącej w sobie tradycje budownictwa średniowiecznego i nowożytnego. Powstała w latach 1562–1563 w miejscu wcześniejszego założenia (prawdopodobnie z ok. 1519) o nieustalonej formie. Przedmiotem artykułu jest rozpoznanie pierwotnej formy Wieńca z lat sześćdziesiątych XVI wieku i wskazanie zakresu jego modyfikacji związanych z pierwszą przebudową oraz odbudową po zniszczeniach z 1577. Podstawą artykułu są najnowsze badania architektoniczne autorów z lat 2020–2022, które pozwoliły sfalsyfikować ustalenia starszej literatury, przedstawić nowe ustalenia i wskazać zagadnienia, które będą w przyszłości wymagały weryfikacji w dalszych badaniach architektonicznych i archeologicznych w częściach obecnie niedostępnych.

Abstract

The Wreath in Wisłoujście Fortress, located at the historic mouth of the river into the Gulf of Gdańsk, is a unique example of a watchtower in the form of a standalone roundel combining the traditions of medieval and modern construction. It was built between 1562 and 1563 on the site of an earlier establishment (probably from around 1519) of an undetermined form. The subject of this article was to identify the original form of the Wreath of the 1560s and to indicate the extent of its modifications related to the first reconstruction and to the rebuilding after the destruction of 1577. The article is based on the authors' most recent architectural research from 2020–2022, which has helped to rectify a number of the findings from the older literature, to present new findings and to identify issues that will require verification in further architectural and archaeological research in parts that are currently inaccessible.

Stanislava Bönde Gogová*

orcid.org/0000-0001-9703-5514

Peter Chrastina**

orcid.org/0000-0001-7051-438X

Daniel Bešina***

orcid.org/0000-0002-6068-9159

3D Visualisation of a Section of the Imperial-Royal Postal Road in the Landscape of the Dudváh Wetland in Western Slovakia

Wizualizacja 3D odcinka cesarsko-królewskiej drogi pocztowej w krajobrazie mokradel rzeki Dudváh na Słowacji Zachodniej

Keywords: imperial-royal road, late Middle Ages, S. Mikovíni, reconstruction, 3D visualization, virtual reality

Słowa kluczowe: cesarsko-królewska droga, późne średniowiecze, S. Mikovíni, rekonstrukcja, wizualizacja 3D, wirtualna rzeczywistość

Introduction

Humans have always been connected to nature, they are part of it. They have been reshaping and adapting their living space since time immemorial, and individual changes in the landscape are influenced by their civilizational progress. It is through this intervention that cultural landscapes change and emerge, reflecting man's purposeful impact on nature in a particular area. The end of the last century saw the emergence of the so-called Anthropocene concept, which was based on the extent and impact of humans/humanity on the environment and the formation of the global ecosystem [Pokorný and Stoch 2020]. This is a direction that is graspable not only in the natural sciences, but also in the humanities and philosophical studies. Gradually, the existing cultural landscape, which was created by the long-term symbiosis of nature and civilization, is

being reborn to the development of intensively used areas (industrial parks, housing areas, transport infrastructure, etc.). Recent changes in the landscape are often rapid and destructive, hence the growing importance of relics of historic landscapes, which allow us to better understand the significance of transformative processes and environmental changes in the natural environment at a local or regional level.

The aim of the study is to characterize and visually interpret the historical-geographical aspects of the no-longer-existing imperial-royal postal road between Trakovice and Leopoldov (Leopoldov toll) in the district of Hlohovec (Trnava region, Western Slovakia) (Fig. 1). The reconstruction and modernization of the local castle was based on a design by Samuel Mikovíni (1686/1698?–1750), an associate of Matthias Bel. It is no coincidence that the road was situated in an ancient region with numerous archaeological sites and a long

* *D.Sc. Ph.D., PhDr., Faculty of Arts, University of Constantine the Philosopher in Nitra*

** *Prof. Ph.D. RNDr., Faculty of Arts, University of St. Cyril and Methodius in Trnava*

*** *Ph.D. PhDr., Faculty of Arts, University of Constantine the Philosopher in Nitra*

* doc. dr, Wydział Sztuk Pięknych, Uniwersytet Konstantyna Filozofa w Nitrze

** prof. dr hab., Wydział Sztuk Pięknych, Uniwersytet Świętych Cyryla i Metodego w Trnawie

*** dr, Wydział Sztuk Pięknych, Uniwersytet Konstantyna Filozofa w Nitrze

Cytowanie / Citation: Bönde Gogová S. Chrastina P. Bešina D. 3D Visualisation of a Section of the Imperial-Royal Postal Road in the Landscape of the Dudváh Wetland in Western Slovakia. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2022, 72:80–88

Otrzymano / Received: 6.07.2022 • **Zaakceptowano / Accepted:** 28.08.2022

doi: 10.48234/WK72SLOVAKIA

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

settlement tradition, in an area significance in terms of transport and that captures to a significant extent civilizational movements from different directions. In addition to the European significant Palaeolithic findings, the exposure of this area is also evidenced by intensive settlement from the Early and Late Stone Age (several settlements) and numerous medieval finds [Hladký and Vondrovský 2009; Kuzma and Bartík 2011; Urmínský 2013; Gálik 2013]. The dominant feature of the region in the Middle Ages was Hlohovec castle, which was built on the old trade route along the Váh River and was an important fortress of mountain-wide importance [Gálik 2013, p. 355]. The intensity of medieval trade and the building of roads supported a specific organization of the transport infrastructure [Daňová and Daňová 2019, p. 142]. During the Middle Ages, the Považská road played an important communication role in western and north-western Slovakia; it led from Komárno along the Váh River via Šintava, Hlohovec, Trenčín to Žilina and from there on to Poland and Spiš [Fridrichová 2017, 70-76; Ivanič and Husár 2019, 1030]. In addition to archaeological sources, written, pictorial (vedutas, panoramas of towns) and cartographic sources (especially maps from the period of the First Military Survey, 1782–1785) form an important category in the territory under study; [Ivanič and Husár 2019, p. 1030].

In terms of information database and research methodology, written sources, old maps, and the literature were used in combination with field research procedures (m. observation) and computer processing of documents in GIS (including 3D visualization of the castle and selected watercourse bridges).

Personality and work of Samuel Mikovíni in the context of the problem

The life and work of S. Mikovíni continues to inspire researchers in the field of cartography and mapmaking [Hirčák 2016, p. 93–94], geodesy, architecture, civil engineering or engineering education [Purgina 1958, Bendefy 1976, Deák 1995, Dobos 2000, Forgách 2003, Hájek and Melicher and Bartaloš 2005, Hirčák 2016, Kamenický 2002, Sokáčová 2005, Török 2011]. He was an associate of M. Bell, a Hungarian (in the broader sense of the word Slovak) polymath in the Baroque period. Mikovíni created maps of the Turčianska (1736), Zvolen (1736) and Novohrad (1742) counties for the needs of Bela's homeland studies *Notitia Hungariae novae historico-geographica* (1735–1742). The quality and technical maturity of Mikovíni's cartographic work and his achievements in the pedagogical field were reflected by his position as imperial-royal engineer of mining towns. In 1735, Charles VI entrusted him with the establishment and management of the Mining Academy in Banská Štiavnica, which is considered to be the first higher technical school in Europe [Čižmár 2013, p. 9].

S. Mikovíni also engaged in road design and watercourse modifications. Based on the study of floods

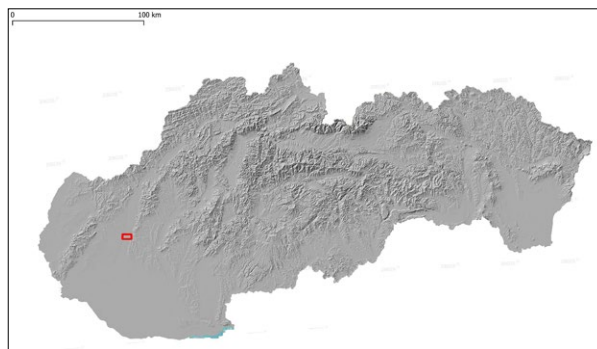

Fig. 1. Location of the road section on the map of Slovakia; by D. Bešina.

Ryc. 1. Położenie odcinka drogi na mapie Słowacji; oprac. D. Bešina.

and their causes, he also proposed sustainable ways of routing and building roads in river landscapes [Pišút et al. 2016; Pišút 2019, p. 64–67]. An example is the reconstruction of the castle between Trakovice and Leopoldov toll, which is approached from the point of view of historical geography in the manuscript of P. Chrastina [2021].

Brief characteristics of the study area and historical context of the issue

The investigated section of the extinct imperial-royal postal road is located between the villages of Trakovice and Leopoldov in the district of Hlohovec (Trnava region, Western Slovakia). In the middle of the eighteenth century, this section was an important link between Považie and Ponitrie, or Bratislava and Nitra [Chrastina 2021]. The body of the road was built in the first half of the eighteenth century in the marshy landscape of the Dudváh Wetland (part of the landscape sub-unit of the Dolnovážska Niva), between the Váh River and the edge of the Trnava Tableland [Pišút 2016, p. 22, 32; Hromádka 1943, p. 150; Lukniš 1972, p. 155; Chrastina 2021].

Traffic on the original road, as well as toll collection and access to the Leopoldov fortress from the west (from Trnava) were affected by the flooding of the Váh and Dudváh rivers. The technical condition of the road was dealt with in the 30 years of the eighteenth century by central and regional institutions, the Hungarian Royal Chamber and the General Congregation of the Nitra County, respectively. S. Mikovíni was entrusted with the construction of the land road, which crossed the wet and often impassable Dudváh wetland with makeshift dike bridges [Chrastina 2021].

Mikovíni had already dealt with the situation in the local landscape in 1725–1726, when he studied the causes of the floods in the area at that time. In his report of 10 August 1726, he stated that “all the floods in this region have their cause in the Váh, which pours out from its banks not only in the territory of the Bratislava but also in the Nitra Comitatus” [Purgina 1958, p. 33; Lehotský 2019, p. 66]. In the spring of

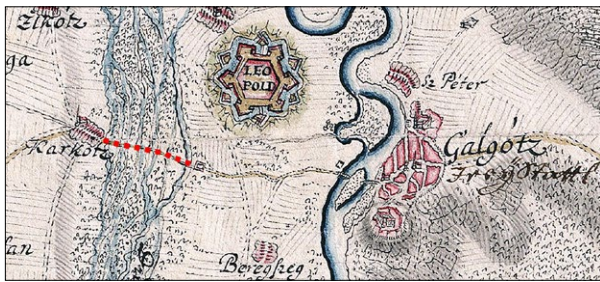

Fig. 2. Landscape between Hlohovec (Galgótz), Leopoldov Fortress (Leopold) and Trakovice (Karkótz) on a section of Mikovíni's map from 1735, the section of the road under study is marked by a dashed line; source: www.maps.hungaricana.hu.

Ryc. 2. Krajobraz pomiędzy Hlohovcem (Galgótz), Fortecą Leopoldov (Leopold) i Trakovicami (Karkótz) na fragmencie mapy Mikovíniego z 1735, badany odcinek drogi oznaczono linią przerywaną; źródło: www.maps.hungaricana.hu.

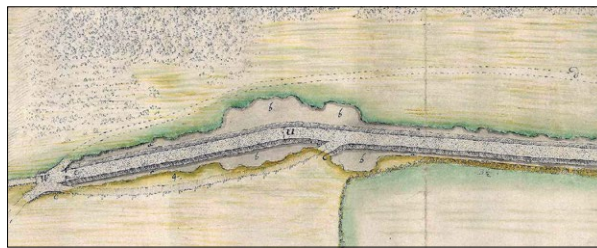

Fig. 4. Detailed section from the map of the viarum Karkotzensium... showing the road embankment together with the exploitation pits and secondary routes used during the drier periods of the year; source: www.maps.hungaricana.hu.

Ryc. 4. Szczegółowy wycinek mapy viarum Karkotzensium... ukazujący wał drogowy wraz z dołami wyrobiskowymi i pomniejszych drogami wykorzystywanymi w suchszych porach roku; źródło: www.maps.hungaricana.hu.

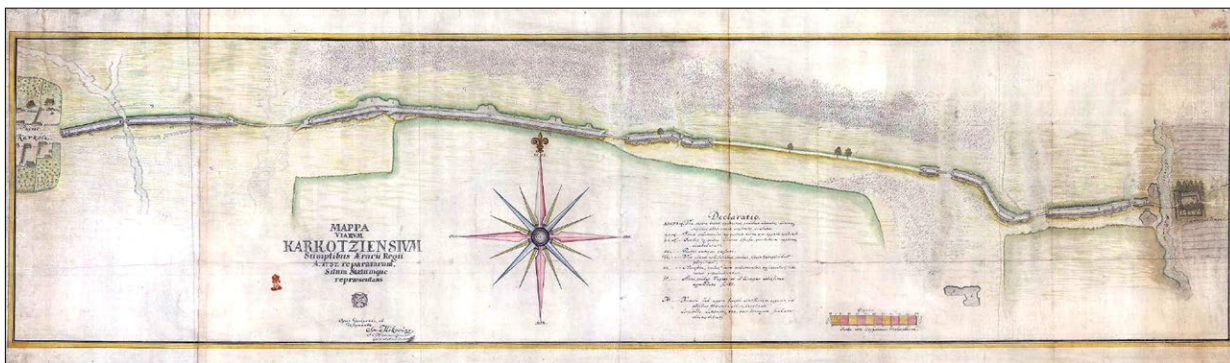

Fig. 3. *MAPPA VIARUM KARKOTZIENSIVM Sumptibus Aerarii Regii A. 1737 reparatarum Situm Statumque repraesentans* by Samuel Mikovíni; source: www.maps.hungaricana.hu.

Ryc. 3. *MAPPA VIARUM KARKOTZIENSIVM Sumptibus Aerarii Regii A. 1737 reparatarum Situm Statumque repraesentans* Samuela Mikovíni; źródło: www.maps.hungaricana.hu.

1735, the Hungarian Royal Chamber commissioned Mikovíni to survey an important link between the Bratislava and Nitra provinces - the road from Tnava to Hlohovec, where the most critical section was the Trakovice–Leopoldov (Leopoldov toll) road, crossing the Dudváh depression [Pišút 2019, p. 66].

On June 20, 1735, S. Mikovíni reported to the Hungarian Royal Chamber in Pressburg (Bratislava), in which he described the progress of the construction of the new road. He proposed not only to do earthworks, but also to build two new bridges over the marshy bed of the Dudváh [Purgina 1958, p. 232–233; Pišút 2019, p. 66]. He recorded the situation in the local landscape in maps; only *MAPPA minor generalis* (Fig. 2) has survived, in which he discussed the possibilities of flood prevention as well as the way of modifying the river landscape of the Dudváh. Mikovíni also proposed a budget for the construction of new bridges and the materials, earthworks and cost of individual works [Pišút 2019, p. 66].

After the final approval of Mikovíni's proposal, the repair and modification of the road was carried out between the second half of June and November 20, 1737. The course of the reconstruction work was personally directed by S. Mikovíni according to his own project [Pišút et al. 2016, p. 68; Chrastina 2021].

Computer visualization of a section of the Imperial-Royal Postal Route

The potential of virtual imaging of historical landscapes or selected objects (architectures) or structures is obvious [Rábik et al. 2013, p. 5]. The landscape environment is a mosaic of natural and anthropogenic structures that dynamically evolve in space and time. Interactions and correlations of physical-geographical and human-geographical phenomena in the past can be converted into the form of digital data and interpreted in a completely new "artificial" environment. These entities can be very plausibly captured in the form of virtual representations in spatial and temporal contexts. The disappearance of many humano-geographical features in the landscape is reconstructed mainly on the basis of historical and archaeological sources.

The research of sources on the topic under study and the study of the transport relics in question in the local landscape enabled the virtual reconstruction of the object in the environment of the marshy landscape of the Dudváh Wetland. It is the availability of knowledge that is essential for a qualitatively valuable virtual reconstruction of the selected landscape structure. The knowledge from historical and especially spatial sources had to be converted or modified into digital form in a GIS-enabled soft-

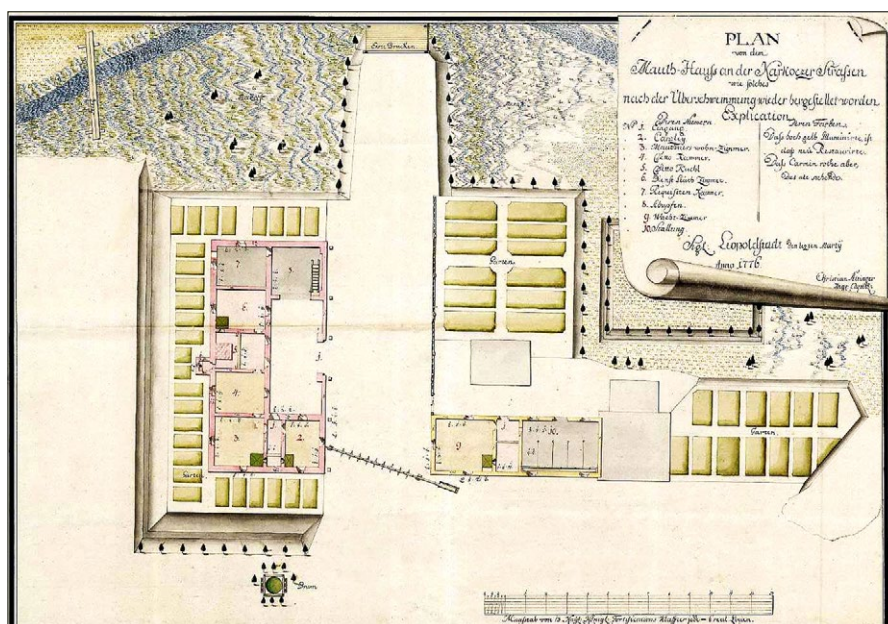

Fig. 5. Detailed depiction of the Leopold toll on a plan from 1776; source: <https://maps.hungaricana.hu/en/MOLTerkeptar/2577/view/>.
 Ryc. 5. Szczegółowe przedstawienie płatnej drogi Leopolda na planie z 1776; źródło: <https://maps.hungaricana.hu/en/MOLTerkeptar/2577/view/>.

ware. GIS-based view analysis is beneficial to show the absolute upper and lower bounds of the view [Ghadirian and Bishop 2008]. The extent of such a broad spectrum of imagery allows virtual reconstructions of landscapes to be explored and helps to interpret representations of past environments [Winterbottom and Long 2006]. Historical maps usually already contain spatial reference and thematic content, which often makes them easier to process than raw satellite imagery or aerial photographs [Fuchs et al. 2015, p. 11]. The primary source of knowledge was spatial sources (maps and plans) available in digital form on several internet portals. The starting point for the creation of the computer visualization was the *Mapa Viarum Karkotziensium Sumptibus Aerarii Regii...* (Fig. 3) from 1737 by Samuel Mikovini available in the digitized Hungaricana database [www.hungaricana.hu]. The cartographic source shows a road body on an embankment with bridges over the main course of the Dudváh River and its side branches. The embankment shows in detail the gates apparently used for seasonal road closures. The map (or plan) also records the height of the embankment in Viennese feet (roughly 30 cm). Alongside the road section can be seen the excavation pits from which earth material was extracted to build the embankment (Fig. 4). To the plotted objects on the road can also be associated bridges of various lengths and the object of the Leopoldov toll with the development surrounded by a regular earthen embankment.

We do not know the architecture of the toll and its internal layout at the end of thirty years of the eighteenth century. A detailed depiction of the whole area dates back to 1776, when it was reconstructed after an ice flood (Fig. 5). According to the concrete plan, the area of the Leopoldov toll was to have the shape of a rectangle. It was surrounded by a moat with a grove of trees, which

was surrounded by gardens on the inside. The toll office building with offices was situated on the southern edge of the courtyard; the guardhouse with stables for five horses was on the northern side. The entrance to the area from the east (from the Leopoldov fortress) was regulated by a barrier. From Trakovice (from the west), carriages and stagecoaches with a team could only reach the tollhouse via a bridge over the marsh, through which the main stream of the Dudváh flowed (walkers occasionally used the wooden footbridge). In 2010, the buildings of the Leopoldov toll were demolished.

The clearly delineated Dudváh floodplain with indications of vegetation cover has marked road sections that were probably used in drier periods when there was no need to move along the embankment. The above source has good numerical and spatial data for reconstruction.

Maps from the middle of the twentieth century and the present day can be assigned to the map bases used in the creation of the virtual reconstruction. On an aerial photograph from the 1950s [www.mapy.tuzvo.sk], the original course of the historical road is still visible, even with the relatively unchanged course of some arms of the Dudváh. The road changed its course in the early 1990s when the new II/513 road was built in this corridor [Chrastina 2021]. The embankment of the extinct road is well visible on the digital elevation model (5.0) obtained by laser airborne radar (LIDAR) (Fig. 6). Even today, the embankment has a height of 30 to 70 cm on the 709 m long section. The LIDAR images [ÚGKK SR] contributed to the elevation modeling of the terrain in the virtual reconstruction. All the acquired map data were compared with each other in Global Mapper. The result was an accurate georeferencing of the historical road (Fig. 7) in the form of a custom map output used for reconstruction purposes.

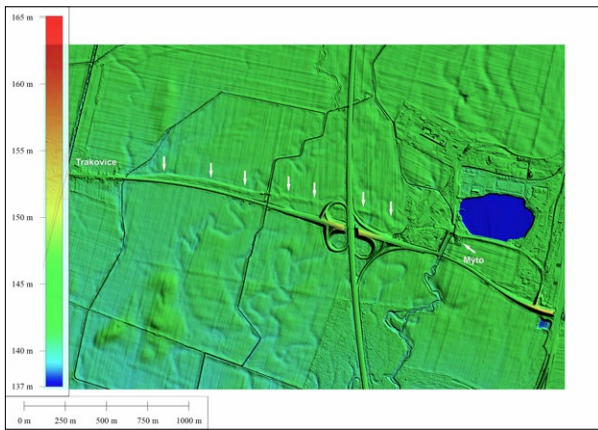

Fig. 6. Remains of historical transport layout on the map extracted by LIDAR method, source of LLS products: ÚGKK SR, map edited by D. Bešina.

Ryc. 6. Pozostałości historycznego układu komunikacyjnego na mapie uzyskanej metodą LIDAR, źródło produktów LLS: ÚGKK SR, edycja mapy D. Bešina.

When creating the virtual reconstruction we also used information from contemporary written sources, namely from Mikovíni's transcripts of reports to the Hungarian Royal Chamber from 1735 to 1737 published by P. Chrastina [2021]. The reports provide factual information about the condition of the floodplain, the method of construction of the road body, the materials used and the labor force. Particularly relevant for the reconstruction were the references in Mikovíni's proposal from June 20, 1735, in which he listed the recommended embankment heights as one to three Viennese feet (roughly 30–95 cm) and a width of four Viennese fathoms (approximately 7.6 m). Mikovíni also calculated the total length of the embankments, which amounted to 910 Viennese fathoms (c. 1730 m) [Chrastina 2021].

Before we proceeded to the virtual reconstruction, it was necessary to choose a suitable method of visualization and possible presentation potential of the output. The objectives were based on the verification of our own scientific conclusions in a virtual environment, as well as with the possibilities of presentation and popularization of this landscape-technical work. The virtual reconstruction depicts a specific time, that is, it was necessary to choose a time period of the functional existence of the object. The period chosen was after 1737, i.e., shortly after Mikovíni's modification of the road. In the process of creating the virtual reconstruction of the building and the surrounding landscape, we followed the methodological approach of M. Forte [2008, p. 266]. The principle of this methodological procedure is based on the location of the site in the landscape, either in its original geocontext or in its relations with the ecosystem which multiplies the factors of contextualization of the connection with other elements of the environment, natural or artificial. The value attributes of a site are generally linked to the structure of the environment. The applied approach is based on the creation of models and scene based on its

individual components, such as models created using virtual anastylis, evocative models, hybrid models, holistically reconstructed models. The dynamics of the scene is completed by the simulation (behavior) of organisms and artificial structures fully integrated into the virtual landscape environment (vegetation cover and ecological relationships).

Spatial models and landscapes were created in Blender, which since version 2.9 has a plugin that allows working with GIS data. Blender's capabilities are currently at a very high level and the program thus also meets the requirements for outputs for research purposes. Initially, we proceeded to model a road embankment based on Mikovíni's plan from 1737. The known dimensions of the object allowed the modeling of the road embankment in relatively accurate dimensions. In Blender, we inserted the 1737 plan georeferenced with the current terrain at a scale of 1:1. We then plotted the profile of the road embankment in real scale and progressively modeled the object on the surface of the base map (Fig. 8). In the same way, all the embankments of the road between Trakovice and Leopoldov toll were modelled. Once the embankments were completed, models of the barriers, road bridges of different lengths and the Leopoldov toll were created. The individual segments of the scene had to be inserted into the landscape scenery. The landscape model was based on the background obtained by laser airborne radar (LIDAR). In Blender, we created a 1:1 scale landscape model in a three-dimensional view based on the GEOTIFF map. The *Displace* modifier was applied, which has an algorithm that distinguishes the elevation position according to the colors in shades of gray. The rule of thumb is that the greater the bit depth of the image, the more the fidelity of the landscape morphology corresponds to reality. The result was a geomorphologically accurate terrain of the Dudváh floodplain. The scanning data had to be adjusted as it contained existing landscape structures such as road embankments, industrial area, regulated hydrological channels, etc. Additional modification of the scanned data is necessary in the creation of virtual reconstructions, as point clouds, despite their high accuracy, do not allow accurate visual interpretation of certain terrain structures, such as perpendicular rock ravines, etc. Manual modeling of missing terrain data is not the most appropriate way of completing or modifying a digital model. This risks distortion and the creation of large deviations. Ideally, these segments should be supplemented with other accurate methods such as photogrammetry or terrestrial laser scanning [Cherkes and Linda 2022, p. 30; Pierdicca et al. 2016]. After editing we proceeded to apply the road model together with small architectural elements to the virtual landscape relief. At this point, the original hydrological situation was created in the scene according to the georeferenced map data. The basic virtual scene was ready to be completed with textured materials and vegetation cover. The realistic look of the virtual landscape scene is given by the material based on the principle of Phys-

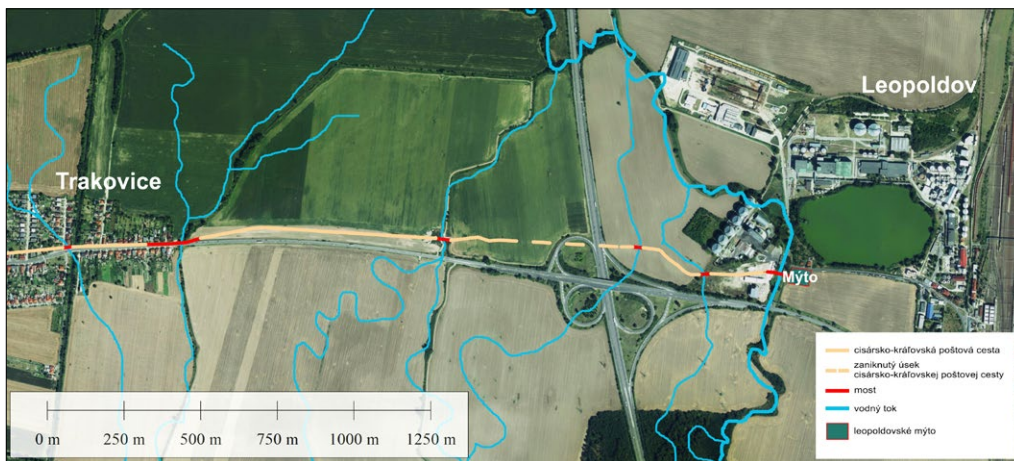

Fig. 7. Map of the reconstructed section of the Road in the landscape of the Dudvák Wetland based on aerial photography; maps source: ÚGKK SR, reconstruction by D. Bešina.

Ryc. 7. Mapa zrekonstruowanego odcinka drogi w krajobrazie mokradeł Dudvák, na podstawie fotografii lotniczych; źródło mapy: ÚGKK SR, rekonstrukcja D. Bešina.

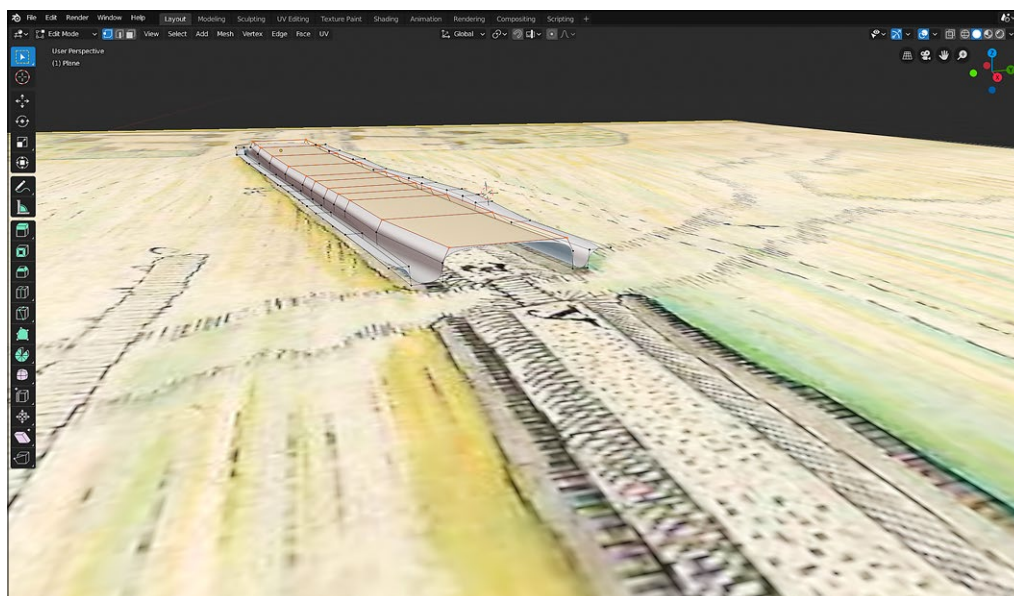

Fig. 8. The process of modeling the embankment of the road according to Mikovini's plan of 1737; by D. Bešina.

Ryc. 8. Proces modelowania skarpy drogi według planu Mikovini'ego z 1737; oprac. D. Bešina.

ically Based Rendering (PBR). The textured material created in this way can mimic the flow of light and achieve a realistic appearance. The indisputable advantage of PBR rendering is its ability to mimic the texture of real materials along with gloss, reflectivity and microfacets on a small scale. This type of material is composed of multiple texture types that combine with each other to visualize the reality of the material. For the pertracted scene, we selected materials corresponding to the environment of waterlogged floodplains and floodplain forests. The choice of textures of silty soils, fine sedimentary sands and coarser gravel best corresponded to reality. For the barrier and bridge models, we chose a texture of older wetter wood. Vegetation cover consisted of models of smaller and larger grasses, longer rushes, shrubs, and trees occurring primarily in riparian habitats. We textured the water surface of the

tributaries of the Dudvák at six channels. We visualized the remaining two in a regime of moderate waterlogging by texturing wet soil overgrown with dense vegetation. To reconstruct the water regime in the scene, we relied on Mikovini's plan (1737), where the water level is plotted in the channels.

The creation of the scenic atmosphere formed the final stage of the virtual scene creation. The settings of the sky light and visibility in the landscape were equally based on real values. We chose a drizzly and foggy weather as our intention was to present a scene with a higher water regime. The light can be adjusted in Blender according to real physical quantities. For cloudy and foggy weather, we chose a cold light value of 8,000 °K which corresponds to the value of the morning phase of a cloudy day (Fig. 9). The landscape horizon is shrouded in fog. The last step was to insert

Figs. 9. Virtual reconstruction of the road with the Dudváh bridges; by D. Bešina.

Ryc. 9. Wirtualna rekonstrukcja drogi z mostami przez rzekę Dudváh; oprac. D. Bešina.

Fig. 10. Virtual reconstruction of the hypothetical form of the Leopoldov toll in the first half of the eighteenth century before the ice flood; by D. Bešina.

Ryc. 10. Wirtualna rekonstrukcja hipotetycznej formy płatnej drogi Leopoldov w pierwszej połowie XVIII wieku przed powodzią lodową; oprac. D. Bešina.

two cameras into the scene. One camera was designed to output a dynamic animation and the other to output a static display. The outputs from the scene have an audiovisual form.

Conclusion

The aim of the study was to characterize and visually interpret the historical-geographical aspects of the extinct imperial-royal postal road between Trakovice and Leopoldov (Leopoldov toll) in the Hlohovec district (Trnava region, Western Slovakia). The reconstruction and modernisation of the road was carried out on the basis of a project by S. Mikovíni (1686/1698?–1750), an associate of Matthias Bel.

The virtual reconstruction of the road in the landscape of the Dudváh Wetland provided a number of insights and opportunities for further use of selected findings. First and foremost, the reconstruction contributed to visualization of a very accurate representation of the possible appearance of this engineering work. Realistic measurements of the landscape and the body of the road allow experimental verification of the driveability of the route at a certain period of the year or water level. The bridges of the road embankments, modelled according to Mikovini's plan, illustrate an interesting situation concerning the crossing. The bridges were clearly narrower than the total width of the body of the road which suggests that only one carriage could pass over the bridges at any single time. The situation was further complicated by the fact that the bridges did not have railings. The reconstruction confirmed the importance of the road embankment during the rise of the water level in the more rainy periods of the year. Simulations showed that when the water level rose up to 1 m in the floodplain, the western and eastern parts of the road section were flooded. Even at such a raised level, passage along the road was possible.

The presented reconstruction can be used very prospectively in the area of presentation of cultural heritage.

Cultural heritage has been confronted with the phenomenon of digitization as well as visualization for several decades. Modern technologies are becoming a common part of cultural and cultural memory institutions and bring very wide possibilities for utilization [Formanek et al. 2020, p. 48]. The potential of digital cultural heritage can be used for various purposes. The main forms include popularization, research and development objectives. An important aspect of the existence of a digital heritage model is also its existence or disappearance status. In most cases, digital cultural heritage is identified with popularization. In this case, they are commonly referred to as virtual reconstructions visualized in various forms [Koszewski et al. 2021]. Virtual tours can be carried out in the field or in the interior of an institution. They can be enhanced with interactive elements consisting mainly of basic knowledge on the subject [Paar 2006]. The practical application of the project still needs to be completed for the purpose of presentation as well as setting up distribution management for users.

The visualization of the imperial-royal postal route together with the Leopold toll (Fig. 10) in the Dudváh Wetland will be included in the Terra Beliana cultural route together with other sites as one of the outputs of the project APVV-18-0196 entitled "M. Bela's Knowledge of the Nitra Area (interpretation and application)." Within the project, specific methodological procedures are used to identify and reconstruct selected regional specifics of the territory of the former Nitra Stolica dated back to the first half of the eighteenth century. The visual look of the historical landscape will be illustrated by a conventional and virtual cultural itinerary. The virtual outputs can be used in situ via mobile devices or in fondo during popularization-educational activities in cultural or cultural memory institutions.

The article was published within the framework of the Agency for Research and Development (APVV) project number 18-0196 "Vedomosti Nitrianskej stolice M. Bela (interpretation and application)."

Bibliografia / References

Secondary sources / Opracowania

- Bendelfy László, *Mikoviny Sámuel megyei térképei, különös tekintettel az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának Mikoviny-térképeire*, Budapest 1976.
- Čížmár Jozef, *Samuel Mikovíni – významný slovenský inovátor*, Bratislava 2013.
- Deák Antal András, *Mikoviny Sámuel és a Tata környéki „posványságok“ lecsapolása*, „Hidrológiai Közlöny” 1995, vol. 75, p. 289–294.
- Daňová Klaudia, Daňová Miroslava, *Significant Crossroads at the Lower Reaches of the River Váh*, „Światowit Supplement Series U: Underwater Archaeology” 2019, vol. II, p. 133–152, Warszawa.
- Dobos Irma, *Mikoviny Sámuel mérnöki munkája Pozsony és Komárom vármegyében*, „Hidrológiai Tájékoztató” 2000, p. 62–65.
- Forgách Péter, *Samuel Mikovíni ml. a vojenské mapovanie (*1700(?)–†1750)*, Trenčín 2003.
- Fridrichová Darina, *Mestské brány a ich napojenie na cestnú sieť v stredoveku*, „Dejiny cestnej dopravy na Slovensku II” p. 69–82, Žilina 2017.
- Fuchs Richard et al., *The potential of old maps and encyclopaedias for reconstructing historic European land cover/use change*, „Applied Geography” 2015, vol. 59, p. 43–55.
- Gálik Zdenko, *Dejiny Hlohovca po páde Veľkej Moravy do roku 1275 s osobitným zreteľom na polohu hradu Szolgagyőr*, „Historický časopis” 2013, vol. 61, No. 2, p. 263–287.
- Ghadirian Payam, Bishop D. Ian, *Integration of augmented reality and GIS: A new approach to realistic landscape visualisation*, „Landscape and Urban Planning” 2008, vol. 86, No. 3, p. 226–232.
- Hájek Milan, Melicher Ján, Bartaloš Július, *Bratislavský poludník Samuela Mikovíniho – historická pamiatka*, Historické mapy, Zborník z vedeckej konferencie, ed. Ján Pravda, p. 48–54, Bratislava 2005.
- Hirčák Juraj, *Kremnica a jej okolie na Mikovíniho miestopisných mapách. Sonda do obrazu minulej krajiny s dôrazom na cestnú sieť*, „Zborník Kremnického múzea - Národná banka Slovenska – Múzeum mincí a medailí”, p. 93–113, Kremnica 2016.
- Hladký Juraj, Vondrovský Ivo, *Sta viator. Kapitoly z dejín Leopoldova*, Leopoldov 2009.
- Hromádka Ján, *Všeobecný zemepis Slovenska*, [in:] *Slovenská vlastiveda*, vol. I, ed. Ludovít Novák, p. 83–333, Bratislava 1943.
- Cherkes Bogdan, Linda Svitlana, *Graphical 3D Reconstruction of the Tustan Rock Fortress, Ukraine, in the Study and the Promotion of Architectural Heritage Sites*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2022, vol. 69, p. 26–35.
- Chrastina Peter, *Cesta rozumu v krajine Dudvážskej mokrade*, (manuscript), 2021.
- Formánek Matúš, Filip Vladimír, Hnat Adam, *Komparácia moderného a tradičného spôsobu percepcie informácií o vybraných objektoch kultúrneho dedičstva*, „Slovenský národopis” 2020, vol. 68, p. 47–67.
- Forte Maurizio, *Cyber-archaeology: an eco-approach to the virtual reconstruction of the past*, „Digital Heritage” 2008, p. 261–268.
- Ivanič Peter, Husár Martin, *Prechody cez dolný a stredný tok rieky Váh vo vrcholnom a neskorom stredoveku v kontexte písomných a hmotných prameňov*, „Archaeologia historica” 2019, vol. 44, No. 2, p. 1029–1055.
- Kamenický Miroslav, *Samuel Mikovíni a banícka škola v Banskej Štiavnici*, „Historický časopis” 2002, vol. 50, p. 483–492.
- Koszewski Krzysztof, Franczuk Jakub, Argasiński Karol, *Architectural Heritage Virtual Models in Conservation Practice*, „Wiadomości Konserwatorskie” 2021, vol. 68s, p. 17–25.
- Kuzma Ivan, Bartík Martin, *Letecká prospekcia na Slovensku v roku 2008*, „Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2008” 2011, p. 147–160.
- Lukniš Michal et al., *Reliéf*, „Slovensko 2. Príroda” 1972, p. 124–202.
- Paar Philip, *Landscape visualizations: Applications and requirements of 3D visualization software for environmental planning*, „Computers, Environment and Urban Systems” 2006, vol. 30, No. 6, p. 815–839.
- Pierdicca Roberto et al., *Virtual reconstruction of archaeological heritage using a combination of photogrammetric techniques: Huaca Arco Iris, Chan Chan, Peru*, „Digital Applications in Archaeology and Cultural Heritage” 2016, vol. 3, p. 80–90.
- Pišút Peter et al., *Vývoj koryta Váhu pri Leopoldove v 17. – 20. storočí a odozva rieky na zásahy človeka*, Bratislava 2016.
- Pišút Peter, *Príklady rukopisných latinských máp a ich interpretácia (Prípadové štúdie)*, „Geomorphologia Slovaca et Bohemica” 2019, vol. 2, p. 64–67.
- Pokorný Peter, Storch David, *Antropocén*, Praha 2020.
- Purgina Ján, *Samuel Mikovíni (1700–1750). Život a dielo*, Bratislava 1958.
- Rábik Vladimír, Labanc Peter, Tibenský, Martin, *Historická geografia*, Trnava 2013.
- Sokáčová Patrícia, *Samuel Mikovíni – „slovenský Leonardo da Vinci“*, [in:] *Historické mapy. Zborník z vedeckej konferencie*, ed. Ján Pravda, p. 209–212, Bratislava 2005.
- Török Enikő, *Mikoviny Sámuel*, Budapest 2011.
- Winterbottom J. Sandra, Long D., *From abstract digital models to rich virtual environments: landscape contexts in Kilmartin Glen, Scotland*, „Journal of Archaeological Science” 2006, vol. 33, p. 1356–1367.
- Urminský Jozef, *Hlohovec naše mesto*, Hlohovec 2013.

Electronic sources / Źródła elektroniczne:

- Historická ortofotomapa Slovenska, <https://mapy.tuzvo.sk/hofm/default.aspx?pcx=-535403&prx=-534501&pcy=-1257038&pzl=23&pamap=0&fbclid=IwAR1gsCqm-549WH5JacKNLU6YiDD1r83CSWfjaKW1mgeW5ujAdCCLMIDvMIyE> (accessed: 24 I 2022).

Hungaricana – Hungarian Cultural Heritage Portal, <https://hungaricana.hu/en/> (accessed: 23 II 2022).
Úrad geodézie, kartografie a katastra Slovenskej republiky, <http://www.skgeodesy.sk/sk/> (accessed: 24 I 2022).
Altringer Christian. *Plan von dem Mauth-Hauss an der Karkoczer Strassen wie solches nach der Überschwemmung wieder hergestellt worden.* [Mierka 1 : 140]. S. l., 1776. National Archives of Hungary, sign. [S 11 – No. 1055],

<https://maps.hungaricana.hu/en/MOLTerkeptar/2577/view/> (accessed: 24 I 2022)
Mikoviny Sam[uelis]. *Mappa viarum Karkotziensium Sumpribus Aerarii Regii A. 1737 reparatarum Situm Statumque repraesentans.* [Mierka 1 : 1 500]. S. l., 1737. National Archives of Hungary, sign. [S 11 – No. 269]. <https://maps.hungaricana.hu/en/MOLTerkeptar/1701/view/> (accessed: 23 II 2022).

Abstract

This paper presents the application of 3D (or 2.5D) visualization methods in relation to the verification and interpretation of the spatial (technical and landscape) contexts of the no-longer-existing road between Trakovice and Leopoldov (Leopoldov toll) in the Hlohovec district of Western Slovakia. The critical condition of a particular section of the imperial-royal postal road was focused on in S. Mikovíni's design dated back to the first half of the eighteenth century. The written and cartographic documents of the project documentation, supported by data gathered during the field research, enabled creating a model of the historical cultural landscape of the Dudváh Wetland with the road in question. For the purpose of thematic visualization, software using GIS environment as well as 3D modeling programs were used, enabling the representation of the observed phenomena. In addition to basic research, the achieved results can be utilized in the planning and decision-making processes of public administration, as well as education or tourism.

Streszczenie

Artykuł przedstawia zastosowanie metod wizualizacji 3D (2.5D) w weryfikacji i interpretacji przestrzennych (technicznych i krajobrazowych) kontekstów nieistniejącej drogi między Trakovicami i Leopoldovem (posturunek mytniczy Leopoldov) w powiecie Hlohovec w zachodniej Słowacji. Krytyczny stan konkretnego odcinka cesarsko-królewskiej drogi pocztowej był przedmiotem projektu S. Mikovínia, datowanego na pierwszą połowę XVIII wieku. Dokumenty pisane i kartograficzne stanowiące dokumentację projektu, wsparte danymi pozyskanymi w trakcie badań terenowych, pozwoliły stworzyć model krajobrazu historycznego i kulturowego mokradel rzeki Dudváh wraz z przedmiotową drogą. Na potrzeby wizualizacji tematycznych zastosowano oprogramowanie wykorzystujące środowisko GIS oraz programy do modelowania 3D, pozwalające na prezentację zaobserwowanych zjawisk. Oprócz badań podstawowych wyniki mogą być wykorzystane przez administrację publiczną w procesach planistycznych i decyzyjnych, a także w edukacji i turystyce.

Zairin Zain*

orcid.org/0000-0001-5365-3820

Norita Norita**

orcid.org/0000-0001-9745-8306

Andi Andi***

orcid.org/0000-0002-9869-1246

Physical Elements of Heritage Buildings: Study of the Kadariah Palace in Pontianak City, West Kalimantan

Elementy fizyczne obiektów zabytkowych. Studium pałacu Kadariah w mieście Pontianak w zachodnim Kalimantanie

Keywords: Pałac Kadariah, element fizyczny, architektura malajska, konstrukcja drewniana

Słowa kluczowe: Kadariah Palace, physical element, Malay architecture, wooden structure

Introduction

Malay architecture has a vital characteristic in its use of wood as building materials. The use of wood is related to local socio-cultural and environmental factors [Hoseini and Dahlan 2012]. The characteristics of wood used in the structures (generally hardwood species) include long durability [Andi and Sudradjat 2016], and these structures can stand for up to hundreds of years [Kassim et al. 2020]. Although wood, as a material, is solid and durable, a diminution in wood quality can occur, such as through damage, stains, decay, or weathering if continuously exposed to biotic and abiotic damage factors [Zabel and Morrell 2020].

The Kadariah Palace, as one of many distinguished historical buildings, signifies the vanguard of other structures, which must be protected and preserved as part of the memory of the establishment of Pontianak City [Anwar 2014]. The Kadariah Palace displays the characteristics of traditional Malay architecture with the acculturation of Dutch Colonial and Middle Eastern cultures [Kassim et al. 2020]. Preservation considers the state of physical objects. Documentation is one of the explications

in conservation and preservation efforts for these objects, accomplished by recording images, photos, videos, interviews, or developing virtual reality [Zain 2014].

Researchers have not further explained the current condition of the physical elements of the heritage buildings under study. Previous research conducted on the Kadariah Palace [Kassim et al. 2020] explained the palace's characteristics, parameters, and general structure, but they did not further explain the condition of wooden structural elements in the Kadariah palace. A study was also conducted on the wooden heritage structure elements. This research aims to identify the physical condition in order to provide an idea of the necessary physical restoration of the building as a conservation effort [Anwar 2014]. Another study conducted on the Kadariah Palace was focused more on the facade of the building [Hamzah 2011]. Wood can change its structure and strength due to decay or weathering, damage, and stains. Wood rot is a change in cell walls with a decrease in the usefulness of wood in a slow process due to biotic (microorganism activity) and abiotic (chemical activity) factors, characterized by discoloration culminating in physical destruction of the wood [Zabel and Mor-

* *Ph.D. Eng., Associate Professor, Department of Architecture, Universitas Tanjungpura*

** *Student, Department of Architecture, Universitas Tanjungpura*

*** *Arch., Center of Southeast Asian Ethnicities, Cultures and Societies, Universitas Tanjungpura*

* *dr inż., prof. UT, Wydział Architektury, Universitas Tanjungpura*

** *student, Wydział Architektury, Universitas Tanjungpura*

*** *arch., Centrum Narodowości, Kultur i Społeczeństw Azji Południowo-Wschodniej, Universitas Tanjungpura*

Cytowanie / Citation: Zain Z. Norita N. Andi A. Physical Elements of Heritage Buildings: Study of the Kadariah Palace in Pontianak City, West Kalimantan. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2022, 72:89–100

Otrzymano / Received: 17.10.2021 • **Zaakceptowano / Accepted:** 26.07.2022

doi: 10.48234/WK72KADARIAH

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Fig. 1. Zoning of the Kadariah Palace for research analysis; by N. Norita.
Rys. 1. Podział pałacu Kadariah na strefy do analizy badawczej; opr. N. Norita.

rell 2020]. Damage to wood is caused by two sources: biotic and abiotic damage, especially when the wood is wet [Reinprecht 2016]. A color change indicates stains or wood stains, and a pattern is found on the surface of the wood fibers [Pournou 2020] which is characterized by excessive bending of the wood [Zabel and Morrell 2020]. Biological damage or biodegradation of wood is damage that occurs due to the activities of living things, including fungi and insects [Reinprecht 2016]. Reinprecht [2016] further explained that the types of wood damage are divided into three types: rots, wood dyes, and stains and molds. Wood rot fungi are divided into brown rot, white rot, and soft rot [Singh and Singh 2014]. Insect species that attack wood, in general, are termites and beetles [Feci et al. 2013]. Meanwhile, non-biological damage is damage caused by the interaction of wood with the environment, such as weather, thermal, mechanical, and chemical factors [Zabel and Morrell 2020].

Consequently, this study requires complete data about the Kadariah Palace's physical elements, with the scope of structural elements (foundations, floors, columns, beams, walls, and roofs), non-structural elements (doors, windows, ventilation, and stairs), and ornamental elements. The physical condition of biological factors is influenced by fungi and insects and non-biological factors such as weather, thermal, mechanical, and chemical factors. Therefore, the authors carried out this research to identify and complete data on the physical elements of the Kadariah Palace in Pontianak City and present a comprehensive explanation of the current condition of the palace regarding the physical elements related to the wooden heritage structure.

Methodology

The historical and cultural heritage of Malays in West Kalimantan is widespread throughout the island, as can be seen from the heritage of the palaces in all districts or cities. There are twenty-three Islamic sultanates in the historical records of the sultanates in the province

of West Kalimantan [Firmanto 2012]. Traditional Malay design as an evolutionary form of the Malay lifestyle can be identified through the physical elements of the building [Nor and Isa 2015].

Heritage structural elements are characterized by structural connections in transferring the overall load of the building [Riggio et al. 2018]. Pavlovskis et al. [2019] say that structurally, the physical structure can be composed of elements of floors, columns, beams, walls, and roofs, while according to Zain and Fajar [2014], the structural elements of a building are divided into three parts, namely:

- a. The lower structure (substructure) consisting of foundations and beams.
- b. The middle structure (bottom side superstructure) consisting of girders, floors, frames, walls, and stiffening beams.
- c. The upper structure (upper side superstructure) consisting of girders and heavy floors, attic walls, and the truss and roof.

The non-structural heritage elements consist of windows and doors, room dividers, architectural facades, and balconies, according to Pavlovskis et al. [2019], while according to Nor and Isa [2015], non-structural elements include doors, windows, roofs, walls, stairs, and spread screens.

Massive wood with high variability is generally used in historical building structures [Riggio et al. 2018]. Buildings with wooden structures can reach ages measured in hundreds of years if appropriately designed [Asdrubali et al. 2017]. Ironwood is known as a typical plant of Kalimantan [Hairah et al. 2017], predominantly used as the main structure that supports the overall load of the building because it belongs to the strong wood class I and durability class I [Kamaluddin et al. 2020]. Ironwood also has water resistance and extended durability [Andi and Sudradjat 2016].

The Kadariah Palace is located in the settlement area of Kampung Beting, Dalam Bugis Sub-district in Pontianak City, West Kalimantan. The research variables

were divided into dependent variables (structural elements, non-structural elements, decorative ornaments) and independent variables (biological and non-biological damage). The observation unit of physical elements consists of structural elements (foundations, floors, columns, and beams), non-structural elements (doors, windows, roofs, walls, stairs, and house cliff screens), and decorative ornament elements (lattices and finials).

Field observations were carried out using visual survey methods and close-range photogrammetry methods. According to Rodrigues et al. [2011] and Lestari [2013], the visual survey method can be used to analyze the damage that occurs to the external components of the building. The close-range photogrammetric method collects historical architectural data objects and their elements through documentation and models [Pavlovskis et al. 2019]. The visual survey method used a Nikon D7200 DSLR camera, an iPhone 7 mobile phone camera, and a GoPro Hero 8 Black to take photo documentation. In contrast, the close-up photogrammetry method used a Nikon 7200 DSLR camera and a DJI Mavic Air 2 drone. Photo data using drones were taken at an altitude of 9–60 m above ground level.

The obtained primary data of some digital captures, i.e., aerial photos in the form of .jpg images from the close-range photogrammetry method with the Agisoft Metashape Professional, was processed in the following stages:

- Align photos (.jpg) taken from drones and DSLR cameras in high quality,
- Set up a low-quality dense “cloud build,”
- Set “build mesh” with low-quality,
- Set the “build texture” according to the display settings of the Agisoft software.

After the above steps, the 3D model would be converted into 2D views. The result would show the screenshots to the building’s front, left, and top views (structural, non-structural elements, and wooden decorative ornaments). To refine the images of screenshots, objects were then processed utilizing Adobe Photoshop.

The data was analyzed with a descriptive qualitative approach from the completion of the observed survey documentation and textured 2D modeling data process. The data was categorized into groups based on the deterioration characteristics, and then examined using the literature comparative study method—the comparative conducting to the visual capture on the wood surface. In contrast, interview data was used as complementary data, thus supporting the literature study.

Results and discussion

Physical elements such as structural elements, non-structural elements, and decorative ornaments [Nor and Isa 2015] are the components of the Kadariah Palace building. These elements will be described in three parts of the building, namely the front side (A), the left side (B), and the back side (C) (see Fig. 1.).

A. Structural elements

Physical component foundations, floors, columns, and beams are found as structural elements of the building in the Kadariah Palace [Pavlovskis et al. 2019]. On the front part of the building in section A, as shown in Fig. 2b–d, a snapshot of the floor, beam, and column elements is visible in the front view (Fig. 2a). The foundation elements (Fig. 2e) can be seen through the lattice gaps. The columns that stand are very distinctive from the European style because they still maintain the previous Dutch building designs. In section B, the column elements are in clear view on the rear side building section as shown in Fig. 2f), and the columns are seen along the palace front hall (see Fig. 2g). On closer examination, the floor and beam elements (see Fig. 2h) and foundations can be seen in Fig. 2i.

On the rear part of the building in section C (Fig. 3a), the physical elements of the columns, beams, and floors of the building follow the pattern of the building’s shape. The foundation elements (Fig. 3b) are visible through the ground frame screen. Overall, the Kadariah Palace building consists of three structural parts (Fig. 3c): the substructure, bottom side superstructure, and upper side superstructure. The sub-structure includes the foundation (Fig. 3d), the bottom side superstructure includes floor beams, girders, and walls (Fig. 3e), and the upper side superstructure includes stiffeners and roof trusses [Zain and Fajar 2014].

The Kadariah Palace building was constructed with hardwood materials, beginning with the foundation, floors, columns, and beams (according to information, the palace was established without any combination of other types of wood). The choice of belian wood material is due to its sturdy and long-lived nature; it can last for hundreds of years [Kassim et al. 2020], as evidenced by the age of the Kadariah Palace itself, which has reached the age of 213 years. Belian wood is an original species from Kalimantan [Hairah et al. 2017], strengthening the regionality and locality of the Kadariah Palace building, which characterizes Malay architectural principles [Kadir et al. 2018].

B. Non-structural elements

Non-structural elements complement structural elements such as doors, windows, roofs, walls, stairs, and screen spread that complete the palace building [Nor and Isa 2015]. Based on observations, in section A, a number of visible doors on the front of the first-floor building can be accessed directly through the front porch; there are eight small double doors and one large double main door (Fig. 4a). There is one main stair as access from the palace courtyard to the building (Fig. 4b), and there are two stairs as access to the second floor (Fig. 4c). The house screen cliff is also seen to complement the front side of the palace building, and made of belian wood (Fig. 4d).

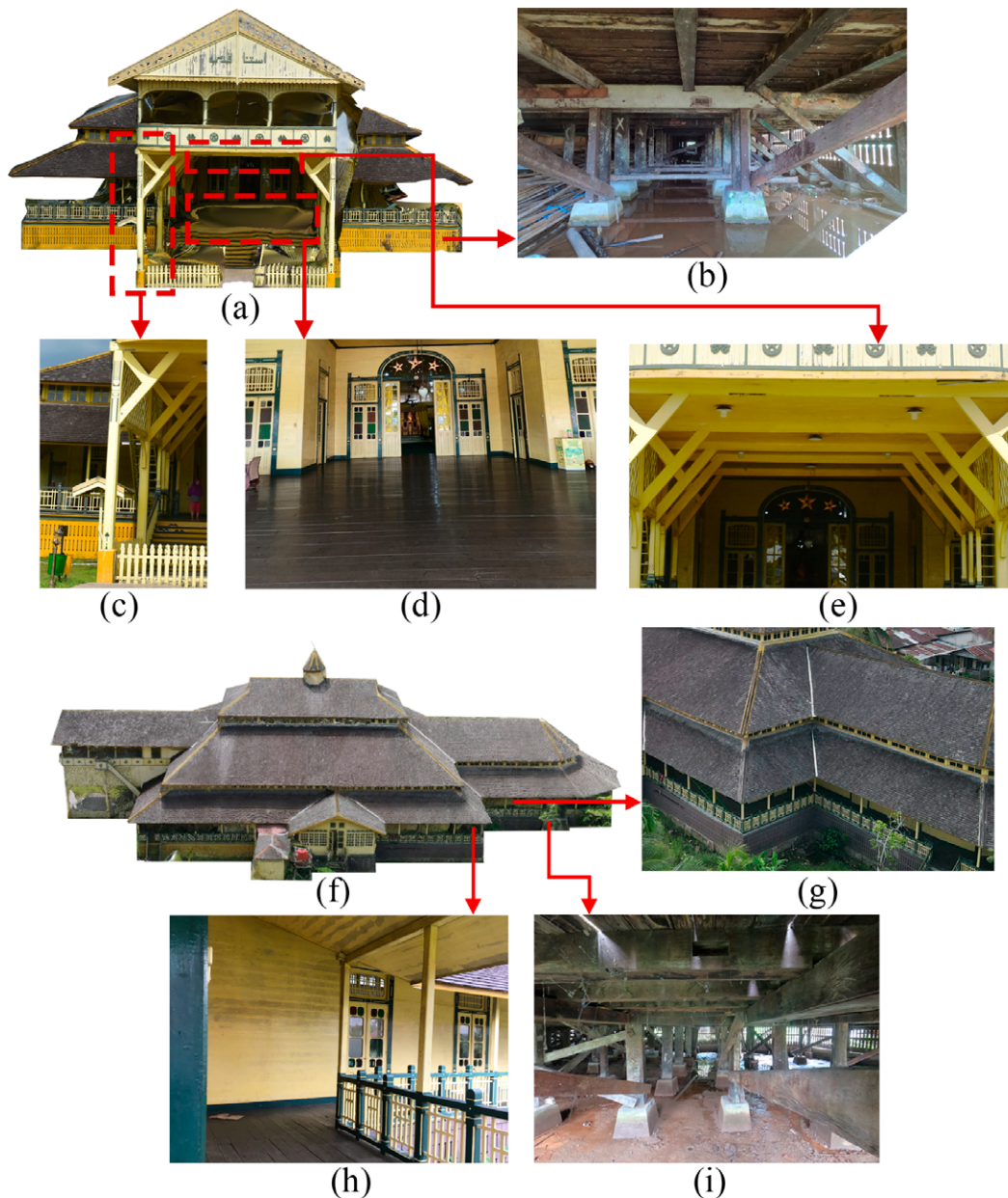

Fig. 2. Physical components of Kadariah Palace in section A and B; photo by N. Norita 2021.
Rys. 2. Fizyczne elementy pałacu Kadariah w sekcji A i B; fot. N. Norita 2021.

In section B, the left side of the building, are installed seven small twin doors (Fig. 5a–b). The second floor of the Kadariah Palace building is fitted with windows around the walls (Fig. 5c). On the left side of the building, there are three stairs that provide access to the palace (Fig. 5d).

On the rear side of the building in section C, there are two small double doors (Fig. 6a) and some windows which also are found enclosed on the second floor (Fig. 6b), with one stair as circulation access from the back yard of the building (Fig. 6c).

The style of the doors and windows of the Kadariah Palace still shows a typical Dutch design. Each door is equipped with a vent right above it. All small doors on the front, left, and back of the building have the same size and design style. Doors, windows, and ventila-

tion use wood materials. The same applies to the materials used for stairs, walls, and screen spreads. The roofing material is wood shingles. The dominant non-structural elements are coated in yellow and trimmed with green.

C. Decorative ornament elements

According to Nor and Isa [2015], at least sixteen types of decorative ornamental elements can be found in Malay architectural buildings. Ornaments as decorations can show cultural symbols, both norms and community characteristics, or contain messages to be conveyed [Hamzah and Indriana 2020]. In part A, there are several decorative ornaments, such as stairs lattices depicting a clove motif (Fig. 7a), fence lattices with a geometric motif (Fig. 7b), ornamental sculptured col-

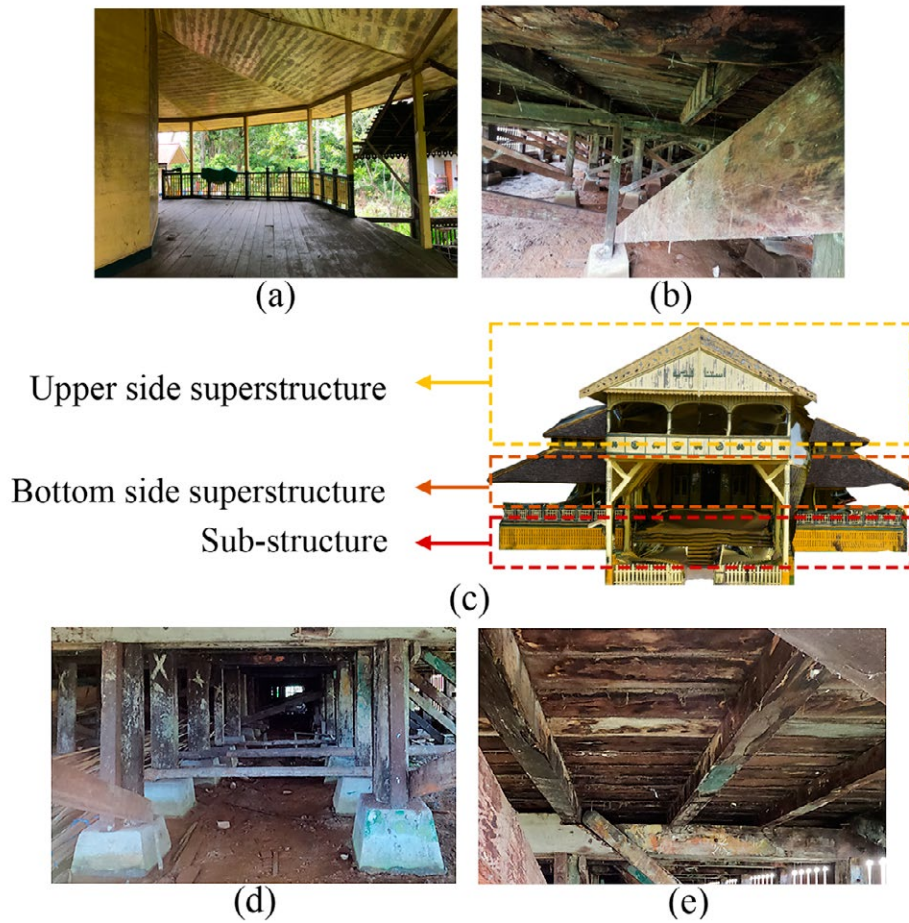

Fig. 3. Physical components of the Kadariah Palace in section C; photo by N. Norita 2021.
 Rys. 3. Fizyczne elementy pałacu Kadariah w sekcji C; fot. N. Norita 2021.

Fig. 4. The condition of non-structural elements of the Kadariah Palace; photo by N. Norita 2021.
 Rys. 4. Stan elementów niekonstrukcyjnych w obrębie pałacu Kadariah; fot. N. Norita 2021.

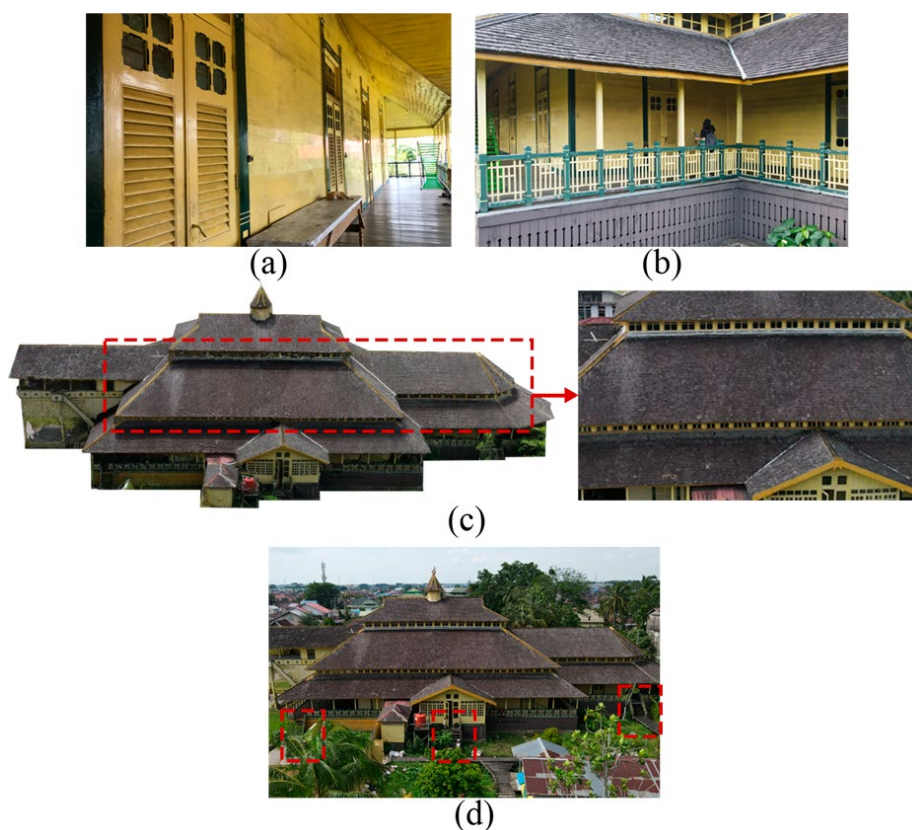

Fig. 5. Aerial Photos of the Kadariah Palace at the section B; photo by N. Norita 2021.
Ryc. 5. Zdjęcia lotnicze pałacu Kadariah na odcinku B; fot. N. Norita 2021.

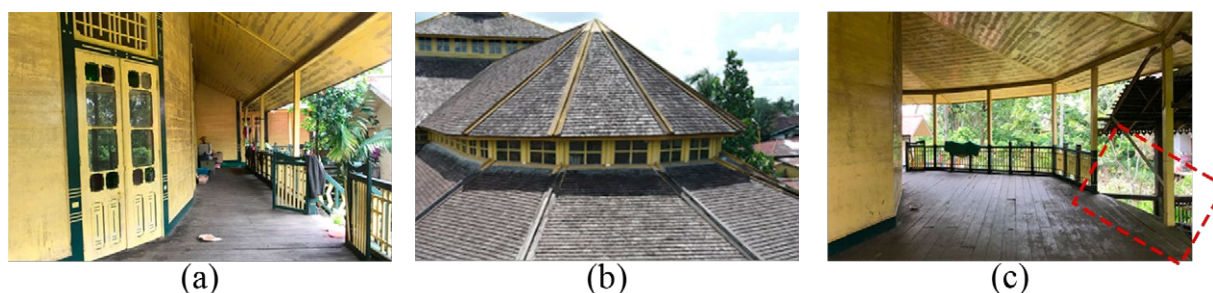

Fig. 6. Situation in the rear section of the Kadariah Palace; photo by N. Norita 2021.
Rys. 6. Sytuacja w tylnej części pałacu Kadariah; fot. N. Norita 2021.

umns with a square shape and one vertical line between a horizontal line (Fig. 7c), column ornaments with one flat line carving (Fig. 7d), column ornaments resembling tree motifs (Fig. 7e), motifs of moon and star symbols on the doors (Fig. 7f), ventilation panels with geometric motifs (Fig. 7g), calligraphy motifs on the screen cliff (Fig. 7h), and floral motifs on the roof plank (Figure 7i). Overall, decorative ornamental elements in all parts of the building are made of belian wood, except for the moon and stars' symbols on the doors, made of iron.

Parts b and c are equipped with the same decorative ornaments, namely ventilation panels with geometric motifs, fence lattices with geometric motifs, and column ornaments with three horizontal lines and four vertical lines at the corners of the column.

Condition of Physical Elements of Kadariah Palace

This 213-year-old building has undergone three significant rehabilitations to date, but some parts of the palace already require renovation—the damage has been caused by various factors, both biological and non-biological.

Biological damage found during field observations was due to fungal factors that were visually apparent. No damage caused by insects was observed with the naked eye. The type of fungus found in the Kadariah Palace building is a white-rot fungus. This fungus affects the concentration of wood lignin, which further fades the wood's original color [Pournou 2020]. The growth of the fungi that cause decay dramatically affects the

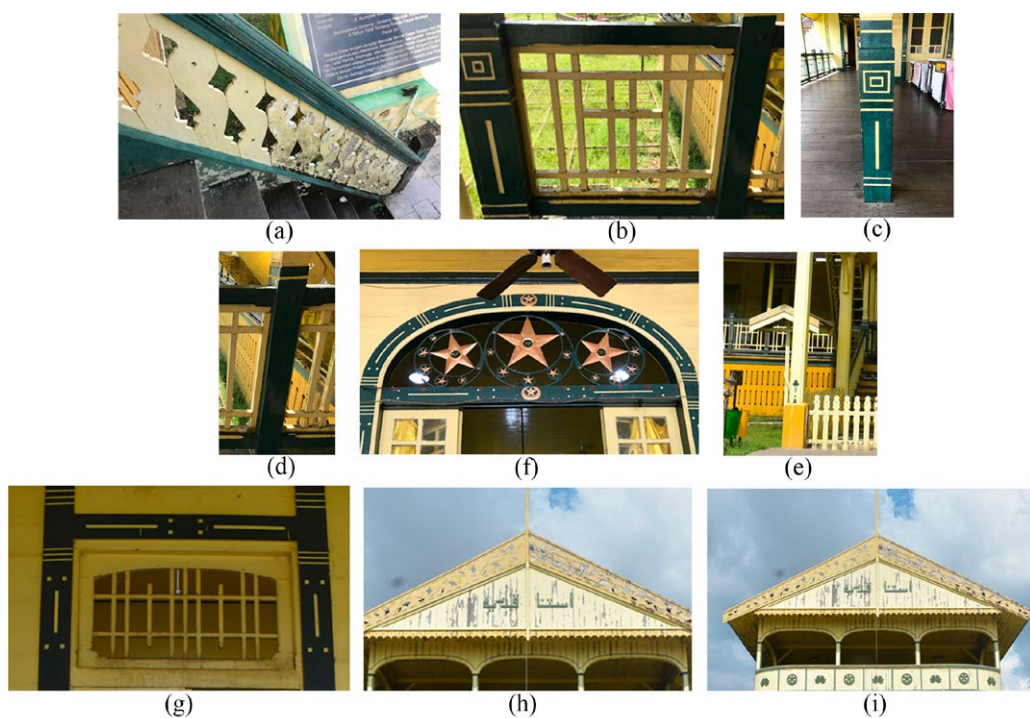

Fig. 7. Decorative ornament elements on the Kadariah Palace; photo by Norita 2021.
Ryc. 7. Dekoracyjne elementy ornamentu na pałacu Kadariah; fot. N. Norita 2021.

structure and stability of the building's strength [Zain and Fajar 2014]. Based on the results of observations and literature studies, the element that has a white layer on top indicates that the component is attacked by white-rot with the effect of bright stains left behind [Shang et al. 2013]. Wood materials of past buildings are usually attacked by wood rot or fungi, resulting in a durability decrease of building materials and structures [Alfieri et al. 2016]. However, besides presenting in the form of stains or spots, white-rot fungi can also be seen in the form of white fibers (Fig. 8c). This type of fungus is quick to attack outdoor construction parts [Irbe et al. 2012], such as foundation elements, floors, and stairs. White spots are visible on the wood surfaces that appear to be in good condition, or parts of the wood that have cracked without changing the external dimensions. In other words, this fungus does not cause cracks on the outer surface of the wood, but only changes the surface color due to the degradation of wood lignin [Riggio et al. 2015].

Damage to the Kadariah Palace was also caused by various non-biological factors, weather factors, and mechanical factors. No non-biological damage was found to the building caused by chemical factors. Weather changes, such as changes in thermal or temperature, wind, rain, dust, pollution, and sunlight have a significant impact on changes in the strength of wood structures [Reinprecht 2016]. The parts of the Kadariah Palace that interact directly with climate and weather changes are the roof covering, stairs, floors, screen spread, and roof planks, as well as several lattice

parts of stairs and columns. Those elements directly contact humidity and air temperature outside the room [Brischke and Thelandersson 2014]. The weathering from rain and ultraviolet radiation very slowly affects only about 2/3 cm per century [Nilsson and Rowell 2012]. A decrease in the strength of the wood structure causes the wood to undergo a rot process and be more easily attacked by fungi and insects [Reinprecht 2016; Singh et al. 2019]. The decay occurs due to the biodegradation of wood cell walls, affecting the density of the wood [Soge et al. 2021]. In addition to being overgrown by microorganisms, the discoloration can occur due to changes in the cellulose layer on the wood [Matsuo et al. 2012] and leave stains on the surface layer of the wood [Brischke and Thelandersson 2014]. Related to the statement of Shupe et al. [2008], current conditions in the Kadariah Palace are the cause of decay since its untreated wood is alternately exposed to wet and dry conditions, such as direct contact with soil, or to conditions where the wood absorbs moisture—and moisture for a long period. This is because wood that has been exposed to the outdoors for years will experience a change in texture, becoming more and more rotted, thus producing a deformed wood surface [Zabel and Morrell 2020].

Damage due to mechanical factors was found at several points on the walls, columns, and floors of the Kadariah Palace building. Generally, mechanical degradation is caused by wind, sand, dust, cracks, fractures, abrasion, erosion, and compression [Nilsson and Rowell 2012]. One of the causes of mechanical damage to

Element Component		Building Section		
		A	B	C
Structural	Foundation	Attacked by white rot	Attacked by white rot	Attacked by white rot
	Floor	Attacked by white rot	Attacked by white rot	Attacked by white rot
		Damage due to weather factors		Damage due to weather factors
		Damage due to mechanical factors		Damage due to mechanical factors
	Column	Damage due to mechanical factors	Damage due to weather factors	-
Beam	-	-	-	
Non-structural	Door	-	-	-
	Window	-	-	-
	Roof	Damage due to weather factors	Damage due to weather factors	Damage due to weather factors
	Wall	-	Damage due to weather factors	Damage due to mechanical factors
	Stair	Attacked by white rot	Attacked by white rot	-
		Damage due to weather factors	Damage due to weather factors	-
	Screen spread	Damage due to weather factors	-	-
Decorative ornament	Lattice	-	Damage due to weather factors	-
	Symbol	Damage due to weather factors	-	-

Table 1. Conditions of the physical elements of the Kadariah Palace; by Norita 2021
Tabela 1. Warunki fizycznych elementów pałacu Kadariah; opr. N. Norita 2021

the Kadariah Palace is sand. Sand carried by the wind will erode the outer surface of the wood that is not coated with paint [Zabel and Morrell 2020]. Excessive loads applied to the elements are also the cause of mechanical damage so that the wood surface will experience fragmentation or erosion. Cracks are visible in the

wood due to sustained loads, causing a decrease in the vertical load-bearing capacity of timber affected by the reduced cross-sectional area [Dai et al. 2020].

In summary, the factors that cause damage to the physical elements of the Kadariah Palace are biological factors, non-biological factors, weather, and mechanical factors. Those damages can degrade the heritage building character [Satriandika et al. 2019]. Therefore, there are various methods to prevent the degradation. Some coating methods have proven to be effective for wood material. Resin, oil, and wax are good coating agents for belian roof shingles [Morrell et al. 2020]. Another recommended coating agent is paint. The paint fills the pores in the wood and removes the possible space for fungus to grow [Arifin et al. 2022]. The coating can prevent absorption of moisture, several types of fungi, and degradation due to solar radiation. The interesting fact about wooden structures is that they can become stronger and more durable if always soaked by water [Ardianti et al. 2021; Gazali and Fathurrahman 2019; Nurfansyah et al. 2020]. The soil character in Pontianak is wet, as typical of muddy or swampy areas. This condition causes the bottom structure of the Kadariah Palace to be always soaked by water; therefore, the bottom parts are more durable.

In order to effectively stop the assault of dry wood termites in West Kalimantan, liquid chemical protection is frequently utilized as a supplement to structural and hygienic measures [Indriyani et al. 2008; Indriyani et al. 2017]. Future termite control solutions may benefit from using bio-based ingredients to combat subterranean termites made from the crude ethanol extract of *S. Aromaticum* and *M. Leucadendra* [Indriyani et al.

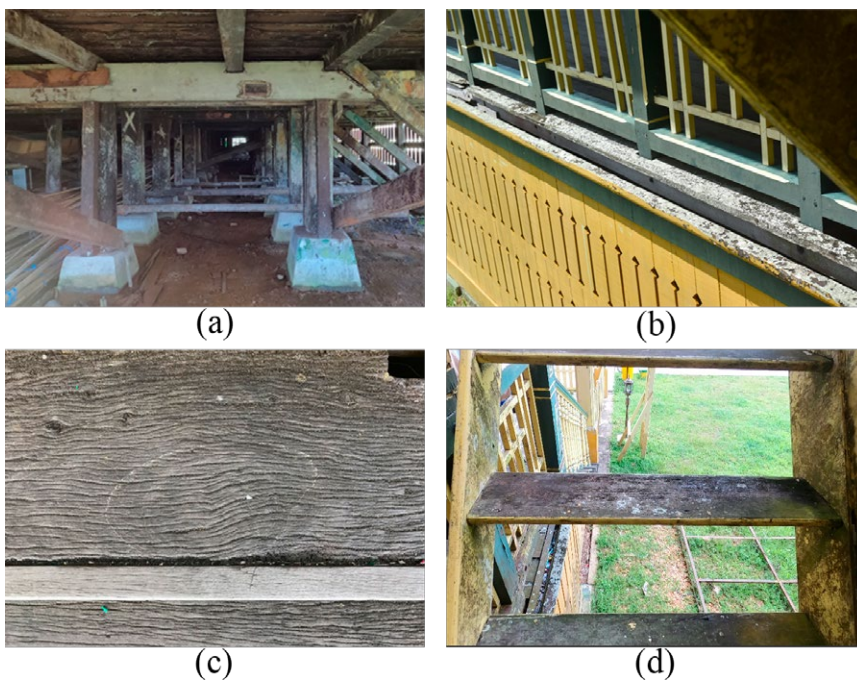

Fig. 8. Biological impact on the wooden surface of structural elements of the Kadariah Palace; by N. Norita 2021.
Rys. 8. Biologiczny wpływ na drewnianą powierzchnię elementów konstrukcyjnych pałacu Kadariah; fot. N. Norita 2021.

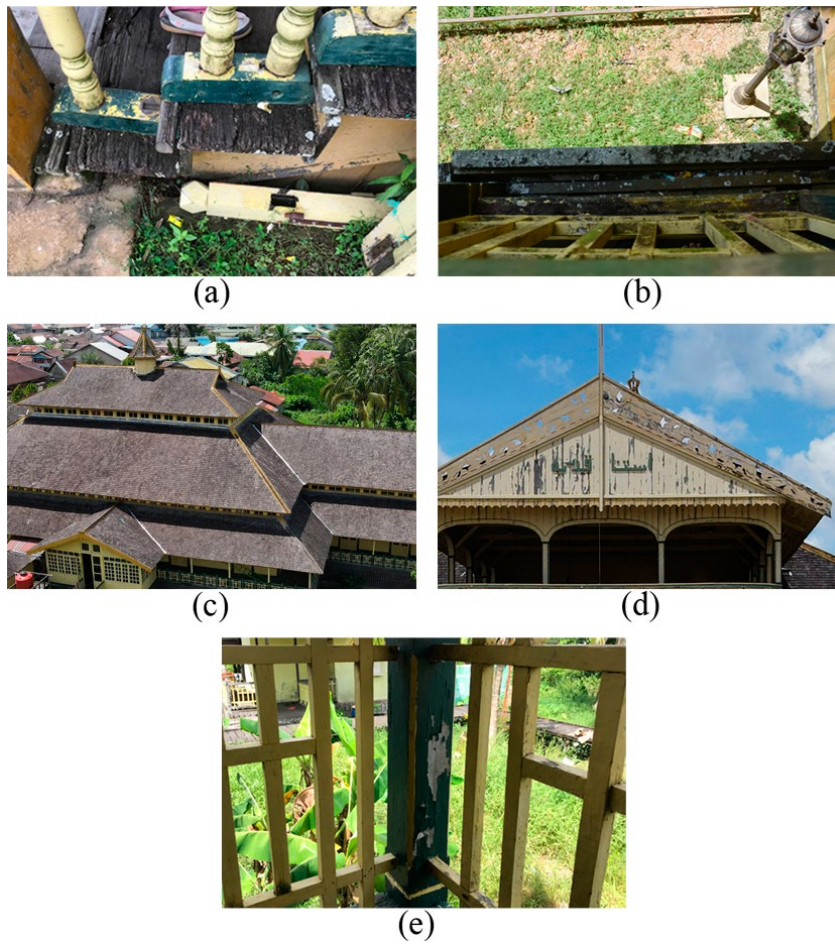

Fig. 9. Effect of weather factors on physical elements of Kadariah Palace; photo by N. Norita 2021
 Rys. 9. Wpływ czynników atmosferycznych na fizyczne elementy pałacu Kadariah; fot. N. Norita 2021

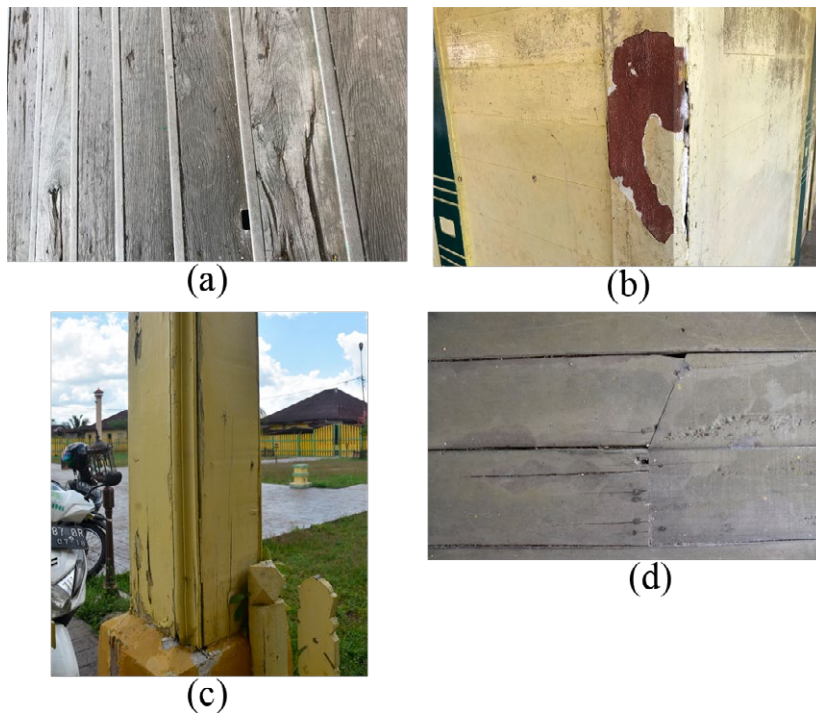

Fig. 10. Effect of mechanical factors on physical elements of Kadariah Palace; photo by N. Norita 2021
 Rys. 10. Wpływ czynników mechanicznych na fizyczne elementy pałacu Kadariah; fot. N. Norita 2021

2016]. To reduce or counteract the effects of weathering brought on by organisms or the environment, the treatment of adding a polychromatic coating to a wooden structure could be applied to wood carvings used as ornamentation on historical West Kalimantan structures [Zain and Putro 2021]. The purpose of this effort is to maintain the value of historical buildings according to the need to preserve and present their aesthetic intentions [Nitto et al. 2016; Tomaszek 2016; Palanti et al. 2014].

Conclusions

The Kadariah Palace was built with physical elements in structural elements, non-structural elements, and decorative ornaments made of belian wood. The structural elements consist of foundations, floors, columns, and beams, whereas non-structural elements consist of doors, windows, roofs, walls, stairs, and screens. The decorative ornamental elements consist of lattices and symbols. The issues of wood rot or fungi affect the physical elements of the Kadariah Palace, causing the

building materials and structures to shrink over time. The Kadariah Palace is built of untreated wood and has been alternately exposed to moist and arid environments, including direct contact with soil or circumstances leading the wood to absorb the moisture and retains it for a lengthy period. Due to the decomposition of wood lignin and the resulting varieties of decay, the physical element exposure has altered the surface color. These elements experience decreased strength due to biological factors from white-rot fungi and non-biological factors from weather, thermal, and mechanical factors. These element's excessive loads cause mechanical damage to the wood surface with fragmentation or erosion. The visible cracks on wood were found, with a decrease in the vertical bearing capacity affected by the reduction in some cross-sectional areas. In this manner, the wood material replaces the color, texture, and causes defects on the surface of the physical elements of the palace building. There are several methods that can be applied to prevent further deterioration, such as applying coating agents and chemical protection against termites.

References / Bibliografia

Secondary sources / Opracowania

- Alfieri Paula Vanesa, García Renato Andres, Rosato Vilma Gabriela, Correa Maria Veronica, *Biodegradation and Biodeterioration of Wooden Heritage: Role of Fungal Succession*, "International Journal of Conservation Science" 2016, vol. 7, No. 3.
- Andi Uray Fery, Sudradjat Iwan, *Improvement of Riverbanks and its Effect on Building Configuration*, "Journal of Applied Environmental and Biological Sciences" 2016, vol. 6, No. 8.
- Ardianti Fitri, Donatianus B.S.E. Praptantya, Hasanah Hasanah, *Rumah Lanting di Sungai Sambas Desa Sumber Harapan Kecamatan Sambas Kalimantan Barat (Etnografi Budaya Sungai)*, "Balale': Jurnal Antropologi" 2021, vol. 2, No. 1.
- Arifin Zainul, Edi Sudiarmo, Bella Winata, *Pengawetan kayu sengon (Paraserianthes falcataria (L) Nielsen) menggunakan oli bekas dengan metode perendaman dingin*, "ULIN: Jurnal Hutan Tropis" 2022, vol. 6, No. 1.
- Asdrubali Francesco, Ferracuti Barbara, Lombardi Lidia, Guattari C., Evangelisti L., Grazieschi G., *A Review of Structural, Thermo-Physical, Acoustical, and Environmental Properties of Wooden Materials for Building Applications*, "Building and Environment" 2017, vol. 114.
- Brischke Christian, Thelandersson Sven, *Modelling the Outdoor Performance of Wood Products—A Review on Existing Approaches*, "Construction and Building Materials" 2014, vol. 66.
- Dai Lu, Chen Jiuzhang, Chen Xueyao, Ren Haobo, *Influence of Component Damage on the Mechanical Performance of Bracket Set Joins in Ancient Timber Structures*, "European Journal of Environmental and Civil Engineering" 2020.
- Elvira, Zain Zairin, Mulyani R.R. Endang, Rudiyo, *Identifikasi Bangunan Masjid Jami' Keraton Pontianak Sebagai Upaya Konservasi Bangunan Cagar Budaya*, "Proceeding of Seminar Nasional Penerapan Ilmu Pengetahuan Dan Teknologi" Pontianak 2018.
- Feci Elisabetta, Mannucci Massimo, Palanti Sabrina, *Diagnostic Evaluation of Insect Attack on Existing Timber Structures: A Review of Some Case Studies*, "Advanced Materials Research" 2013, vol. 778.
- Firmanto Alfan, *Jejak Sejarah Kesultanan Pontianak (Kajian Inskripsi Situs Makam Batu Layang)*, "Jurnal Lektur Keagamaan" 2012, vol. 10, No. 2.
- Gazali Akhmad, Fathurrahman Fathurrahman, *Analisis Stabilitas Tanah Timbunan Dengan Perkuatan Turap Kayu Galam Di Daerah Rawa Kalimantan Selatan*, "Media Ilmiah Teknik Sipil" 2019, vol. 7, No. 2.
- Ghaffarianhoseini Amirhosein, Dahlan Nur Dalilah, *The Essence of Malay Vernacular Houses: Towards Understanding the Socio-cultural and Environmental Values*, "Journal of the International Society for the Study of Vernacular Settlements" 2012, vol. 2, No. 2.
- Hairah Ummul, Tejawati Andi, Budiman Edy, Agus Fahrul, *Borneo Biodiversity: Exploring Endemic Tree Species and Wood Characteristics*, [in:] *The 3rd International Conference on Science in Information Technology (ICSITech)*, ed. Lala Septem Riza, Andri Pranolo, Aji Prasetyo Wibawa, Enjun Junaeti, Yaya Wihardi, Ummi Raba'ah Hashim, Shi-Jinn Hor-

- ng, Rafal Drezewski, Heui Seok Lim, Goutam Chakraborty, Leonel Hernandez, Shah Nazir, Bandung 2017.
- Hamzah Erwin Rizal, Indriana Dewi Ria, *Kajian Pola Ornamen (Ragam Hias) Bernuansa Melayu untuk Fassade Bangunan Publik di Kota Pontianak*, "Jurnal Vokasi" 2020, vol. 15, No. 2.
- Hamzah Erwin Rizal, *Tatanan Spasial Keraton Kesultanan Melayu di Kalimantan Barat (Studi Kasus Pada Keraton Kadriyah Pontianak)*, "Jurnal Vokasi" 2011, vol. 7, No. 2.
- Indrayani Yuliati, Muin Musrizal, Yoshimura Tsuyoshi, *Crude extracts of two different leaf plant species and their responses against subterranean termite *Coptotermes formosanus**, "Nusantara Bioscience" 2016, vol. 8, No. 2.
- Indrayani Yuliati, Takematsu Yoko, Yoshimura Tsuyoshi, *Diversity and distribution of termites in buildings in Pontianak, West Kalimantan, Indonesia*, "Biodiversitas Journal of Biological Diversity" 2017, vol. 18, No. 3.
- Indrayani Yuliati, Yoshimura Tsuyoshi, Imamura Yuji, *A novel control strategy for dry-wood termite *Incisitermes minor* infestation using a bait system*, "Journal of Wood Science" 2008, vol. 54, No. 3.
- Irbe Ilze, Karadelev Mitko, Andersons Ingeborga, Andersons Bruno, *Biodeterioration of External Wooden Structures of the Latvian Cultural Heritage*, "Journal of Cultural Heritage" 2012, vol.13, No. 3.
- Kadir Tengku Anis Qariah Raja Abdul, Kassim Puteri Shireen Jahn, Latip Nurul Syala Abdul, Majid Noor Hanita Abdul, *Malay Regional Character Through Architectural Elements*, Conference Proceeding: 7th International Seminar on Nusantara Heritage 2018.
- Kamaluddin Muhammad, Basyaruddin, Asih Nuur, Qusairy Muhammad Ichsan, *Prediksi Tipe Kerusakan pada Sambungan Kayu Galam dengan Pasak Kayu Ulin*, "Prosiding Industrial Research Workshop and National Seminar" 2020, vol. 11, No. 1.
- Kassim Puteri Shireen Jahn, Sharif Harlina Md, Nawawi Norwina Mohd, Majid Noor Hanita Abdul, Kadir Tengku Anis Qariah Raja Abdul, Halimmudin Muhammad Harith Wafiy Mohmed, *The Palace Vanishes: Aspects of Indigenous 17th and 18th Century Palaces of The Malay World*, International Conference of Indigenous People, Taman Negara, Pahang 2020.
- Lestari, *Analisis Kerusakan Dinding Sempai Berdasarkan Tinjauan Struktural Kasus: Rumah–Rumah di Pontianak, Kalimantan Barat*, "NALARS" 2013, vol. 12, No. 2.
- Matsuo Miyuki, Umemura Kenji, Kawai Shuichi, *Kinetic Analysis of Color Changes in Cellulose During Heat Treatment*, "Journal of Wood Science" 2012, vol. 58, No. 2.
- Nilsson Thomas, Rowell Roger, *Historical Wood–Structure and Properties*, "Journal of Cultural Heritage" 2012, vol. 13, No. 3.
- Nitto Kazuhiko, Uekita Yasufumi, Jiang Benyan, Oodaira Shigeo, Sato Koji, *Conservation and restoration guidelines for the Omo Sebu in Bawömataluo Village, South Nias, Indonesia*, "Asian Culture History" 2016, vol. 8, No. 1.
- Nor Idham Hadi Md., Isa Siti Suriawati, *Preliminary Study of Malay Traditional Design Authenticity in Malaysian Tourist Accommodation Facilities*, [in:] *Adventure and Ecotourism in Malaysia*, ed. Manohar Mariapan, Siti Suriawati Isa, Nor Akhmar Abd Aziz, Evelyn Lim Ai Lin, Khaled Rehman Hakeem, 2015.
- Nurfansyah Nurfansyah, Muhammad Ibnu Saud, Prima Widya Wastuti, Ahmad Qurrata Aini, Nursyarif Agusniansyah, *Perkembangan Pondasi Tiang Kayu Pada Rumah Tinggal Di Banjarmasin*, "Info-Teknik: Jurnal Keilmuan dan Aplikasi Teknik" 2020, vol. 21, No. 2.
- Palanti Sabrina, Macchioni Nicola, Paoli Roberto, Feci Elisabetta, Scarpino Francesco, *A case study: The evaluation of biological decay of a historical hayloft in Rendena Valley, Trento, Italy*, "International Biodeterioration & Biodegradation" 2014, vol. 86.
- Pavlovskis Miroslavas, Migilinskas Darius, Antucheviciene Jurgita, Kutut Vladislavas, *Ranking of Heritage Building Conversion Alternatives by Applying BIM and MCDM: A Case of Sapieha Palace in Vilnius*, "Symmetry" 2019, vol. 11, No. 8.
- Pournou Anastasia, *Biodeterioration of Wooden Cultural Heritage*, Cham 2020.
- Reinprecht Ladislav, *Wood Deterioration, Protection, and Maintenance*, London 2016.
- Riggio Mariapaola, D'ayala Dina, Parisi Maria Adelaide, Tardini Chiara, *Assessment of Heritage Timber Structures: Review of Standards, Guidelines and Procedures*, "Journal of Cultural Heritage" 2018, vol. 31.
- Riggio Mariapaola, Sandak Jakub, Franke Steffen, *Application of Imaging Techniques for Detection of Defects, Damage and Decay in Timber Structures On-Site*, "Construction and Building Materials" 2015, vol. 101.
- Rodrigues Maria Fernanda Silva, Teixeira Jose M.C., Cardoso Claudino, *Buildings Envelope Anomalies: A Visual Survey Methodology*, "Construction and Building Materials" 2011, vol. 25, No. 5.
- Satriandika Baso, M. Mugny A. Massarappi, Marwati Marwati, *Identifikasi Tingkat Kerusakan Struktur pada Fasad Masjid [in:] Adventure and Ecotourism in Malaysia*, ed. Manohar Mariapan, Siti Suriawati Isa, Nor Akhmar Abd Aziz, Evelyn Lim Ai Lin, Khaled Rehman Hakeem, 2015. Cheng Hoo Tun Abdul Razak, "TIMPALAJA: Architecture student Journals" 2019, vol. 1, No. 1.
- Shang Jie, Yan Shaopeng, Wang Qiuyu, *Degradation Mechanism and Chemical Component Changes in Betula Platyphylla Wood by Wood-Rot Fungi*, "BioResources" 2013, vol. 8, No. 4.
- Shupe Todd, Lebow Stan, Ring Dennis, *Causes and Control of Wood Decay, Degradation & Stain*, Louisiana 2008.
- Singh Adya P., Singh Tripti, *Biotechnological Applications of Wood-Rotting Fungi: A Review*, "Biomass and Bioenergy" 2014, vol. 62.
- Singh Jugpreet, Silva Katchen Julliany Pereira, Fuchs Marc, Khan Awais, *Potential Role of Weather, Soil and*

Plant Microbial Communities in Rapid Decline of Apple Trees, "PloS One" 2019, vol. 14, No. 3.

Soge Ayodele O., Popoola Olatunde I., Adetoyinbo Adedeji A., *Detection of Wood Decay and Cavities in Living Trees: A Review*, "Canadian Journal of Forest Research" 2021, vol. 51, No. 999.

Tomaszek Tomasz, *Authenticity and significance in wooden buildings—The problems of conservation of orthodox churches from Poland*, "Procedia Social and Behavioral Sciences" 2016, vol. 225.

Zabel Robert A., Morrell Jeffrey J., *Wood Microbiology: Decay and Its Prevention*, San Diego 2020.

Zain Zairin, Dwijo Putro Jawas, *Conservation Identifications on Wooden Structures of the Traditional Dwellings in West Kalimantan*, [in:] *Proceedings of the 2nd International Conference on Science, Technology, and Modern*

Society (ICSTMS 2020), ed. Teuku Muhammad Ri-dha Al Auwal, Hendri Saputra, Furqan Ishak Aksa, Rachmad Almi Putra, Zulfa Arico, Dordercht 2021.

Zain Zairin, Fajar Indra Wahyu, *Disain Struktural dalam Perspektif Kearifan Lokal pada Rumah Tradisional Melayu Kota Sambas Kalimantan Barat*, "Langkau Betang: Jurnal Arsitektur" 2014, vol. 1, No. 2.

Zain Zairin, *Strategi Perlindungan Terhadap Arsitektur Tradisional untuk Menjadi Bagian Pelestarian Cagar Budaya Dunia*, "NALARs" 2014, vol. 13, No. 1.

Electronic sources / Źródła elektroniczne

Morrell J., Cappellazzi J., Pscheidt J.W., *The Care and Maintenance of Wood Shingle and Shake Roofs*, <https://catalog.extension.oregonstate.edu/sites/catalog/files/project/pdf/pnw733.pdf> (accessed: 2 XII 2022).

Abstract

The use of wood materials as a characteristic of Malay architecture is related to local socio-cultural and environmental factors. The wood type used in traditional Malay structures has endured for hundreds of years, but in a state of decreased strength due to its being continuously exposed to biotic and abiotic harm factors. Documentation of the physical elements and identification of the current condition of the Kadariah Palace could preserve the value of the heritage building for future generations. The data was collected by field observation to be interpreted by applying a qualitative descriptive approach. The construction of the Kadariah Palace with structural, non-structural, and decorative ornaments is indicated by the physical elements of its appearance. The belian wood was used as a building material, which impacted the deterioration of the exteriors by biological and non-biological damage factors. The biological damage factor is caused by white rot, while non-biological damage factors are caused by weather, thermal, and mechanical factors.

Streszczenie

Wykorzystanie materiałów drzewnych jako cechy charakterystycznej architektury malajskiej wiąże się z lokalnymi czynnikami społeczno-kulturowymi i środowiskowymi. Gatunek drewna stosowany w tradycyjnych strukturach malajskich zapewnia setki lat trwałości, ale ma zmniejszoną wytrzymałość przez ciągłe narażenie na biotyczne i abiotyczne czynniki. Dokumentacja elementów fizycznych i identyfikacja obecnego stanu pałacu Kadariah pozwalają zachować wartość zabytkowego budynku dla przyszłych pokoleń. Dane zebrane w trakcie badań terenowych zostały zinterpretowane przez zastosowanie jakościowego podejścia opisowego. Ornamenty konstrukcyjne, niekonstrukcyjne i dekoracyjne składają się na fizyczne elementy wyglądu pałacu. Drewno belian zostało użyte jako materiał budowlany, co wpłynęło na niszczenie elewacji przez czynniki biologiczne i niebiologiczne. Uszkodzenia biologiczne powodowane są białą zgnilizną drewna, natomiast czynniki niebiologiczne to wpływy pogodowe, termiczne i mechaniczne.

Lesya Chen*

orcid.org/0000-0003-2496-4560

Natalia Ohnysta**

Study of the Allegoric Sculpture of Generosity from the Tombstone of Adam Hieronim Seniawski in the Castle Church of the Holy Trinity in Brzeżany

Badanie alegorycznej rzeźby Szczędrości z nagrobka Adama Hieronima Sieniawskiego w zamkowym Kościele Św. Trójcy w Brzeżanach

Keywords: castle church, tombstone of A. Sieniawski, architectural and sculptural composition, allegorical sculpture of Generosity, historical and artistic value of sculpture, restoration methods.

Słowa kluczowe: kościół zamkowy, nagrobek A. Sieniawskiego, kompozycja architektoniczna i rzeźbiarska, alegoryczna rzeźba Szczędrości, wartości historyczne i artystyczne rzeźby, metody renowacji

Problem statement

In the sixteenth and seventeenth centuries, the culture of Ukraine was marked by the rise of the economic, political, and cultural life. Ukrainian lands were not fenced off from neighboring countries. Many Ukrainians studied at the Sorbonne University in Paris, and at the universities of Italy, including Padua and Bologna, as well as those of Germany, and Switzerland. They also studied in Prague and Cracow, achieving European fame. Artists, architects, and sculptors coming from European countries spread the achievements of Renaissance culture in Ukraine. They were especially attracted to the highly developed cities of Galicia:

Lviv, Zhovkva, Drohobych, Kamianets, Brzeżany (present-day Berezhany in Ukraine), Stary Sambir, Yazlovets; and Volhynia: Lutsk, Volodymyr, Ostrog, where they could put their talents to work, creating highly artistic architectural and sculptural religious

and secular buildings and other works. Numerous sculptural monuments have been preserved in Orthodox, Uniate, and especially Roman Catholic religious buildings, which have a high artistic value. The creative cooperation of Ukrainian and European masters affected the development of sculpture as an art form. sepulchral monuments of the Polish sculptor of the German school, Jan Pfister, who worked in Wrocław, Lviv, and Brzeżany are special group of high-art sculptural works of the Late Renaissance with elements of Mannerism. Pfister created his best works, which have no analogues, in the castle church in Brzeżany between 1627 and 1636 [Tykhyi 2013, p. 13].

The city of Brzeżany is located in the west of the Ternopil region in the valley of the Zolota Lypa River, a tributary of the Dniester, and on the banks of Lake Brzeżany. The first written mention of Brzeżany dates back to 1375 [Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область 1973. p. 101]. In 1530, the Polish

* D.Sc. Arch., Associate Professor, Faculty of Architecture and Design, Lviv Polytechnic National University

** Student, Faculty of Architecture and Design, Lviv Polytechnic National University

* dr hab. arch., profesor uczelni, Wydział Architektury i Designu, Uniwersytet Narodowy Politechnika Lwowska

** student, Wydział Architektury i Designu, Uniwersytet Narodowy Politechnika Lwowska

Cytowanie / Citation: Chen L, Ohnysta N. Study of the Allegoric Sculpture of Generosity from the Tombstone of Adam Hieronim Seniawski in the Castle Church of the Holy Trinity in Berezhany. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2022, 72:101–109

Otrzymano / Received: 12.07.2021 • **Zaakceptowano / Accepted:** 30.07.2022

doi: 10.48234/WK72ALLEGORIC

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

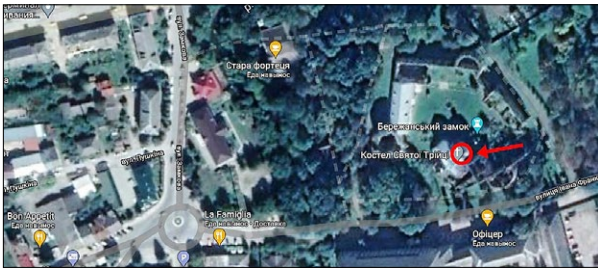

Fig. 1. Situational diagram of the structure under study, original work based on: <https://te.2ua.org/berezhany/mapa/sat> (accessed: 12 VII 2022).

Рис. 1. Diagram sytuacyjny badanego obiektu, oprac. autorzy na podstawie: <https://te.2ua.org/berezhany/mapa/sat> (dostęp: 12 VII 2022).

king Sigismund I gave the city to Voivode Mikołaj Sieniawski, at the same time granting it the status of a city under Magdeburg law [Исторія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область 1973, p.101]. In 1534, Sieniawski built a castle here, the construction of which lasted twenty years [Исторія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область 1973, p. 101]. The castle was built on an island formed by two channels of the Zolota Lypa River and surrounded by high ramparts with bastions. In 1554, the Church of the Holy Trinity was built at the expense of M. Sieniawski in the southwestern part of the castle yard [Ovssiychuk 1985, p. 38], which later became the family tomb of the Sieniawski family.

The Castle Church of the Holy Trinity in the city of Brzeżany was one of the best Renaissance tombs of the Ruthenian Voivodeship of the former Polish-Lithuanian Commonwealth, and was a unique architectural and artistic work for Ukraine. It was one of the largest and most attractive ancestral mausoleums in Europe. The church had a special artistic value thanks to the rich stucco decoration and design of the dome of the western part and the artistically executed tombstones of Adam Hieronim Sieniawski and his three sons, placed in the chapel of the church. Frescoes, stone carvings, decoration of garlands and bunches, flowers and leaves, magnificent ceiling paintings, and allegorical symbols added a unique grandeur to the church. It had been decided that the outstanding sculptor of the first half of the seventeenth century, Jan Pfister, would work on the decoration of the chapel and the creation of the architectural and sculptural composition of the tombstones. The artist took a prominent place in the sculpture of the sixteenth and seventeenth centuries, not only in Brzeżany or Lviv but also in the lands of the entire Polish kingdom. However, today the decorative stucco of the church is practically destroyed. Due to a lack of funds, the church is not being restored. Pfister's sculptural works from the castle chapel, in particular the sarcophagi of Adam Sieniawski and his sons Prokop, Mikołaj, and Aleksander, which survived and were taken to Cracow, need restoration work. *Generosity*, an allegorical sculpture from the pediment of Adam Sieniawski's tombstone, is especially damaged and has the

highest amount of missing or chipped elements. This study focuses on this work of art. The damaged allegorical sculpture by J. Pfister is a remarkable work of sculptural art, has historical, cultural, and high artistic value, and requires comprehensive research and urgent restoration work.

Purpose of the study

The purpose of this study was to determine the stylistic and compositional features of the composition of the tombstone of the Sieniawski Castle Chapel in Brzeżany, to conduct a comprehensive study of one of the five most damaged allegorical sculptures of *Generosity*, placed on the pediment of the tombstone of Adam Hieronim Sieniawski, and to develop proposals for the restoration of the sculptural work with the reproduction of lost elements.

Analysis of recent research and publications

The main sources of information about the decoration of the castle church are studies and publications of Polish students, historians and art critics of the late nineteenth century and the first half of the twentieth century, as well as researchers and ethnographers of Brzeżany and Lviv.

Polish historian and ethnographer M. Maciszewski emphasized the symbolic significance of the location of sculptures on the portico of Sieniawski's tombstone while studying it [Tykhyi 2013, p. 8–19].

The problem of tombstone sculpture is thoroughly considered in the works of Polish researchers M. Gębarowicz [Gębarowicz 1973] and W. Łoziński [Łoziński 1901], devoted to the sculpture of Renaissance and Mannerism in modern Western Ukrainian lands. Considering the Ukrainian researchers, who addressed this problem, the attention shall be paid to V. Liubchenko's monograph [Lyubchenko 1981].

Art critic V.A. Ovssiychuk, while analyzing the Western Ukrainian sculpture of the sixteenth and seventeenth centuries, examined a sarcophagus with a shaped figure and a two-tiered tombstone of Mikołaj and Hieronim Sieniawski (the 1580s) with a gable completion performed by Henry and made according to Jan Pfister's model in Brzeżany [Ovssiychuk 1985, p. 121–122]. He emphasizes the excessive decoration of the tombstone surface with Mannerist ornaments.

Historical facts in Pfister's art and stylistic features of Sieniawski's portraits are highlighted in the articles of V. Pshyk [Pshyk 2016, p. 61–71], and A. Korzheva [Korzheva 2019, p. 254–267] on the example of sarcophagi from the castle church in Brzeżany.

In the 2000s, the deputy director of DIAZ in Brzeżany, Bohdan Tykhyi, was constantly searching for lost sculptures. In his publication "Stages of building the chapel of Brzeżany Castle and filling it with artistic tombstones and sarcophagi" [Tykhyi 2013, p. 8–19], he describes in detail the interior and exterior of the chapel.

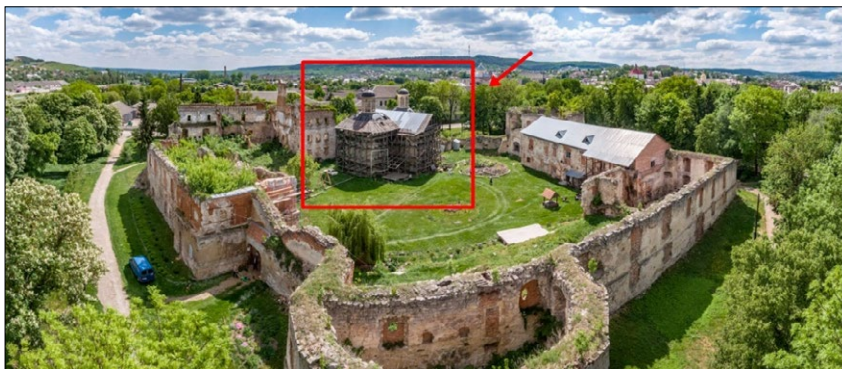

Fig. 2. Location of the Church of the Holy Trinity near the southwest wall of the castle in Brzeżany photo author unknown; source: <https://holicin.livejournal.com/16361265.html> (accessed: 12 VII 2022).

Ryc. 2. Położenie Kościoła Świętej Trójcy przy południowo-zachodniej ścianie zamku w Brzeżanach, autor zdjęcia nieznan; źródło: <https://holicin.livejournal.com/16361265.html> (dostęp: 12 VII 2022).

Fig. 3. Castle church in Brzeżany, photo from the 1930s, photo author unknown; source: <https://t1.ua/news/40407-misto-brzezany-na-foto-1930-kh-rokiv.html> (accessed: 12 VII 2022).

Ryc. 3. Kościół zamkowy w Brzeżanach, zdjęcie z lat trzydziestych XX wieku, autor nieznan; źródło: <https://t1.ua/news/40407-misto-brzezany-na-foto-1930-kh-rokiv.html> (dostęp: 12 VII 2022).

Noteworthy twenty-first-century publications include: the Dictionary of Polish Artists [Paratsy 2000–2014, 2015], where the author of the architectural and compositional tombstone of Mikołaj Sieniawski was reported as J. Pfister, and the multi-volume edition *Roman Catholic Churches and Monasteries of the Ancient Ruthenian Voivodeship* [Ovsiychuk 1985, p. 121–122], which contains brief information about the western chapel of the castle church in Brzeżany. However, to date, no one has conducted a thorough comprehensive study of the collapsing tombstone castle sculptures in Brzeżany.

O. Rybchynskiy presented the method of cleaning stone during the restoration of sculptures [Rybchynskiy, 2021, p. 11].

Materials and methods

The highlighting of the features of the investigated sculpture is based on the unity of methodological principles and requires a comprehensive analysis and assessment of the method of restoration of the work under study, which has historical and cultural value. In the process of a thorough academic study of one of the five sculptures of the composition of the Sieniawski family tomb in the castle chapel in Brzeżany, general academic (empirical: observation, survey, description, and theoretical: analysis, systematization, comparison, generalization) and specialist professional methods (stylistic and compositional analysis) were used, in addition to conservation and restoration methods, surveys, and photogrammetric imaging [Chen 2016, p. 40–51]. With the help of the listed research methods, the authors discovered the cause of the damage to the sculpture, which caused the loss of its parts. The visual inspection of the sculpture carried out at the first stage of the research made it possible to determine the range of actual problems of the phased research. The anal-

ysis of literary sources made it possible to determine the state of the art concerning the work. Based on the analysis of artistic solutions and the visual language of facial expression and body posture, the interpretation of the folds of the clothes of the sculpture, it can be argued that its architecture gravitates toward a visual presentation traditional for the Italian Renaissance style combined with Dutch Mannerist elements. The dynamism and, at the same time, stable balance of the compositional structure of the sculpture testifies to the influence of the Italian Renaissance interpretation of the image, and the elegance and aristocratic character of the figure emphasizes the features of Mannerism. Stylistic and compositional analysis made it possible to study the individual features of the visual language, to follow the regularities of the compositional solution of the sculpture, and to establish its artistic value. Analysis of the perception of the figure's silhouette from a viewing distance makes it possible to state the proportionality and completeness of Jan Pfister's work of art.

At the diagnostic stage, the state of preservation of the investigated sculpture was investigated, the main factors of its destruction were identified, and a restoration program was determined.

Based on the conducted stylistic and compositional analysis, in-situ surveys, measurements, and photofixation, the theoretical part of the study of the tombstone sculpture Generosity from the castle chapel in Brzeżany was formed, which can be the basis for further practical restoration studies.

Results and discussion

The castle tomb sculptures in Brzeżany, associated with the founding activities of the Sieniawski noble family, are made in the style of the Renaissance and Mannerism and are impressed with their poetic spirituality and magnificent decor. The castle in Brzeżany (1554) was

Fig. 3a. Composition of the tombstone of Adam Hieronim Sieniawski, 1909; photo author unknown.
Ryc. 3a. Kompozycja nagrobka Adama Hieronima Sieniawskiego, 1909; autor nieznan.

built over several construction periods with the participation of Italian craftsmen and has the shape of an irregular pentagon, fortified with buildings in the Renaissance style on all sides with defensive towers at the corners. The towers have a complex system of arrow slits. The Trinity Church is located in the castle bailey near the southwestern wall. It was built simultaneously with the castle in 1554 in the Renaissance style with Gothic elements [Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР в 4 т 1986, p. 38] (Fig. 1) and eventually came to house the tomb of the Sieniawski family. Originally, the church had one nave with a faceted apse and a porch with a square plan. In the years 1619–1624, a southwestern chapel was attached to the nave and was later decorated in 1627–1628 [Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР в 4 т 1986, p. 39]. The northeastern chapel was completed in 1729–1730 under the direction of military engineer Jacob de Logau [Paratsy 2002, p. 12–17]. The nave of the church is covered with a cross vault, the vestibule with a semicircular vault, the apse with a semicircular vault, and a quarter with spherical vaults. The decor of the main facade combines features of the Renaissance and Baroque, where the bas-relief Renaissance portal is highlighted by a segmental pediment, and the Renaissance composition of the windows is complemented by Baroque window outlines. The facades of the nave and the left chapel are

Fig. 4. Tombstone of Adam Sieniawski's sons: Mikołaj, Aleksander and Prokop, photo author and date unknown; from the collection of the Polish State Digital Archives.
Ryc. 4. Nagrobek synów Adama Sieniawskiego: Mikołaja, Aleksandra i Prokopa, autor i data nieznan; z zasobów Narodowego Archiwum Cyfrowego.

decorated with Baroque décor, the right chapel is designed succinctly without architectural ornamentation. The nave is covered with a gabled roof with a turret, and the chapel features domes with round skylights. In the triangular pediment, as a symbol of protection, there is a stucco of alabaster: against the background of the sun's rays it depicts the All-Seeing Eye with the inscription "Iehova" (Jehovah) in gilded Hebrew letters [Current archive, p.12]. The main facade is divided vertically by Corinthian pilasters into three horizontal planes, cut at the top by rectangular windows decorated with pilasters and triangular pediments (Fig. 3). In the lower part of the facade on both sides of the central entrance door are symmetrically located niches in which the figures are placed: on the left is the figure of St. Nicholas with a child, and on the right—St. Stanislaus with gifts. At the bottom there is a pronounced plinth, accentuated by a cornice. The main entrance is underlined by a portal. The rectangular entrance portal is framed by a profiled platband, the upper part of which ends with a broken arched pediment.

In 1627, the Sieniawski family invited the outstanding talented Flemish-born sculptor Jan Pfister, a resident of Breslau (present-day Wrocław, Poland), of the German school (possibly of Dutch origin), to decorate the castle church [Pfister (1573–before 1642), p. 762]. Stylistically, the work of the talented sculptor belongs to the Late Renaissance with elements of Mannerism and early Baroque. Pfister is considered the most prominent sculptor of the turn of the sixteenth and seventeenth centuries to work in the Ruthenian Voivodeship, in what was at the time the Polish–Lithuanian Commonwealth. Jan Pfister, inspired by new trends in Italian, Flemish, and German cultures, redeviced them and organically combined them with local artistic traditions, and produced numerous perfect highly artistic architectural and sculptural works in a sophisticated technique [Lyubchenko 1981, p. 102]. His works are elegant, uniquely expressive, and show the use of

correct anatomical proportions. He mostly worked in marble and alabaster, sometimes with wood. J. Pfister's best sculptural works are located in Lviv, Brzeżany, and Tarnów. Of particular note are the tin sarcophagi of the Sieniawski family in the chapel of the castle church in Brzeżany, which have no analogues in Polish art.

Beginning in 1627, Jan Pfister worked at the Sieniawski residence on the creation of tombstones in the western chapel of the Church of the Holy Trinity in Brzeżany. At the request of the grief-stricken wife of then-late Adam Hieronim Sieniawski, Katarzyna née Kostka, the sculptor made a tombstone with a massive three-column portico which created the impression of an interior within an interior [Maciszewski 1910] (Fig. 3a). He borrowed the idea of constructing a tombstone in the form of a portico from the Italian Renaissance, which testifies to the sculptor's knowledge of European art. Pfister depicted a half-figure of Adam Sieniawski in armor with a portrait face in a supine position. The Mannerist-Baroque composition of the tombstone is stylistically integral and compositionally perfect.

On the right, in the western chapel, Pfister made the tombstone of the sons of Adam Hieronim Sieniawski—Mikołaj, Aleksander, and Prokop, which he completed after 1636. [Maciszewski 1910] Figures of the brothers Aleksander and Prokop Sieniawski had their heads placed next to each other, and the figure of the eldest Nicholas—was placed above them. [Matsyuk 2005, p. 148] (Fig. 4). In the tombstone, Pfister harmoniously combined the Northern European Renaissance and Mannerism with Baroque structural elements, producing elongated and disproportionate figures in restrained unnatural poses, but realistically interpreting the faces of Aleksander and Prokop, based on posthumous masks. The architectural design of the tombstone was made in the Baroque style: a wall ending in a broken pediment, which adorns the coat of arms with a lush Baroque ornament, a black marble board with an epitaph in a dark red frame, a pair of Ionian pilasters and columns. In this monument, the sculptor solved the problem of light, which is very important in the Baroque art, with great accuracy. From the darkness of the chapel, which blends into complete darkness, an oblique ray of light from the round window snatched only that part of the tombstone where the knight rests.

While working on the decoration of the newly built facade of the chapel, Pfister invented the red, so-called "Ruthenicum alabaster" [Current archive].

Polish historian and art critic Władysław Łożyński claimed that Pfister made the most famous and perfect works in Brzeżany between 1627 and 1636 [Tykhyi 2013, p. 13]. Even today, in some places, you can see the rich stucco dome of the western chapel-tomb. Unfortunately, the same cannot be said of the tombstones, including the one belonging to Adam Sieniawski. Only gaps with the outlines of niches remain in their original locations. We can learn about the very existence of the tombstone, its magnificent compositional solution, and its preservation in 1939 from the photographs stored in

the archives of the Jagiellonian University in Cracow.

The western chapel of the church was very modest on the outside, but the interior is decorated with incredibly rich decorative carvings, as can be seen from the photos. The chapel is covered with a dome and was decorated with a baroque bas-relief, which depicted the patrons of the Sieniawskis in eight fields. According to eyewitnesses of the time, the chapel was captivated by the incredible number of skillfully made decorative details, and the beauty of the lines, which were artistically reminiscent of the Wawel. In the early 1890s, O. Cholovsky noted that after the death of Sieniawski, during the possession of the castle of Aleksander Potocki, all art decorations and paintings had been destroyed. In 1878, at the expense of Stanisław Potocki, the décor of the chapel, the frescoes, plasters, and sarcophagi, which had been destroyed, were restored under the direction of sculptor and Professor Leonard Marzoni of the Lviv Polytechnic.

However, according to researchers, it was not possible to completely restore the original appearance of the chapel. In 1920, the valuable sarcophagi of Adam Hieronim Sieniawski and his sons Prokop, Mikołaj, and Aleksander were transported to Cracow, and are still kept in Wawel Castle. In 1939, when Brzeżany became a part of the USSR, Soviet soldiers completely destroyed the artistic decoration (the mosaic of the Mother of God, the main altar, the tombstones) of the castle chapel-tomb.

To the left of the entrance was an altar on two columns, made of black marble, ending in a canopy. In the upper part of the marble frame, there is a gilded inscription: "Ave Maria gratiae plena dominus tecum," which means "Rejoice, Mary, full of grace, the Lord is with you."

In a frame there hung the image of the Mother of God, painted in the Byzantine style, brought by Aleksander Sieniawski from Rome in 1622, which was ceremonially transferred in 1831 to the Church of the Holy Trinity [Neterow 2007, p. 15].

Opposite the entrance to the western chapel stood the majestic tombstone of Adam Hieronim Sieniawski by Jan Pfister. The marble architectural and sculptural composition of the tombstone in the form of a portico, made by him in 1627, impresses with its expression and magnificent décor, and its perfect craftsmanship. The sculptural image of the nobleman was placed on a rise on marble lions and was located behind three marble columns. The portico was crowned with a canopy decorated with ornamental leaves, which housed a composition of five sculptures and cartouches with the family coat of arms.

The figure of a knight on a hill supported by lion cubs, made of red marble, was placed under a vault resting on three Corinthian columns. Two more such columns were placed on the sides of the tombstone in the depths of the chapel. On the wide profiled cornice in the center, there is a cartouche with the coat of arms of the Lion and a crown supported by two lions. Above the entire tombstone of this majestic composition were allegorical figures carved from red Transcarpathian marble, which symbolized Science and Hope, Wisdom

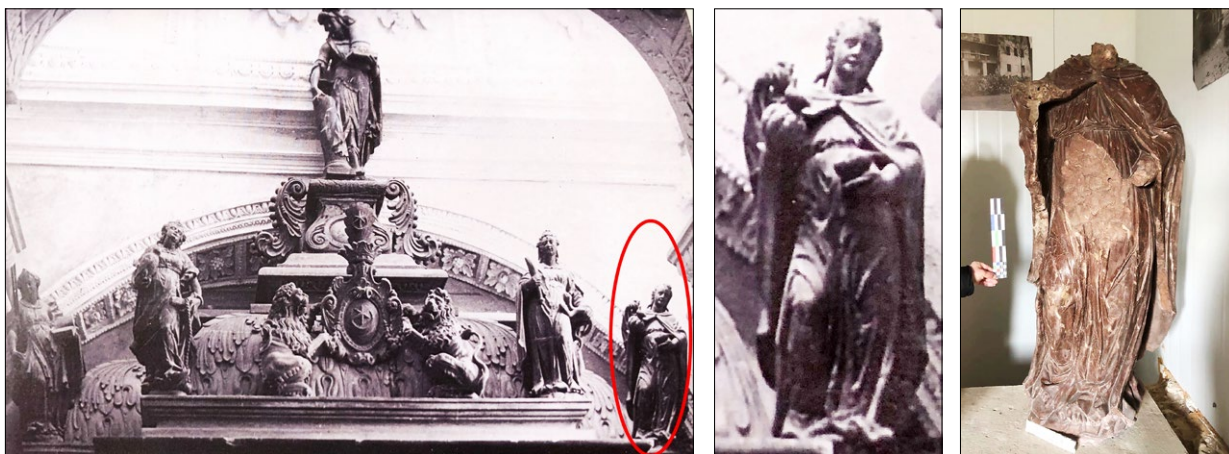

Fig. 5. Sculptural composition on the pediment of the tombstone of Sieniawski, photo author and date unknown; source: <https://www.skyscrapercity.com/threads/poland-in-the-interbellum-1918-39.1551101/page-28> (accessed: 10 X 2022).

Ryc. 5. Kompozycja rzeźbiarska frontonu nagrobka Sieniawskiego, autor i data nieznane; źródło: <https://www.skyscrapercity.com/threads/poland-in-the-interbellum-1918-39.1551101/page-28> (dostęp: 10 X 2022).

Fig. 6. Original state of the allegorical sculpture of Generosity from the tombstone of Sieniawski, photo author and date unknown; source: <https://www.skyscrapercity.com/threads/poland-in-the-interbellum-1918-39.1551101/page-28> (accessed: 10 X 2022).

Ryc. 6. Oryginalny stan alegorycznej rzeźby Szczodrości z nagrobka Sieniawskiego, autor i data nieznane; źródło: <https://www.skyscrapercity.com/threads/poland-in-the-interbellum-1918-39.1551101/page-28> (dostęp: 10 X 2022).

Fig. 7. The current state of the allegorical sculpture of Generosity from the tombstone of Sieniawski, photo author and date unknown; source: <https://www.skyscrapercity.com/threads/poland-in-the-interbellum-1918-39.1551101/page-28> (accessed: 10 X 2022).

Ryc. 7. Obecny stan alegorycznej rzeźby Szczodrości z nagrobka Sieniawskiego, autor i data nieznane; źródło: <https://www.skyscrapercity.com/threads/poland-in-the-interbellum-1918-39.1551101/page-28> (dostęp: 10 X 2022).

and Generosity, and the highest figure represented Power [Current archive] (Fig. 5).

According to M. Maciszewski, who studied the placement of the sculptures on the portico, the allegorical sculptures had the following symbolic meaning: on the left were Science and Generosity, on the right there was Art and Wisdom, and the highest one in the middle symbolized Power.

In our study, the main focus is on the allegorical figure depicting Generosity. The figure was an integral part of the architectural and sculptural composition, of the tombstone of Adam Hieronim Sieniawski. It was located on the right on the roof, which crowned the portico of the tombstone. The sculpture is depicted as a female figure, which is typical of allegorical figures.

Analyzing the symbolism of allegorical sculptures and hypotheses put forward by previous researchers, we can say that this figure conveys the allegory of Generosity. In her right hand the woman holds a jug—a symbol of the unity of the Earth and the Sun, without which prosperity is impossible. Using Western European sculptural techniques and motifs, Pfister was able to creatively convey generosity and nobility in the interpretation of the image of the female figure and create an expressive and perfect work of art.

The sculpture has a height of 148 cm and a width of 70 cm, and was carved from Carpathian red marble in the form of a young aristocratic woman (Fig. 5, 6).

The full-length figure of a young woman is characterized by Renaissance monumentality, balance, and serenity (Fig. 6). Despite the static figure, and restraint of pose, a hidden energy and strength can be sensed in it. The barely protruding right leg enhances the light

dynamic movement of the figure. The figure of the woman is dressed in a long columnar dress that completely covers the body. The waist is strapped with a thin belt, and on top of the dress—a cape. Only the palms of the hands and the toes are visible from under the dress. In the right hand the woman holds a jug, and in the left—a small vessel (bowl). The graceful face of the figure, its elongated neck, high forehead, calm thoughtful eyes, neatly shaped straight nose, and thin live lips add an air of aristocracy to it.

The correct anatomical structure of the figure, rich visual articulation, femininity, serenity, and calm facial expression attract attention. In this sculpture, made in the Renaissance-Mannerist spirit, Pfister managed to combine the balance of composition, the complex angle of the body and the visual richness of clothing, given the traditions of art culture in Western Ukraine.

The sculpture depicting the allegory of Generosity is made of so-called construction marble, a fairly strong and workable stone of organic origin. This rock is not homogeneous in crystallinity and has veins of different thickness. Marble has a porous structure, so it can absorb substances, quickly become dirty and absorb dyes.

The sculpture was carved from a single stone block. Visual inspection found that the front, back, and sides, as well as the lower part of the figure, was carefully worked, as evidenced by the texture on the surface. Manual (jewelry) working was probably performed using different types of cutters. It is possible that in the final phase, the sculpture was polished with special polishing materials such as iron oxide (Fe_2O_3), sand, etc.

The sculpture suffered significant damage and was found to be in an unsatisfactory condition. About 70%

of the authentic sculpture has been preserved (Fig. 7).

The damage was caused by various factors: mechanical, physical, and chemical. As a result, there were numerous defects in the sculpture's form, namely: the lost head and part of the neck, the right hand (up to the elbow) together with the jug, the left hand, and the bowl that the woman held in her hand, a small part of the dress in the front, back and on the sides of the sculpture, a few toes on the left foot. There were minor chips in the base on which the statue stands.

Due to long-term exposure to damp, in some places the marble cracked and became covered with mold. On the surface of the sculpture there was clearly visible dirt, probably yellow oil paint. In places where parts of the body are chipped, there are small holes, probably traces of reinforcement. The metal element used to attach the head was corroded due to the unstable microclimate of the interior (apparently in direct contact with water).

The unsatisfactory technical condition and the artistic values of this sculpture determined the need for conservation and restoration work, namely: cleaning the sculpture, gluing cracks, covering the surface with protective substances, reinforcement, the reconstruction of lost fragments, polishing the sculpture, and giving it a presentable appearance suitable for exhibition.

- Cleaning the sculpture in several stages will restore the color of the statue;
- Bonding cracks will strengthen the weakened parts of the sculpture;
- Coating the surface with protective substances will protect against further damage;
- Reinforcement is necessary in order to supplement the lost fragments of the sculpture so that they firmly adhere to the foundations;
- Reconstruction of lost fragments on the basis of old photographs and analogues of allegorical sculptures will give the opportunity to recreate the original appearance of the sculpture;
- Polishing the sculpture with polishing wheels and waxing it will restore the statue's rich color and the natural effect of wet stone;
- Giving an exhibition look is necessary for comfortable storage of a work of art. After the restoration work, the allegorical sculpture Generosity should be installed in the exhibition hall of the castle in Brzeżany.

The first step is to clean the statue. This should be done in several stages. First, the statue should be dry cleaned, which is performed to remove unstable surface contaminants (dust, earth, cobwebs, etc.) with soft brushes and paintbrushes. Another method of dry cleaning is using an eraser, as well as the latex film method. In this method, the surface is covered with a jelly-like chemical, which after drying can be easily removed from the surface of gypsum with dirt.

In restoration practice, detergent emulsions are also widely used, having a number of advantages over aqueous solutions: firstly, by combining the action of

organic solvents and detergents, and secondly, by minimizing the amount of water used, including washing. [Rybchynskyi, 2021, p. 11].

Similar technical advantages have detergent pastes and gels for removing sparingly soluble components of contamination. To enhance the effect of emulsions and pastes, they are applied in the form of compresses (gauze, cotton wool, lignin) with a film coating, or in the form of pastes with neutral absorbent fillers (kaolin, burnt magnesium, talc, chalk, etc.). [Rybchynskyi, 2021, p. 11].

Since there is dirt on the surface of the sculpture, it is most likely oil paint, solvents should be used. Sometimes such stains are removed with the help of chemical reagents.

In some cases, during the restoration of a sculpture, it is useful to carry out additional disinfection with formalin, ammonia solutions, acetone and ethyl alcohol. It is necessary to take into account the technological sequence of procedures: at the beginning of the primary disinfection, it should be done simultaneously with the cleaning of the sculpture from contaminants and products of biological damage (moss, mold), and then—secondary, when applying hydrophobic coatings.

Metal residues from reinforcement must be cleaned of corrosion and must be treated with inhibitors.

Removing rust stains, especially if they have penetrated deep into translucent stone, is a difficult task. Methods of their removal with the use of saturated solutions of Trilon B damage the stone, and solutions of hydrosulfite, chloramine, citric or oxalic acids are ineffective.

For preventative purposes, the sculpture should be proofed with fungicidal solutions.

When preserving some products made of porous rocks, such as marble, there is a need to desalt them. The degree of salinity of the stone is determined by chloride ion content. For products with a severely damaged surface, this process must precede cleaning.

The object of study should also be treated with a means of cleaning the surface from salt formations, fading, etc. One of the easiest ways of doing so is to compress a fiber soaked in distilled water.

In order to strengthen the weakened parts of the sculpture (cracks, which are to be sealed), one can try filling them with glue. It is worth doing a few tests to find the best method of filling the gaps. Acrylic or epoxy resin and other similar treatments are often used for this purpose. With the help of marble crumbs, pigments, glued parts can be tinted to restore the natural color of the stone.

Reinforcement is sometimes used to glue broken elements together or to add large fragments. There are different materials and methods of execution: you can work with soft stainless steel or brass wire. This material makes it easy to make the necessary design. Additionally, you can use stainless steel, brass or synthetic fine mesh to strengthen large additions. Both when adding and when gluing, it is necessary to fix

the reinforcement in the body of the object of restoration. To do this, a low-speed impact drill drills holes in the mounting locations. Reinforcement is fastened in the holes with glue. As a rule, synthetic resins are used, most often epoxy, sometimes polyester. It is not possible to fully restore an object to its original state. Unfortunately, fragments of the lost sculpture were not found. However, thanks to the preserved archival materials and analogues of allegorical sculptures, we propose to make a reconstruction similar to the original.

First, models of missing fragments are made: the head, the hands, and allegorical attributes. To do this, use clay or sculptural plasticine. Here it is important to follow the rules of reversibility, i.e. the materials and technologies that will be used in the restoration should be as reversible as possible (to be removed without damaging the authentic material).

Fragments of additions cannot be "tried" on the object directly. Plasticine and clay can contaminate the surface of the sculpture, so be sure to separate the joint with cling film, etc.

The silicone mold is removed from the molded model, then the fragments are poured out of plaster and tinted with marble.

The authentic color of the sculpture can be restored by polishing the surface. For this purpose felt disks, wax, etc. are used.

The last step is to expose the restoration object. Since the allegory of Generosity will continue to be preserved in the walls of Brzeżany Castle, it is necessary to provide favorable temperature conditions for its maintenance. In order for the sculpture to hold firmly to its base, a metal pin should be mounted at the bottom.

All proposals for the restoration of the object of study are aimed at stopping the processes that destroy its historical and artistic value, protecting the surface of the sculpture and reconstruction of the lost fragments. Subsequently, by polishing the surface to return the statue to its authentic color. After the restoration work, the sculpture should return to its place in Brzeżany. It is necessary to provide favorable conditions for its exhibition, with optimal temperature and moisture resistance.

Conclusions

Thanks to the work of Jan Pfister and his assistants, modern Polish researchers recognize Brzeżany Castle

Church as the largest ancestral tomb in the territory of the former Polish-Lithuanian Commonwealth. The talented sculptor Jan Pfister took a leading place in the sculpture of the first half of the seventeenth century not only in the Ruthenian lands of the Commonwealth but also in the lands of the entire Polish Kingdom. The strength of his talent was in the relentless search for forms of expression for his ideas, enriching them with the best achievements of Western art until the last days of his life. The sculptor successfully worked with stone, marble, alabaster, and even wood. Pfister, was, by nature and spirit of the time, a stonemason. He created, according to the laws of harmony, and balance, an exquisitely perfect tombstone architectural and sculptural composition in the castle chapel-tomb in Brzeżany. Creating an artistic image of the studied allegorical sculpture Generosity, which was a structural element of the pediment completion of the architectural and sculptural composition of the tombstone of Adam Sieniawski, J. Pfister, with new artistic means, depicted the Renaissance-Mannerist ideal of a woman with an expressive and calm grandeur, the original harmonious visual language of the interpretation of folds of clothing, with a characteristic raised upper abdomen and torso, a serene thoughtful facial expression, with a graceful air of nobility. The sculpture of Generosity, made of red marble according to the canons of the memorial at the time, in a plastic solution combines artistic Italian Renaissance and Dutch Mannerist influences with Ukrainian traditions. The sculpture has historical-cultural and high artistic value and belongs to the artistic heritage of Ukraine and world culture.

Under the influence of mechanical, physical, and chemical factors, the sculptural work of art has suffered damage and loss, so it needs urgent restoration work. Based on a thorough analysis of the technical condition of the allegorical sculpture, the priority restoration measures aimed at the restoration and reproduction of lost elements and the cessation of destruction processes are proposed.

Today, the sculpture is in Poland and is a cultural property of that country. The Constitution of Poland at the legislative state level pays great attention to the protection of cultural values [Niznik-Mucha 2019, p. 69–75], to which the studied sculpture Generosity belongs. A sculptural work unique from an artistic point of view should be restored and presented for inspection by numerous tourists, restoration scientists and art critics.

References / Bibliografia

Archival materials / Materiały archiwalne
Current archive of the State Historical and Architectural Reserve in Brzeżany.

Source texts / Teksty źródłowe
Chen Lesya, *Основи наукових досліджень у реставрації пам'яток архітектури*, Lviv 2016.

Gębarowicz Mieczysław, *Materiały źródłowe do dziejów kultury i sztuki XVI–XVIII w.*, Wrocław 1974.

Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область, ed. S.P. Nechai, 1973.

Korzheva Anna, *Надгробкові портрети представників шляхетських родів у контексті еволюції скульптури ренесансу і маньєризму на сучасних*

- західноукраїнських землях у другій половині XVI – на початку XVII ст., “Вісник Львівської національної академії мистецтв” 2019, No. 36.
- Łoziński Władysław, *Sztuka lwowska w XVI-XVII wieku*, Lviv 1901.
- Lyubchenko Volodymyr, *Львівська скульптура X XVI-XVIII ст.*, Kyiv 1981.
- Maciszewski Maurycy, *Brzeżany w czasach Rzeczypospolitej Polskiej*, Brody 1910.
- Matsyuk Orestes, *Замки і фортеці Західної України*, Lviv 2005.
- Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР в 4 т.*, vol. 4. Kyiv: Builder, 1986.
- Netorow R., *Kościół zamkowy pw. Św. Trójcy w Brzeżanach* [in:] *Kościół i klasztor rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego. Część I, tom 15*, ed. J. Ostrowski, Kraków 2007.
- Ovsiychuk Volodymyr, *Українське мистецтво другої половини XVI – першої половини XVII в.*, Kyiv 1985.
- Pshyk Volodymyr, *Відоме і невідоме в творчій спадщині Іоана Пфістера (Львівська національна галерея мистецтв ім.Б.Г.Возницького: дослідження і матеріали. Наук. збірн.*, ed. Yu. Birulov, V. Pshyk, 2016.
- Secondary sources / Opracowania**
- Niżnik-Mucha Agata, *Metoda konstytucyjnej regulacji w przedmiocie ochrony dziedzictwa narodowego i dóbr kultury – zarys rozważań*, “Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2019, No. 60.
- Rybhynskiy Oleh, *Investigation and Restoration of the Black House on Rynok Square in Lviv*, “Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2021, No. 68.
- Paratsy V., *Archaeological research on the territory of monuments and in the protected areas of the Reserve (2000–2014)*, 2015, 94, 1245
- Тухий Bohdan, *Бережанський замок*, “Пам’ятки України” 2013, special issue No. 2 191.
- Press publications / Publikacje prasowe**
- Paratsy V. *Berezhany Castle*. // Lviv: Halytska brama, 2002.- № 7-9 (91-93).
- Electronic sources / Źródła elektroniczne**
- “Jan Pfister”, *Internetowy Polski Słownik Biograficzny*, <https://www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/jan-pfister> (accessed: 10 X 2022)

Abstract

Noble tombstones of the Renaissance era were distinguished by lavishly decorated forms and were a direct reflection of the complex processes of artistic style formation in the lands of the former Polish-Lithuanian Commonwealth in the sixteenth and seventeenth centuries and that are now Western Ukrainian territories. The tombstones combined features of the late Italian Renaissance, Dutch Mannerism and local traditions. This paper presents a study of the Renaissance allegorical sculpture of Generosity in the castle Church of the Holy Trinity in the city of Brzeżany (present-day Berezhany in Ukraine), which is an integral element of the architectural and sculptural composition of the pediment finish of the tombstone of A.H. Sieniawski and the work of an outstanding sculptor from the first half of the seventeenth century—Jan Pfister. The sculpture belongs not only to the artistic heritage of Ukraine, but also that of the entire world. Under the influence of mechanical and physical factors, the sculpture suffered significant damage and requires urgent restoration measures. An analysis of its current state is analyzed and priority restoration measures are proposed.

Streszczenie

Szlacheckie nagrobki epoki renesansu odznaczały się bogato zdobionymi formami były bezpośrednim odzwierciedleniem kształtowania się stylów artystycznych na ziemiach należących w XVI i XVII wieku do dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów, a obecnie stanowią terytoria Zachodniej Ukrainy. Nagrobki te łączyły cechy późnego włoskiego renesansu, holenderskiego manieryzmu i lokalnych tradycji. Niniejszy artykuł prezentuje badanie renesansowej rzeźby alegorycznej przedstawiającej Szczodrość, zlokalizowanej w zamkowym Kościele Św. Trójcy w Brzeżanach, która stanowi integralny element architektonicznej i rzeźbiarskiej kompozycji tympanonu nagrobka A.H. Sieniawskiego i dzieło znakomitego rzeźbiarza z pierwszej połowy XVII wieku, Jana Pfistera. Rzeźba ta należy nie tylko do dziedzictwa artystycznego Ukrainy, ale także całego świata. Pod wpływem czynników mechanicznych i fizycznych, rzeźba uległa znacznemu uszkodzeniu i wymaga pilnych działań rewaloryzacyjnych. Przedstawiono analizę jej obecnego stanu i zaproponowano priorytetowe działania naprawcze.

Emilia Malec-Zięba*

orcid.org/0000-0002-0296-5223

Jerzy Wowczak**

orcid.org/0000-0001-6337-6943

Rezerwat archeologiczny Włodzimierza Ściegiennego w Częstochowie-Rakowie – utracone dzieło polskiego modernizmu lat sześćdziesiątych

Włodzimierz Ściegienny's Archaeological Preserve in Częstochowa-Raków: A Lost Work of Polish 1960s Modernism

Słowa kluczowe: architektura powojennego modernizmu, polska sztuka awangardowa lat sześćdziesiątych, muzea archeologiczne, Muzeum Częstochowskie

Keywords: post-war Modernist architecture, Polish 1960s avant-garde art, archaeological museums, Museum of Częstochowa

Wstęp

Już w drugiej połowie XIX wieku, w czasie zaborów, obiekty archeologiczne nie tylko stanowiły przedmiot badań naukowych, lecz także były wykorzystywane w celach dydaktycznych. Informacje o nich, rozpowszechniane w prasie, wpisywały się w misję edukacji, przyczyniały się w społeczeństwie bez państwa do poczucia dumy ze swojej przeszłości. Najbardziej znane były badania Mariana Sokołowskiego w Wielkopolsce i spektakularne odkrycie Skarbu Michałkowskiego w Galicji Wschodniej [Sokołowski 1876; Przybyśławski 1900; Brzęk 1994]. Problem ochrony wykopalisk archeologicznych był podnoszony również w XX stuleciu. Najbardziej spektakularnym z dwudziestowiecznych odkryć archeologicznych jest Biskupin. Do biskupińskich doświadczeń odwoływali się badacze działający w ramach programu Badań nad Początkami Państwa Polskiego związanego z milenijnym jubileuszem [Ja-

Introduction

Already in the mid-nineteenth century, during the partitions, archaeological sites were not only the object of academic research, but were also used for educational purposes. Information about them, disseminated in the press, aligned itself with the mission of education and contributed to a sense of pride drawn from the past of a stateless society. Studies by Marian Sokołowski in Greater Poland and the spectacular discovery of the Michałków Treasure in Eastern Galicia were the most well-known [Sokołowski 1876; Przybyśławski 1900; Brzęk 1994]. The preservation of archaeological excavations was also discussed in the twentieth century. Among the most spectacular twentieth-century archaeological discoveries was Biskupin. The experiences of Biskupin were referenced by scholars active in the Research on the Beginning of the Polish State program, associated with the millennial jubilee [Jasienica 1961].

* dr sztuki, Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza-Modrzewskiego

** dr n. hum. mgr inż. arch., Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza-Modrzewskiego

* D.A., Andrzej Frycz-Modrzewski University

** Ph.D. M.Sc. Eng. Arch., Andrzej Frycz-Modrzewski University

Cytowanie / Citation: Malec-Zięba E., Wowczak J. Włodzimierz Ściegienny's Archaeological Preserve in Częstochowa-Raków: A Lost Work of Polish 1960s Modernism. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2022, 72:110–125

otrzymano / Received: 29.03.2022 • **Zaakceptowano / Accepted:** 8.08.2022

doi: 10.48234/WK72MODERNISM

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

sienica 1961]. Rocznica tysiąclecia państwa polskiego była impulsem do tworzenia rezerwatów archeologicznych w miejscu wykopalisk. Były to obiekty przeznaczone do pełnienia funkcji zarówno naukowych, jak i kulturalnych. Miały odgrywać również oboczną – propagandową rolę. Ekspozyty archeologiczne dostarczały dowodów dla słowiańskiej przeszłości tzw. Ziemi Odzyskanych i wskazywały na wiele dłuższą tradycję kulturową na ziemiach polskich niż chrześcijańska.

Sprecyzowaniem definicji dotyczących takich pojęć jak rezerwat czy rezerwat-muzeum w latach pięćdziesiątych XX wieku najszerzej zajmował się prof. Zdzisław Rajewski [1958, s. 240–247]. Uważał, że „do obiektów muzealnych, o wyjątkowym rodzaju zaliczamy rezerваты, których pokaz *in situ* jest podstawą ekspozycji” [Rajewski 1964, s. 104]. Taki rezerwat-muzeum, choć mógł mieć różną skalę zagospodarowania, składał się z odsłoniętych obiektów zrekonstruowanych lub odbudowanych i powinien być posiadać odpowiednie ramy ekspozycyjne w postaci m.in. pawilonu wystawowego. Jak opisywał to Zdzisław Rajewski, „najbardziej reprezentatywnym przykładem takiego rezerwatu-muzeum w Polsce jest Biskupin, ale też obiekty w Gieczu, Częstochowie i Kaliszu. Natomiast na świecie to przede wszystkim Pompeje, a także Aquincum w Budapeszcie i Mikulczyce koło Brna” [Rajewski 1964, s. 105].

Prezentowany w artykule Rezerwat Archeologiczny w Częstochowie-Rakowie to przykład wyjątkowego, jednego z dwóch pierwszych tego typu w Polsce założenia muzealnego z lekkim pawilonem wystawienniczym osłaniającym stanowisko archeologiczne, którego autorem był architekt i artysta Włodzimierz Ściegienny¹.

Poniżej prezentujemy zdjęcia i materiały dotyczące dzieła, należącego do awangardy sztuki architektonicznej swego czasu. Przedstawione informacje pozwalają na utrwalenie i udokumentowanie nieistniejącej już w tej formie realizacji Pawilonu Rezerwatu Archeologicznego w Częstochowie-Rakowie, pełniącego swą edukacyjną funkcję przez dwa pokolenia.

Pawilon archeologiczny w Częstochowie – utracony budynek polskiej awangardy drugiej połowy XX wieku

Władysław Tatarkiewicz w 1976 pisał: „Awangardy właściwie już nie ma, gdyż jest tylko awangarda” [Tatarkiewicz 1985, s. 286]. To poszukiwanie oryginalności ponad miarę, które profesor rozpoznał jako syndrom sztuki lat 70., mogło drażnić tego etyka i filozofa estetyki. Ale diagnoza stanu jako „powszechnej awangardy”, mimo że to oksymoron, dobrze oddaje sytuację w polskiej architekturze tamtego czasu. Architekci odreagowywali socrealizm, rywalizując ze sobą w licznych konkursach, prowadząc bezustanny dialog w zespołach projektowych, dążyli do oryginalności swoich dzieł. Ta rywalizacja dawała niezwykle efekty, zwłaszcza w latach sześćdziesiątych, kiedy wciąż aktywne było pokolenie architektów studiujących w II Rzeczypospolitej i przekazujących swoje doświadczenia młodszemu

The millennial anniversary of the Polish State was an impulse to create archaeological preserves at excavation sites. These were buildings dedicated both to academic and cultural uses. They were also to play a part in propaganda. Archaeological exhibits provided evidence for the Slavic past of the so-called “Reclaimed Lands” and pointed to a much longer cultural tradition on Polish lands than the one associated with Christianity.

Professor Zdzisław Rajewski contributed to formulating more precise definitions of terms such as *preserve* and *preserve-museum* in the 1950s [Rajewski 1958, p. 240–247]. He was of the opinion that “museum structures of exceptional significance include preserves, whose in-situ displays were the foundation for exhibition” [Rajewski 1964, p. 104]. Such a preserve-museum, although potentially having a different development scale, consisted of uncovered structures that were either reconstructed or rebuilt, and was to possess a suitable exhibition framework, for instance in the form of an exhibition pavilion. Zdzisław Rajewski stated that “Biskupin is the most representative case of such a preserve-museum in Poland, in addition to sites in Giecz, Częstochowa and Kalisz. Globally, these are predominantly Pompeii, as well as Aquincum in Budapest and Mikulčice-Valy near Brno” [Rajewski 1964, p. 105].

The Archaeological Preserve in Częstochowa-Raków presented in this paper is an example of an exceptional museum complex, one of the two first of its type in Poland, with a light exhibition pavilion that covers an archaeological site and that was designed by architect and artist Włodzimierz Ściegienny.¹

Below we would like to present photographs and materials concerning this work, which belongs to the avant-garde of the art of its time. The presented information allows us to preserve and document the Częstochowa-Raków Archaeological Preserve Pavilion project’s original form, which no longer exists, and which has performed its educational role for two generations.

Archaeological pavilion in Częstochowa – a lost building of the Polish avant-garde of the second half of the twentieth century

In 1976, Władysław Tatarkiewicz wrote: “There avant-garde is actually no more, as there is nothing but the avant-garde” [Tatarkiewicz 1985, p. 286]. This pursuit of excessive originality, that the Professor identified as a syndrome of 1970s art, may have been irritating to this philosopher of aesthetics and ethicist. However, the diagnosis of a state of “general avant-garde,” despite it being an oxymoron, reflected the situation of Polish architecture of the period quite well. Architects, previously suppressed by Socialist Realism, released their creativity by engaging in numerous competitions and constant dialogue within design teams, pursuing originality in their work. This competition produced extraordinary effects, especially in the 1960s, when the generation of architects who had

kolegom. Już w latach siedemdziesiątych Przemysław Szafer, świadom wartości przemian w polskiej architekturze, katalogował i opisywał współczesne projekty i dzieła architektoniczne. [Szafer 1971, 1979, 1981]. Wśród pierwszych konferencji poświęconych powojennej architekturze należy odnotować sesję naukową zorganizowaną przez Stowarzyszenie Historyków Sztuki w 1984 [*Sztuka polska po 1945* 1987]. Temat modernizmu lat sześćdziesiątych został podjęty w różnych ośrodkach naukowych na początku XXI wieku². W roku 2003 ukazała się drukiem czwarta część katalogu Marty Leśniakowskiej *Architektura w Warszawie poświęcona obiektom z lat 1945–1965* [Leśniakowska 2003]. Rok później wydana została monografia *Architektura polska lat 1945–1960 na obszarze Pomorza Zachodniego* [Bal et al. 2004]. „Modernizm powojenny (1946–1965)” to temat sesji naukowej, która miała miejsce w Gdańsku w 2007 [*Aktualne problemy konserwatorskie Gdańska* 2007]³. Podejmowane są próby ujęcia w ramy całej spuścizny polskiego modernizmu powojennego [Bal et al. 2007; Baraniewski 2012; Springer 2012; Bal et al. 2014; Cymer 2019]. Opracowania można podzielić na te, które opisują przedmiot ochrony, i te, które dotyczą problematyki ochrony dóbr kultury. W pierwszej grupie mieszczą się monografie i artykuły poświęcone wybranym obiektom i twórcom⁴. Badaniem objęto przyczyny znikania z krajobrazu najlepszych dzieł modernizmu. W artykułach, obok diagnozy zjawiska, podawane są informacje niezbędne w dokumentacji strat na temat autorów i dat powstania projektów [Żychowska 2016]. Problemy wartościowania zabytków są tematem zbioru artykułów pod redakcją Bogusława Szmygina [*Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków* 2019]. Do ochrony i konserwacji obiektów lat sześćdziesiątych bezpośrednio odnoszą się artykuły Karola Guttmejera i Karoliny Świątek [2019] oraz Joanny Olenderek [2019]. Istota przedmiotu podlegającego ochronie w przypadku architektury współczesnej była tematem artykułu Małgorzaty Korpały [2019]. Narodowy Instytut Architektury i Urbanistyki podejmuje starania o ujęcie ochrony architektury modernistycznej w ramy instytucjonalne [Białkiewicz et al. 2020, s. 160]. Proces wyburzeń i przebudów cennych przykładów architektury modernistycznej trwa nadal i ma kilka przyczyn. Główną jest nieprzystawalność obiektów do współczesnych potrzeb. Problemem jest też poluzowanie ograniczeń planistycznych i urbanistycznych w stosunku do regulacji, które obowiązywały w czasie projektowania tych budynków. Można to sprowadzić do konstatacji, że brakuje podstaw prawnych dla ograniczeń w dysponowaniu nieruchomością. Remedium miała być ochrona ustanawiana w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego nad dziełem architektonicznym jako dobrem kultury współczesnej [Ustawa z 27 III 2003 o planowaniu przestrzennym]. W 2003 oddział warszawski SARP powołał interdyscyplinarną komisję, która ustaliła osiem kryteriów decydujących o objęciu budynku ochroną w opracowaniach planistycznych jako dobro kultury współczesnej

studied during the Second Republic was still active and shared its experience with younger colleagues. Already in the 1970s, Przemysław Szafer, aware of the value of the transformation in Polish architecture, catalogued and documented contemporaneous architectural designs and works [Szafer 1971, 1979, 1981]. Among the first conferences dedicated to post-war architecture we should note an academic session organized by the Art Historians Association in 1984 [*Sztuka polska po 1945* 1987]. The subject of 1960s Modernism was discussed by many academic institutions in the early twenty-first century.² The year 2003 saw the printed publication of the fourth volume of Marta Leśniakowska’s catalogue entitled *Architektura w Warszawie poświęcona obiektom z lat 1945–1965* [Leśniakowska 2003]. The monograph *Architektura polska lat 1945–1960 na obszarze Pomorza Zachodniego* [Bal et al. 2004] was published a year later. “Postwar Modernism(1946–1965)” was the subject of an academic session hosted in Gdańsk in 2007 [*Aktualne problemy konserwatorskie Gdańska* 2007].³ Attempts are made to frame the entire legacy of Polish post-war Modernism [Bal et al. 2007; Baraniewski 2012; Springer 2012; Bal et al. 2014; Cymer 2019]. This literature can be divided into those items that describe an object of conservation and those that concern the preservation of cultural objects. The first group includes monographs and articles on selected buildings and designers.⁴ Research covered the causes of the disappearance of the best Modernist works from the landscape. In articles, apart from diagnoses of the phenomenon, information crucial to the documentation of losses concerning authors and design completion dates is given [Żychowska 2016]. The problems of evaluating monuments are the subject of a collection of articles edited by Bogusław Szmygin [*Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków* 2019]. Articles by Karol Guttmejer and Karolina Świątek, as well as by Joanna Olenderek [2019] directly discuss the preservation and conservation of 1960s architecture. The essence of the object of preservation in the case of contemporary architecture was discussed by Małgorzata Korpała [2019]. The National Institute of Architecture and Urbanism strives to give an institutional framework for the conservation of Modernist architecture [Białkiewicz et al. 2020, p. 160]. The process of demolition and remodeling of valuable Modernist architecture specimens is ongoing and has several causes. The primary cause is the buildings’ unsuitability for contemporary needs.

The loosening of planning and urban design constraints in relation to regulations that were in place during the design of the buildings is another problem. It can be stated that there is no legal basis for introducing constraints on property use. Conservation of works of architecture as a contemporary cultural object stipulated in local spatial development plans was touted as a remedy for this [Ustawa z 27 III 2003 o planowaniu przestrzennym]. In 2003, the Warsaw branch of the SARP established an interdisciplinary commission that formulated eight criteria that determined whether a

[Lewicki 2017, s. 41]. Jednak zarządzający przestrzenią nie są skłonni, aby w imię wartości estetycznych takie ograniczenia wprowadzać. Ochrona dziedzictwa powojennej modernistycznej architektury w Polsce została usankcjonowana w zeszłym dziesięcioleciu. W 2016 miała miejsce konferencja organizowana przez Muzeum Sztuki Nowoczesnej w Warszawie „Modernizm prawem chroniony”, a jej wymiernym efektem była Uchwała Rady Ochrony Zabytków przy Ministrze Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 29 kwietnia 2016 w sprawie ochrony dziedzictwa architektury i urbanistyki XX wieku w Polsce. Na wagę tego przełomowego dokumentu wskazywali Jakub Lewicki [2017] i Andrzej Siwek [2017]. Również w 2016 Stowarzyszenie Konserwatorów Zabytków i Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej zorganizowały Ogólnopolską Konferencję „Ochrona dziedzictwa architektury i urbanistyki polskiej II połowy XX wieku” [Ogólnopolska konferencja 2016], w czasie której wygłoszono wiele ważnych dla ochrony współczesnej architektury referatów. Do niewątpliwych sukcesów w ochronie powojennych dzieł architektonicznych należy zaliczyć pojawiające się wpisy do rejestru zabytków ikonicznych budynków polskiego modernizmu, takich jak krakowski zespół hotelowy Cracovia Witolda Cęckiewicza, wrocławski budynek ZETO Anny i Jerzego Tarnawskich, warszawski budynek Węgierskiej Ekspozytury Handlowej Jana Zdanowicza. Jakub Lewicki na krakowskiej konferencji w 2016 zaproponował „metodę wyboru cennych zabytków XX-wiecznych”. Wymienił następujące kryteria przesądzające o wpisie do rejestru zabytków: wartość artystyczna – forma obiektu lub zespołu; wartość naukowa – autentyczność idei, materiału, funkcji oraz konstrukcja, materiał; wartość historyczna – wartość miejsca, ludzi, wydarzeń [Lewicki 2017, s. 43]. W przypadku pawilonu Włodzimierza Ściegiennego, dzieła kompletnego pod względem plastycznym, o odważnej konstrukcji, lakonicznej formie z ekspresyjną całościenną mozaiką, niosącą istotny przekaz o kryjącej się w nim nekropolii zamierzchłej kultury, wszystkie te kryteria były spełnione. Pawilon archeologiczny w Częstochowie został przebudowany w roku 2001, przed wzrostem świadomości społecznej na temat wartości architektury drugiej połowy XX wieku. Budynek ten znajduje się poza obszarem zainteresowań konserwatorskich, ale powinien być przedmiotem zainteresowań historyków architektury. W historii architektury jest miejsce także na budynki nieistniejące, które były ważne dla otoczenia, kiedyś znane, prezentowane w czasopiśmie. Do wykazu ważnych dla historii architektury budynków nie trafiają te wartościowe obiekty, które uległy deformacji, a w czasie powstawania nie zostały uwiecznione w uznanych publikacjach. Pamięć o nich zniknie wraz z pokoleniem architektów, na których wywierały wpływ. Artykuł prezentuje taki przebudowany budynek, który nie został dostatecznie nagłośniony w mediach w czasie powstania.

Przedstawiamy jeden z najstarszych obiektów realizujących na terenie Polski ideę rezerwatu archeologicznego jako ekspozycji relikwów *in situ* wewnątrz budynku

building can be placed under conservation in planning documents as a contemporary cultural object [Lewicki 2017, p. 41].

However, those who govern space are not inclined to put such constraints in place in the name of aesthetic values. The preservation of the legacy of postwar Modernist architecture in Poland was sanctioned in the previous decade. In 2016, the “Modernism protected under law” conference was organized in the Museum of Modern Art in Warsaw, and its measurable effect was the Resolution of the Monument Preservation Council of the Minister of Culture and National Heritage of April 29, 2016 on the preservation of the heritage of twentieth-century architecture and urban planning in Poland. The weight of this groundbreaking document was highlighted by Jakub Lewicki [2017] and Andrzej Siwek [2017]. Also in 2016, the Association of Monument Conservators and the Faculty of Architecture of the Cracow University of Technology organized the National Conference “Protection of the heritage of Polish architecture and urban planning of the second half of the twentieth century” [Ogólnopolska konferencja 2016], during which a series of presentations seen as significant for the protection of contemporary architecture was delivered. Undeniable successes in the conservation of postwar architectural works include the placement of buildings iconic to Polish Modernism in the register of monuments: the Cracovia hotel complex by Witold Cęckiewicz, the ZETO building in Wrocław by Anna and Jerzy Tarnawski, the building of the Hungarian Trade Expo in Warsaw by Jan Zdanowicz. During the 2016 Cracow conference, Jakub Lewicki proposed “a method of selecting valuable twentieth-century monuments.” He mentioned the following criteria that can determine a building’s or complex’s inclusion in the register of monuments: – artistic value: the form of a building or complex, – academic value: authenticity of the idea, material, function and structure, material; – historical value: the value of the place, people, events [Lewicki 2017, p. 43].

In the case of the pavilion by Włodzimierz Ściegienny, a visually complete work, with a bold structural system, a laconic form and with an expressive, full-wall mosaic, that conveys an essential message about the necropolis of an ancient culture that it houses, all of these criteria were met. The archaeological pavilion in Częstochowa was remodeled in 2001, before the rise in public awareness of the value of the architecture from the second half of the twentieth-century. The building is outside of the range of conservatorial interest, but should be a focus of attention of architectural historians. There is a place in the history of architecture for buildings that no longer exist, which were important to their environment, that had once been known and presented in journals. Building subjected to deformation and that were not presented in respected publications are not placed on the list of buildings that are important to the history of architecture. Memory of them will disappear along with the generation of architects they

muzealnego. W czasie swojej świetności był komentowany jako wzorcowy budynek tego typu, wyjątkowy pod względem wartości architektonicznej i pionierski pod względem funkcjonalności. Wywarł wpływ na sposób projektowania pawilonów archeologicznych w Polsce. Jego prezentacja jest ważna dla dokumentacji ponoszonych strat wśród dzieł modernizmu, a także dla ukazania powiązań pomiędzy nurtami stylistycznymi w architekturze i plastyce lat sześćdziesiątych. To także istotne informacje na temat genezy idei pawilonów archeologicznych, która jest z powodzeniem realizowana we współczesnych znanych obiektach, takich jak Sukiennice w Głogowie, Muzeum Krakowa – Rynek Podziemny czy Muzeum Archeologiczne w Wiślicy.

Pawilon archeologiczny w Częstochowie na tle innych tego rodzaju realizacji w Polsce

Mimo szeroko zakrojonych w latach pięćdziesiątych w całym kraju badań archeologicznych związanych z rocznicą milenijną tylko trzy stanowiska znalazły swoją oprawę w postaci muzealnego pawilonu. Można to prześledzić na wykazie rezerwatów archeologicznych opublikowanym przez Marka Konopkę [1980]. Oprócz omówionego wyżej pawilonu Rezerwatu Archeologicznego Kultury Łużyckiej w Częstochowie, pawilonem obudowano stanowisko w Wiślicy (Jerzy Teliga, 1966) i w Muzeum Starożytnego Hutnictwa Świętokrzyskiego w Nowej Słupi (dzisiaj im. Miecysława Radwana), działającym jako oddział Muzeum Techniki NOT w Warszawie (? , 1960). Szczególnym obiektem jest Dom Panien Trzebnickich we Wrocławiu (Henryk Dziurła, 1969). Ten ostatni przykład jest użytkowany jako Ośrodek Kultury i Sztuki we Wrocławiu. Powstał dla ekspozycji reliktyw *stricto* architektonicznych, mamy tu do czynienia z dialogiem współczesnego twórcy z historycznym budownictwem prowadzonym z dystansem i ze skromnością. Wszystkie te budynki miały lakoniczną formę architektoniczną, reprezentatywną dla ówczesnej polskiej architektury modernistycznej.

W latach sześćdziesiątych powstały też obiekty Rezerwatu Archeologicznego w Gieczu (? , 1963), Krzemionkach Opatowskich (? , 1969) i Biskupinie (? , 1969). Jednak te budynki kryły wystawy z eksponatami pozyskanymi z wykopalisk, a same odkrycia były prezentowane jako zabezpieczone relikty bądź rekonstrukcje w plenerze. Odmienne podchodzono do ochrony i prezentacji archeologicznych odkryć elementów architektonicznych. Znane jest zadaszenie ruin na Ostrowie Lednickim z lat 70. przebudowane w latach 90., ale nie klasyfikujemy tej przewiewnej, wkomponowanej w kontekst krajobrazowy konstrukcji do grupy pawilonów architektonicznych. Relikty architektoniczne prezentowano najczęściej *in situ* w pomieszczeniach budowli. Przykładami są ekspozycje w podziemiach kościoła św. Wojciecha na Rynku w Krakowie (1964), podziemiach domu Kopernika w Toruniu (1966) czy wystawa w kryptach dawnego opactwa benedyktyń-

had shaped. This article presents one such remodeled building, which had not been sufficiently popularized in the media during its construction.

We present one of Poland's oldest buildings to realize the idea of an archaeological preserve as an exhibition of relics *in situ*, inside a museum building. During its heyday, it was commented on as a model building of its type, exceptional in terms of architectural value and pioneering in terms of functionality. It influenced how archaeological pavilions are designed in Poland. Its presentation is crucial to documenting the losses that works of Modernism suffer, as well as to illustrate the links between stylistic currents in 1960s architecture and the visual arts. It also presents important insight on the genesis of the idea of archaeological pavilions, which is successfully implemented in contemporary, well-known buildings, such as the Cloth Hall in Głogów, the Rynek Underground in Cracow, or the Archaeological Museum in Wiślica.

The archaeological pavilion in Częstochowa against the background of other similar projects in Poland

Despite wide-ranging, nationwide archaeological research conducted in the 1950s in association with the millennial anniversary, only three sites were covered by museum pavilions. This can be traced using the list of archaeological preserves published by Marek Konopka [1980]. Apart from the previously mentioned pavilion of the Lusatian Culture Archaeological Preserve in Częstochowa, sites to be covered by pavilions include the one in Wiślica (Jerzy Teliga, 1966) and in the Ancient Holy Cross Metallurgy Museum in Nowa Słupia (today named after Miecysław Radwan), which operated as a branch of the NOT Engineering Museum in Warsaw (? , 1960). The House of the Ladies of Trzebnica in Wrocław (Henryk Dziurła, 1969) is an exceptional building. This last case is used as a Cultural and Art Center in Wrocław. It was built to exhibit strictly architectural relics, and forms a dialogue between a contemporary designer with historical architecture conducted with distance and modesty. All of these buildings had a laconic architectural form, representative of contemporary Modernist architecture.

The 1960s were also the period of the construction of the Archaeological Preserve in Giecz (? , 1963), Krzemionki Opatowskie (? , 1969) and Biskupin (? , 1969). However, these buildings housed exhibitions of artifacts found at the sites, and the sites themselves were exhibited as secured relics or open-air reconstructions. The preservation and presentation of the archaeological discoveries of architectural elements were approached differently. The canopy above the ruins at Ostrów Lednicki from the 1970s, which was remodeled in the 1990s, is well known, but we do not classify this spacious structure that is composed into the landscape context, as belonging to the group of architectural pavilions. Architectural relics were typically presented *in situ* in indoor spaces.

skiego w Mogilnie (1979). Standardy polskim rezerwatom archeologicznym nadal wyznacza oprawa architektoniczna wystawy Wawel Zaginiony z 1975 (Józef Dutkiewicz, Kazimierz Różycki, przy współpracy Stanisława Karczmarczyka). Znaczący dla rozwoju muzealnictwa w Polsce okazał się sposób udostępnienia relikwów i aranżacja wystawy archeologicznej pod płytą krakowskiego Rynku (Andrzej Kadłuczka, Dominik Przygodzki, 2010). Ostatnio zrealizowany został pawilon archeologiczny dla Rezerwatu Archeologicznego Genius Loci w Poznaniu (Toya Design: Tomasz Wojtkowiak, Jarosław Wyszyński, Anna Sędecka, Justyna Kielczewska-Stawicka, Jacek Wojciech, Ewa Ćwiklińska, Tomasz Migdałek, 2009) [Poznański Genius Loci]. Dobrze opisana w literaturze przedmiotu jest rozbudowa Muzeum w Wiślicy (Andrzej Kadłuczka, Dominik Przygodzki, 2019) [Kołodziejczyk, Przygodzki 2021]. Również muzeum w Nowej Słupi uzyskało w zeszłym roku odnowiony pawilon (G2 Architekci Kielce 2017). Na temat współczesnych tendencji architektonicznych w prezentacji zabytków archeologicznych pisał Dominik Przygodzki [2019]. Na tle omówionych przez tego badacza przykładów częstochowski pawilon Włodzimierza Ściegiennego sprzed 50 lat wyróżnia się oryginalną, narracyjną, spójną i ponadczasową formą.

Historia powstania rezerwatu archeologicznego kultury łużyckiej w Częstochowie-Rakowie

W roku 1955, w związku z pracami budowlano-ziemnymi przy budowie linii tramwajowej i wiaduktu w Częstochowie-Rakowie, odkryte zostało cmentarzysko szkieletowe kultury łużyckiej z wczesnej epoki żelaza (750–600 lat p.n.e.) [Ciastek n.d.]. To unikatowe odkrycie okazało się jednym z największych poznanych w Polsce miejsc pochówków, zlokalizowanym na pograniczu małopolsko-śląskim. W wyniku przeprowadzonych prac badawczych odkryto 33 groby o mieszanym obrządku grzebalnym szkieletowo-ciałopalnym. Szkielety były stosunkowo dobrze zachowane, a w wielu grobach znajdowało się bogate wyposażenie w wyroby z brązu i żelaza: ozdoby i narzędzia [Kosiński, Wicczorek-Szmal 2007, s. 36]. Odkrycie wzbudziło duże zainteresowanie archeologów. Jednym z badaczy był Włodzimierz Błaszczyk (1929–1989) – archeolog, muzeolog, dyrektor placówek muzealnych w Będzinie, Częstochowie, Poznaniu i Gliwicach [Kosiński n.d.]. To on zasugerował, że warto tak cenne znalezisko zachować w nienaruszonym stanie i umożliwić jego zwiedzanie społeczeństwu. Konieczność utworzenia z cmentarzyska rezerwatu archeologicznego potwierdzili w pełni najwybitniejsi archeolodzy i antropolodzy – prof. dr Zdzisław Rajewski, prof. dr Rudolf Jamka i inni, podkreślając, że byłby to pierwszy tego typu rezerwat w Polsce, mający wielkie znaczenie dla prac naukowo-badawczych i dla popularyzacji wiedzy nad pradziejami Słowian [Błaszczyk 1961, s. 12].

Powołano Społeczny Komitet Budowy Rezerwatu, prace prowadzono z pomocą pobliskiej Huty im. Bo-

Examples of this include exhibitions in the underground section of the Church of St. Adalbert in Cracow (1964), the cellar of the Nicolaus Copernicus House in Toruń (1966) or the exhibition in the crypts of the former old Benedictine Abbey in Mogilno (1979) The Lost Wawel exhibitions' architectural setting from 1975 (Józef Dutkiewicz, Kazimierz Różycki, with cooperation from Stanisław Karczmarczyk) continues to set the standards for Polish archaeological preserves. The form of exhibiting relics and the arrangement of the archaeological exhibition under the surface of Cracow's Main Market Square (Andrzej Kadłuczka, Dominik Przygodzki, 2010) was significant to the development of museology in Poland. Recently, an archaeological pavilion was built for the Genius Loci Archaeological Reserve in Poznań (Toya Design: Tomasz Wojtkowiak, Jarosław Wyszyński, Anna Sędecka, Justyna Kielczewska-Stawicka, Jacek Wojciech, Ewa Ćwiklińska, Tomasz Migdałek, 2009) [Poznański Genius Loci]. The Pavilion above the Głogów Cloth Hall (Adam Marek, CCI Architekci Sp. z o.o. 2013) is also notable. The extension of the Museum in Wiślica (Andrzej Kadłuczka, Dominik Przygodzki, 2019) is well documented in the literature [Kołodziejczyk, Przygodzki 2021]. Likewise, the museum in Nowa Słupia received a renewed pavilion last year (G2 Architekci Kielce 2017). The subject of contemporary architectural tendencies in the presentation of architectural monuments was discussed by Dominik Przygodzki [2019]. Against the background of cases discussed by Przygodzki, the pavilion in Częstochowa by Włodzimierz Ściegienny from five decades prior stands out with its original, narrative, cohesive and timeless form.

History of the establishment of the Lusatian Culture Archaeological Preserve in Częstochowa-Raków

In 1955, due to excavation works performed alongside the construction of a tram line and viaduct in Częstochowa-Raków, a skeletal burial site of the Lusatian culture, dated to the early iron age (750–600 BCE) was discovered [Ciastek n.d.]. This unique discovery turned out to be one of the largest burial sites to be discovered in Poland and located on the Lesser Poland–Silesia borderland. As a result of research, thirty-three mixed skeletal and cremation burials. The skeletons were relatively well-preserved, and a wealth of artifacts and bronze and iron objects were found: ornaments and tools [Kosiński, Wicczorek-Szmal 2007, p. 36]. The discovery attracted significant interest from archaeologists. One of these researchers was Włodzimierz Błaszczyk (1929–1989)—an archaeologist, museologist, director of museum institutions located in Będzin, Częstochowa, Poznań and Gliwice [Kosiński n.d.]. It was he who suggested that it would be beneficial to preserve such a valuable discovery in an untouched state and to allow the public to visit it. The necessity to establish an archaeological preserve at the burial site was fully confirmed by the most outstanding ar-

lesława Bieruta i zimą 1960 roku mury pawilonu były niemal gotowe. Uzyskanie statusu pomnika Tysiąclecia Państwa Polskiego skutkowało dotacjami finansowymi i zaangażowaniem społecznym przy budowie. 9 czerwca 1965 nastąpiło uroczyste otwarcie Rezerwatu Archeologicznego, cmentarzyska i wystawy kultury łużyckiej, należących do oddziału Muzeum w Częstochowie.

Pawilon został zrealizowany według projektu inżyniera architekta Włodzimierza Ściegiennego, natomiast koncepcja wystawy pt. *Kultura łużycka* została opracowana według scenariusza prof. Marka Gedla i dra Włodzimierza Błaszczyka w aranżacji plastycznej Fryderyka Haydera [Kosiński, Wieczorek-Szmal 2007, s. 38].

Włodzimierz Ściegienny (1921–1990) ukończył Akademię Sztuk Pięknych w Krakowie na Wydziale Malarstwa, a także Wydział Architektury na Politechnice Krakowskiej. Pracował w biurze Miastoprojekt-Częstochowa, od początku jego powstania, na stanowisku kierownika pracowni projektowej. Był członkiem ZPAP i SARP, posiadał status architekta twórcy, przyznany w 1981 roku przez Ministra Kultury i Sztuki. Zakres jego działań obejmował wiele kierunków sztuki: malarstwo sztalugowe, polichromię ścienną, grafikę, rysunek, rzeźbę, medalierstwo i architekturę. Wśród ważniejszych realizacji architektonicznych Ściegiennego należy wymienić: Grób Nieznanego Żołnierza (1963), fontannę zwaną Pani Kowalska (1964), Rezerwat Archeologiczny (1965), Pawilony Wystawowe „Cepelia” (1974), wieżowce i budynek dawnej restauracji Adria przy al. Armii Krajowej (1975), Pałac Ślubów (1987), wszystkie z terenu Częstochowy [Malec-Zięba 2020].

Pawilon rezerwatu archeologicznego w Częstochowie-Rakowie jako przykład integracji sztuk w architekturze

Pawilon Rezerwatu Archeologicznego znajduje się w częstochowskiej dzielnicy Raków. Dokładnie w tym miejscu zostało odnalezione cmentarzysko ludności łużyckiej sprzed 2500 lat i pozostawione jako odkryte stanowisko archeologiczne. W tym czasie dzielnica mieszkaniowa Raków była budowana jako zespół satelicki względem Częstochowy. Odkrycie archeologiczne spowodowało korektę planistyczną. Ciągi komunikacyjne przesunięto, utworzono zielony skwer z placem i stojącym na nim pawilonem archeologicznym. Mimo że skwer przylegał do skarpy wiaduktu wyprowadzającego arterię komunikacyjną – aleję Pokoju nad torami kolejowymi – poprzez wyróżniającą się formę pawilonu był czytelny i rozpoznawalny jako ważny punkt w kompozycji urbanistycznej.

Idea zachowania rozkopanych grobów była śmiałą, dyskusyjną pod względem etycznym decyzją i zarazem dużym wyzwaniem dla architekta. Pawilon muzeum, w założeniu Ściegiennego, miał stać się godną oprawą znajdującego się w tym miejscu cmentarzyska. Zaproponowana forma artystyczno-architektoniczna w wer-

chaeologists and anthropologists—professors Zdzisław Rajewski, Rudolf Jamka and others—and it was stressed that it would be the first preserve of this type in Poland, highly significant both in terms of research and the popularization of knowledge on the ancient history of the Slavs [Błaszczyk 1961, p. 12].

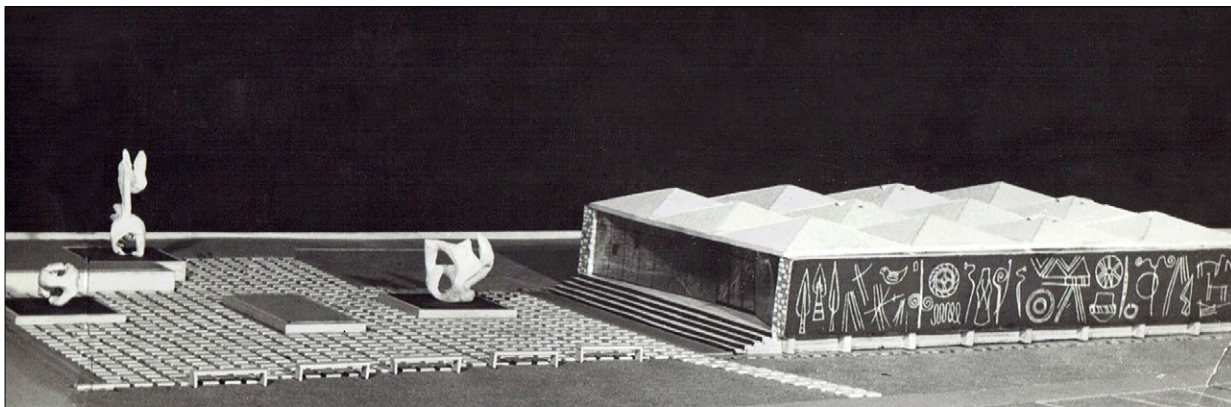
The Public Preserve Construction Committee was established and the works were conducted with the aid of the nearby Bolesław Bierut Metallurgy Plant, and in the winter of 1960 the walls of the pavilion were almost ready. Receiving the status of a Monument to the Millennium of the Polish State resulted in financial subsidies and public involvement in the construction. The opening ceremony of the Archaeological Preserve, the burial site and the Lusatian culture exhibition, all a branch of the Museum in Częstochowa, took place on June 9, 1965.

The pavilion was built to a design by Włodzimierz Ściegienny, M.Eng. Arch., while the concept of the exhibition entitled Lusatian Culture was formulated to a scenario by Professor Marek Gedl and Doctor Włodzimierz Błaszczyk, in a visual setting by Fryderyk Hayder [Kosiński, Wieczorek-Szmal 2007, p. 38].

Włodzimierz Ściegienny (1921–1990) graduated from the Academy of Fine Arts in Cracow, from the Faculty of Painting, as well as from the Faculty of Architecture of the Cracow University of Technology. He had worked at the Miastoprojekt-Częstochowa design office since its founding, at the post of design studio head. He was a ZPAP and SARP member, had the status of architect-artist given to him in 1981 by the Minister of Culture and Art. The scope of his career covered many directions of art: easel painting, polychromy, graphics, drawing, sculpture, medal-making and architecture. His major architectural projects include: the Tomb of the Unknown Soldier (1963), the Madam Kowalska fountain (1964), the Archaeological Preserve (1965), the “Cepelia” Exhibition Pavilions (1974), tower buildings and the Adria restaurant at Armii Krajowej Street (1975), the Wedding Palace (1987), all located in Częstochowa [Malec-Zięba 2020].

Archaeological Preserve Pavilion in Częstochowa-Raków as an example of the integration of the arts in architecture

The Archaeological Preserve Pavilion is located in the Raków district of Częstochowa. It is located at the exact site of the discovery of the burial site of the Lusatian people from 2500 years ago and arranged as an open-air archaeological site. During this time, the Raków housing district was under construction as a satellite complex of Częstochowa. The archaeological discovery led to a planning correction. Circulation paths were altered, a green square with a plaza and an archaeological pavilion were created. Despite the square adjoining the escarpment of a viaduct that elevated the Aleja Pokoju arterial above the railway tracks, due to pavilion’s notable form, it remained legible and recognizable as an important point in the urban composition.

Ryc. 1. W. Ściegienny, makieta projektu Rezerwatu Archeologicznego w Częstochowie-Rakowie, 1960; jeśli nie zaznaczono inaczej, wszystkie rycinę pochodzą z archiwum W. Ściegiennego.

Fig. 1. W. Ściegienny, model of the design of the Archaeological Preserve in Częstochowa-Raków, 1960; unless otherwise indicated, all figures are sourced from W. Ściegienny's archive.

sji widocznej w projekcie to scenaria traktująca z powagą i należyty szacunkiem odkryte miejsce pochówku. Albowiem projekt Rezerwatu Archeologicznego, poza budynkiem z unikalną mozaiką i dedykowaną temu miejscu koncepcją ekspozycji, obejmował również otoczenie muzeum z oryginalnymi rozwiązaniami rzeźby abstrakcyjnej (niestety niezrealizowane).

„Dzięki połączeniu motywów archaicznych z modernistyczną architekturą i nowoczesnymi rzeźbami powstał przykład dzieła z przesłaniem, że dzięki kulturze możemy radzić sobie z najtrudniejszym egzystencjalnie problemem, jakim jest przemijanie” [Malc-Zięba 2020, s. 72]. Budynek miał formę zwartą, poziomą, o charakterze architektury pawilonowej, z powierzchnią zabudowy wynoszącą 357 m². Architekt zdecydował, że główne wejście do muzeum będzie od wschodu, od strony niedalekiego przystanku kolejowego, a nie od strony dzielnicy mieszkaniowej. Przeszklona elewacja frontowa z delikatnie cofniętą do wnętrza fasadą stanowiła strefę wejścia do muzeum. Na ścianach bocznych (północnej i południowej) budynku znajdowały się mozaiki nawiązujące tematycznie do charakteru miejsca. Były one najbardziej spektakularnym i rozpoznawalnym elementem elewacji. Konstrukcję zadaszenia stanowiły stalowe rury w formie przestrzennych soczewek. Pokryciem dachu była blacha pomiedziowana ułożona w formie geometrycznych połamanych płaszczyzn, piramid [Błaszczyk 1961, s. 17].

To nietypowe rozwiązanie lekkiego pawilonu muzealnego nie mniej atrakcyjnie prezentowało się od środka – tu na stalowych rurach, niczym w konstrukcji parasola, unosił się stropodach wykończony od wewnątrz płytami melaminowymi. Tym rozwiązaniom konstrukcyjnym blisko do awangardowego projektu konkursowego Oskara Hansena, Stanisława Zamecznika i Lecha Tomaszewskiego na rozbudowę warszawskiej Zachęty (1959). W tym czasie Le Corbusier projektował pawilon szwajcarski (projekt 1961, realizacja 1967).

Wnętrze muzeum prezentowało odkryte stanowisko archeologiczne, stanowiące centralne miej-

The idea of preserving the uncovered graves was a bold and ethically controversial decision, as well as quite a challenge for the architect. The museum pavilion, as envisioned by Ściegienny, was to become a fitting setting for the burial site. The proposed artistic and architectural form, as featured in the design, was a scenery that treated the site with due solemnity and respect. The Archaeological Preserve's design, apart from a building with a unique mosaic and an exhibition concept dedicated to the site, also included the surroundings of the museum with original abstract sculpture solutions (which were unfortunately not implemented).

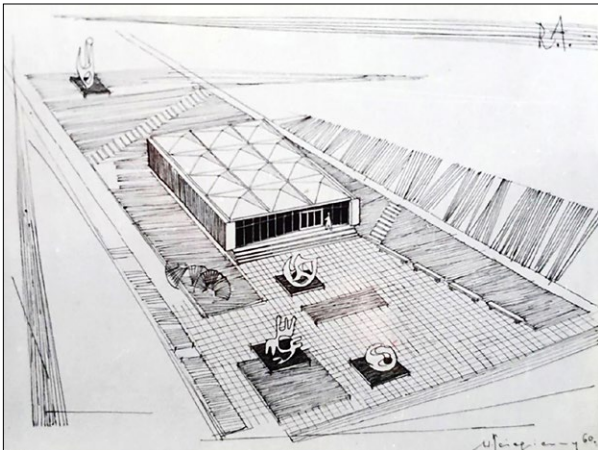
“Using a combination of archaic motifs with Modernist architecture and modern sculpture, Ściegienny created a work that communicates the message that culture can allow us to deal with the most difficult problem from an existential perspective, namely passing” [Malc-Zięba 2020, p. 72]. The building had a compact, horizontal form, with the character of pavilion architecture, with a built-up area of 357 m². The architect decided to locate the main entrance to the museum from the east, from the nearby train station, and not the housing district. The glazed front facade, with a delicately set back face, acted as the entrance zone of the museum. On the side (northern and southern) walls there were mosaics that thematically referenced the place's character. They were the most spectacular and recognizable element of the facades. The canopy structure consisted of steel pipes in the form of three-dimensional lenses. The roofing consisted of copper-clad sheets placed in the form of geometric, angled surfaces, pyramids [Błaszczyk 1961, p. 17].

This atypical design of the light museum pavilion presented itself no less attractively from the inside— here, steel pipes, as if in the structure of an umbrella, supported a flat roof finished with melaminated panels. These structural solutions were similar to those seen in the avant-garde competition design by Oskar Hansen, Stanisław Zamecznik and Lech Tomaszewski of the extension of the Zachęta gallery in Warsaw (1959). At

Ryc. 2. Pawilony muzealne: Muzeum w Wiślicy (Jerzy Teliga), Muzeum Starożytnego Hutnictwa Świętokrzyskiego w Nowej Słupii (?), Dom Panien Trzebnickich we Wrocławiu (Henryk Dziurla); zbiory autorów.

Fig. 2. Museum pavilions: the Museum in Wiślica (Jerzy Teliga), the Ancient Holy Cross Metallurgy Museum in Nowa Słupia (?), the House of the Ladies of Trzebnica in Wrocław (Henryk Dziurla); authors' collection.

Ryc. 3. W. Ściegienny, rysunek perspektywiczny Rezerwatu Archeologicznego w Częstochowie-Raków wraz z otoczeniem, 1960.

Fig. 3. W. Ściegienny, perspective drawing of the Archaeological Preserve in Częstochowa-Raków and its surroundings, 1960.

sce ekspozycji, nad którym zbudowana była galeria z prefabrykowanych płyt żelbetowych. Utworzony w ten sposób pomost okalający cmentarzysko uniesiony został powyżej poziomu ziemi, pozwalając na obserwację miejsca z zachowaniem odpowiedniego dystansu. Prezentowane odkryte miejsca pochówku to zachowane groby zmarłych. Ekspozycję nekropolii stanowiło 18 grobów z resztkami szkieletów, kamieni i elementów, które trafiły do grobów podczas obrzędów pogrzebowych. W gablotach znajdujących się dookoła galerii prezentowane były znalezione podczas prac przedmioty. Były to wyroby ceramiczne (misy, czarki i garnki), narzędzia (noże, sierp), broń (żelazne groty włóczni, brązowy grocik strzały), a także ozdoby z brązu i żelaza (naszyjniki, bransolety, szpile, guziczki).

Całości opracowania projektowego dopełniała autorska mozaika na ścianach zewnętrznych budynku. Czarna powierzchnia elewacji inkrustowana była białą kostką mozaikową, która układała się w kompozycje przetransponowane z wzorów ceramicznych i przedmiotów kultury łużyckiej w Polsce: faksymile postaci ludzi, strzelca, jeźdźców na koniu, jeleni i znaków magicznych.

Motywy graficzne z mozaiki na nieistniejącej już elewacji pawilonu projektu Włodzimierza Ściegiennego-

the time, Le Corbusier worked on the Swiss pavilion (designed in 1961, built in 1967).

The museum's interior presented the uncovered archaeological site, which occupied the central space of the exhibition, above which there was a gallery built of prefabricated, reinforced concrete plates. The walkway created this way surrounded the burial site and was elevated above terrain level, allowing for the site's observation from a proper distance. The burial site on exhibition consisted of preserved graves. The necropolis's exhibition included eighteen grave with surviving remains of skeletons, stones and elements that were interred in the graves during burial ceremonies. The cabinets located around the gallery presented objects found during excavation. These were ceramics (bowls, cups and pots), tools (a knife, a sickle), weapons (iron spear tips, a bronze arrow tip), as well as bronze and iron ornaments (necklaces, bracelets, pins, buttons).

The entire design work was complemented by an original mosaic on the building's external walls. The black surface of the façade was encrusted with white mosaic tiles which was laid into compositions transposed from patterns from Lusatian culture ceramics and objects found in Poland: facsimiles of human figures, a marksman, horse riders, deer and magical symbols.

The graphical motifs from the mosaic on the no-longer-existing façade of the pavilion by Włodzimierz Ściegienny are currently used in the museum's visual identity.

The site design featured the construction of original sculptures with a modern, abstract form, based on the Lusatian culture's motifs from three thousand years ago, "it is these sculptures that combine the ancient objectivity with an utmost modern presentation" [Zurowski 1965, p. 2]. Freestanding sculptures on black plinths were to be located around the site of the pavilion, surrounded by green grass and low bushes. Unfortunately, due to financial difficulties, they were not built. Only photographic documentation of the gypsum models of the sculptures has remained.

A dedicated bookplate file created by Włodzimierz Ściegienny in 1965 for the Preserve complemented the design. The bookplates were made as gypsum engravings, and were thematically linked with the Preserve building, monuments, and skeletal burials found at

Ryc. 4. Wnętrze pawilonu Rezerwatu Archeologicznego w Częstochowie-Rakowie autorstwa W. Ściegiennego, ok. 1965.
 Fig. 4. Interior of the Archaeological Preserve in Częstochowa-Raków, by W. Ściegienny, ca. 1965.

go są obecnie wykorzystywane w identyfikacji wizualnej muzeum.

Projekt otoczenia zakładał też realizację autorskich rzeźb o nowoczesnej abstrakcyjnej formie, opartej na motywach kultury łużyckiej sprzed 3000 lat – „te właśnie rzeźby łączą przedmiotowość pradziejową z ujęciem na wskroś nowoczesnym” [Żurowski 1965, s. 2]. Wolnostojące rzeźby na czarnych cokołach miały znajdować się w zaprojektowanym wokół pawilonu terenie, w otoczeniu zieleni traw i niskich krzewów. Niestety, ze względu na trudności finansowe nie zostały wykonane. Pozostała jedynie zdjęciowa dokumentacja gipsowych modeli rzeźb.

Dopełnieniem projektu była specjalnie stworzona przez Włodzimierza Ściegiennego teka ekslibrisów dla Rezerwatu Archeologicznego w Częstochowie-Rakowie, powstała w roku 1965. Ekslibrisy wykonane zostały w gipsorycie, związane są tematycznie z budynkiem rezerwatu, z zabytkami, pochówkami szkieletowymi odkrytymi na cmentarzystku, a także ze zdobieniami ceramiki kultury łużyckiej.

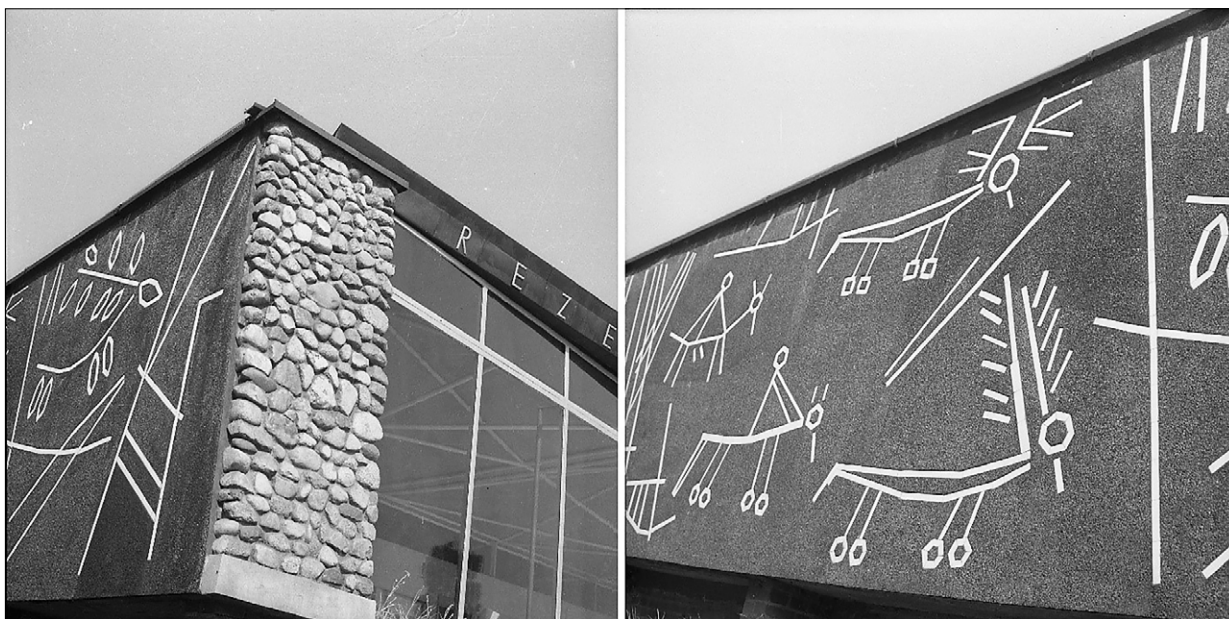
Ekslibrisy wykonane przez Ściegiennego łączą przedstawienia plastyczne z literycznymi, są, jak określił Tadeusz Żurowski, „przykładem prawdziwych dzieł graficznych [...] swoista technika, polegająca na stosowaniu kresek znalazła swój wyraz w obrysie kompozycji literycznych w ekslibrisie wypełnionym motywami rysunków ludności łużyckiej i na przedstawieniach budynku muzealnego” [Żurowski 1965, s. 3]. Prace prezentowane były na wystawie w dniu otwarcia Rezerwatu Archeologicznego 9 czerwca 1965 roku i w tym samym roku na Wystawie Ekslibrisu Polskiego w Czechosłowacji oraz na wystawie „Archeologia i Pradzieje w Plastyce” w gmachu Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie. Obecnie skromna w formie wystawa ekslibrisów nadal stanowi element przestrzeni muzealnej.

the site, as well as with Lusatian culture ceramic ornaments.

The bookplates made by Ściegienny combine visual depictions with lettering, and are, as described by Tadeusz Żurowski: “a case of true works of visual art [...] the peculiar technique based on using lines found its expression in the outlines of lettering compositions on the bookplate filled with motifs of drawings by the Lusatian culture and in depictions of the museum building” [Żurowski 1965, p. 3]. These works were placed on display on the day of the opening of the Preserve on June 9, 1965, and, during the same year, at the Polish Bookplate Exhibition in Czechoslovakia and the “Archaeology and Antiquity in the Visual Arts” exhibition in the State Archaeological Museum in Warsaw. At present, the modest bookplate exhibition continues to be an element of the museum’s space.

The author also depicted the project in the form of a celebratory medal with an irregular form and his original style of lettering and linear imaging technique. “The uniqueness of lines in the works of this Częstochowa-based artist has become not only a characteristic feature, but an outright attribute of the entirety of his art” [Pabich, Świerzy 2021, p. 124]. A linocut graphic was also made for the Archaeological Preserve.

The presented building unfortunately did not survive in its original form into the present. In 2001, due to its poor technical condition, a decision was made to remodel it to a design by architect Lech Nowotarski [Kosiński, Wiczorek-Szmal 2007, p. 40]. The building’s present form does not retain its original shape, unique structure, detail or the original facade mosaic. Only the concept of the museum’s interior was retained, with a centrally exhibited archaeological site and its surrounding gallery. Thus, Włodzimierz Ściegienny’s work was completely lost.

Ryc. 5. Mozaika na elewacji pawilonu Rezerwatu Archeologicznego w Częstochowie-Rakowie autorstwa W. Ściegiennego, ok. 1965.
 Fig. 5. Mosaic on the facade of the Archaeological Preserve in Częstochowa-Raków by W. Ściegienny, ca. 1965.

Autor utrwalił również tę realizację w formie okolicznościowego medalu o nieregularnej formie z charakterystycznym dla siebie krojem liternictwa i linearnym sposobem obrazowania. „[...] wszechobecność linii w pracach częstochowskiego artysty stała się nie tylko cechą charakterystyczną, lecz wręcz atrybutem całej jego sztuki” [Pabich, *Świerzy* 2021, s. 124]. Powstała również grafika wykonana w technice linorytu dla Rezerwatu Archeologicznego.

Prezentowany obiekt niestety nie przetrwał w tej formie do dziś. W 2001 roku, z powodu złego stanu technicznego, zdecydowano o przebudowie budynku według projektu architekta Lecha Nowotarskiego [Kosiński, Wieczorek-Szmal 2007, s. 40]. W obecnym kształcie budynku nie zachowano jego oryginalnej formy, nietuzinkowej konstrukcji, detalu czy też autorskiej mozaiki na elewacji. Utrzymano jedynie koncepcję wnętrza, z centralnie eksponowanym stanowiskiem archeologicznym i otaczającą je galerią. Dzieło Włodzimierza Ściegiennego zostało tym samym całkowicie zatracone.

Projekt Ściegiennego charakteryzuje dbałość o każdy element składowy – od dogłębnej analizy miejsca, otoczenia, warunków po szczegółowe opracowanie architektoniczne, przemyślaną formę, otoczenie, wnętrze, detal, a także dopełniające całości elementy sztuki: rzeźby, mozaiki, grafiki. Rysunki i modele tego pawilonu były prezentowane w ramach V Konferencji Archeologicznej, organizowanej w grudniu 1960 w Poznaniu przez PAN, Ministerstwo Kultury i Sztuki oraz Ministerstwo Szkolnictwa Wyższego, gdzie spotkały się z pozytywną opinią wszystkich czołowych archeologów jako wzorcowy przykład nowoczesnej ekspozycji [Kosiński, Wieczorek-Szmal, s. 6].

Projekt pawilonu Rezerwatu Archeologicznego otrzymał prestiżowe wyróżnienie honorowe SARP

Ryc. 6. W. Ściegienny, makieta rzeźby plenerowej dla Rezerwatu Archeologicznego w Częstochowie-Rakowie, 1960.
 Fig. 6. W. Ściegienny, model of an open-air sculpture for the Archaeological Preserve in Częstochowa-Raków, 1960.

Ściegienny’s design was characterized by a great deal of attention to every component—from an in-depth analysis of the site, the surroundings, and determinants, to detailed architectural documentation, a well-thought-out form, site, interior, detail, and complementing artistic elements: sculptures, mosaics, graphics. The drawings and models of this pavilion were presented as a part of the Fifth Archaeological Conference organized in December 1960 in Poznań by the PAN, the Ministry of Culture and the Arts, and the Ministry of Higher Education, where they were met with a positive reaction from all the leading archaeologists as a model example of modern exhibition [Kosiński, Wieczorek-Szmal, p. 6].

Ryc. 7. W. Ściegienny, wybrane ekslibrisy dla Rezerwatu Archeologicznego w Częstochowie-Rakowie, 1960; kółko z niepełnym krzyżem w środku i zawieszka, symbol słońca i nóż; napis: Ex Libris, R.A., Częstochowa; 90 x 70 mm; naczynie uszate i garnek przewrócony, a na nim ludzka czaszka i napisy: Exlibris, Rezerwat Archeologiczny; 83 x 70 mm; naczynie z rysunkiem łuczników, na wylewie napis Exlibris, napisy: R.A., Częstochowa; 100 x 70 mm; archiwum W. Ściegiennego.

Fig. 7. W. Ściegienny, selected bookplates for the Archaeological Preserve in Częstochowa-Raków, 1960; circle with an incomplete cross in the center and a pendant, sun symbol and knife; inscription: Ex Libris, R.A., Częstochowa; 90x70 mm; eared vessel and tilted pot, on it a human skull and inscriptions: Exlibris, Rezerwat Archeologiczny; 83x70 mm; vessel with a drawing of archers, with an inscription on the spout: Exlibris, inscriptions: R.A., Częstochowa, 100x70 mm; archive of W. Ściegienny.

w 1961 i w tym samym roku prezentowany był na Śląskiej Wystawie Architektury [Ściegienny 2011]. Z tych powodów na pewno był to obiekt o znaczeniu ponadregionalnym.

Według przywołanej wyżej metodologii waloryzacji obiektów wskazanych do ochrony Jakuba Lewickiego budynek mógłby zostać sklasyfikowany w następujący sposób: ze względu na jakość formy obiektu – ponadregionalna wartość artystyczna; ze względu na autentyczność idei, materiału, funkcji oraz nowatorskiej konstrukcji, przede wszystkim oprawy plastycznej zintegrowanej z architekturą – ponadregionalna wartość naukowa, ze

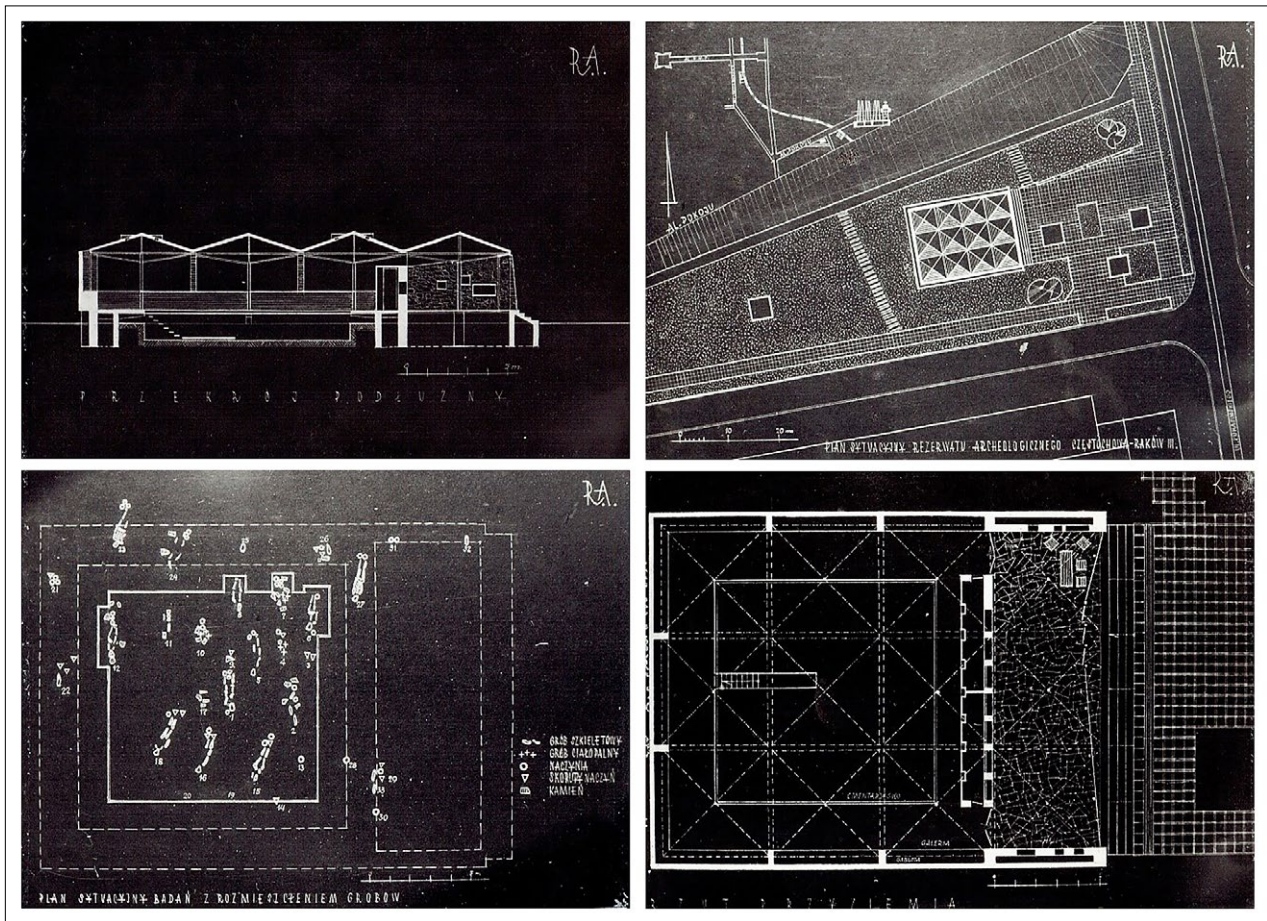
The design of the Archaeological Preserve received the prestigious SARP honorable award in 1961 and was also presented at the Silesian Architecture Exhibition during the same year [Ściegienny 2011]. It was certainly a project of supraregional significance for these reasons.

According to Jakub Lewicki's methodology of evaluating sites identified for conservation, the building can be classified as follows: in terms of form quality—supraregional artistic value; in terms of the authenticity of the idea, material, function and innovative structural system, and most importantly, the graphical design

Ryc. 8. W. Ściegienny, medal okolicznościowy Rezerwat Archeologiczny 1966, odlew brąz patynowany 89 x 82 mm (owal); awers: na fakturowanym tle pawilon Rezerwatu Archeologicznego, przed nim, po lewej, abstrakcyjna rzeźba. Nad budynkiem litery: „RA”; u dołu data: „1965”; po lewej stronie sygnatura autora: „WS”; rewers: na fakturowanym tle przedstawiony fragment mozaiki znajdującej się na ścianach Rezerwatu ze sceną polowania: stylizowana postać ukazana z lewego profilu strzela z łuku do jelenia; u góry napis: „MMD”.

Fig. 8. W. Ściegienny, Archaeological Preserve celebratory medal, 1966, patinated bronze cast, 89x82 mm (oval); obverse: on a textured background, the pavilion of the Archaeological Preserve, in front of it, to the left, an abstract sculpture; the letters “RA” above the building; the date “1965” at the bottom; to the left, the authors signature: “WS;” reverse: on a textured background, a fragment of the mosaic from the Preserve's walls, with a hunting scene: a stylized figure, left profile, shooting at a deer using a bow; at the top, the inscription “MMD.”

Ryc. 9. W. Ściegienny, projekt koncepcyjny Rezerwatu Archeologicznego, przekrój podłużny, plan sytuacyjny, plan sytuacyjny z rozmieszczeniem grobów, rzut przyziemia, 1960.
 Fig. 9. W. Ściegienny, conceptual design of the Archaeological Preserve, longitudinal cross section, site plan, site plan with gravesites, ground floor plan, 1960.

względem na miejsce nekropolii sprzed 2500 lat, materialne ślady zamierchłej kultury – europejska wartość historyczna.

Podsumowanie

W Polsce idea rozwoju rezerwatów archeologicznych jako obiektów o wielowymiarowej funkcji społecznej rozpoczęła się w latach 50. XX w i trwa do dziś. Zrealizowane w latach sześćdziesiątych obiekty zmieniają swój pierwotny wyraz architektoniczny. Jednym z takich przykładów jest pawilon wystawienniczy Rezerwatu Archeologicznego w Częstochowie-Rakowie.

Prezentowany w artykule projekt Rezerwatu Archeologicznego, czyli: pawilon muzeum, projekt ekspozycji, koncepcja zagospodarowania otoczenia, towarzyszące założeniu elementy sztuki, stanowił realizację, która wykraczała poza schemat zarówno w sferze architektury, jak i koncepcji wystawienniczej. Powstała architektura o niebanalnej formie, konstrukcji, z wyjątkowym detalem, która nadawała temu miejscu szczególną oprawę. Stanowiła tak istotny w tym kontekście dialog między cmentarzyskiem a widzami. Ekspozycja prezentująca *in situ* miejsce pochówku jako otwarte stanowisko archeologiczne była unikalnym rozwiązaniem, był to jeden z pierwszych

integrated with architecture—supraregional academic value; in terms of its location at the site of a necropolis from 2500 years ago, and the material traces of a past culture—European historical value.

Conclusions

In Poland, the idea of the development of archaeological preserves as buildings with a multidimensional public function emerged in the 1950s and is continues to exist to this day. Buildings constructed in the 1960s change their original architectural expression. One such case is the exhibition pavilion of the Archaeological Preserve in Częstochowa-Raków.

The design of the Archaeological Preserve presented in this paper, which includes: the museum pavilion, the exhibition design, the site development plan, the artistic elements accompanying the layout, all formed a project that went beyond the norm both in terms of architecture and exhibition design. An architecture with an exceptional form and structure was created, with outstanding detail, which gave this place a distinct setting. It acted as a dialogue between the burial site and its viewers, so essential in the context presented. The exhibition, which presents burial sites *in situ* as an open archaeological site, was a unique solution, as

Ryc. 10. Pawilon Rezerwatu Archeologicznego w Częstochowie-Rakowie, lata 60.; archiwum W. Ściegiennego.
 Fig. 10. Pavilion of the Archaeological Preserve in Częstochowa-Raków, 1960s; archive of W. Ściegienny.

pawilonów wybudowanych na stanowisku archeologicznych dla jego eksponowania i ochrony w Polsce. Utracony pawilon archeologiczny Włodzimierza Ściegiennego to przykład architektury narracyjnej, operującej symbolem i mocno osadzonej w awangardowym nurcie lat sześćdziesiątych. Stanowił przez lata punkt odniesienia dla projektów innych tego typu obiektów. Obiekt podzielił los wielu najwartościowszych budynków – dzieł architektonicznej sztuki modernistycznej lat sześćdziesiątych XX wieku – i został przebudowany, zatracając swoją unikatową wartość artystyczną i naukową.

it was one of the first pavilions in Poland to be built on top of an archaeological site to both exhibit it and protect it. The lost archaeological pavilion by Włodzimierz Ściegienny is an example of narrative architecture that operates with symbolism and that is deeply set within the avant-garde current of the 1960s. For years, it constituted a point of reference for designs of other buildings of this type. The building shared the fate of many of the most valuable buildings—works of Modernist architectural art of the 1960s—and was remodeled, leading to the loss of its unique artistic and academic value.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Aktualne problemy konserwatorskie Gdańska. Modernizm powojenny (1946-1965)*, red. Romana Cielątkowska, Gdańsk 2007.
- Bal Wojciech, Czekieli-Świtalska Elżbieta, Pawłowski Wojciech, Raczyński Miłosz, Szymski Adam M., *Architektura polska lat 1976–2001 na obszarze Pomorza Zachodniego*, Szczecin 2014.
- Bal Wojciech, Dawidowski Robert, Długopolski Ryszard, Szymski Adam M., *Architektura polska lat 1945–1960 na obszarze Pomorza Zachodniego*, Szczecin 2004.
- Bal Wojciech, Dawidowski Robert, Raczyński Miłosz, Sietnicki Marek, Szymski Adam M., *Architektura polska lat 1961–1975 na obszarze Pomorza Zachodniego*, Szczecin 2007.
- Baraniewski Waldemar, *Najbardziej godna uwagi nowoczesna architektura w Polsce*, [w:] *Między formą a ideologią. Architektura XX wieku w Polsce*, red. Ewa Perlińska-Kobierzyńska, Warszawa 2012.
- Barucki Tadeusz, *Tygrysy. Waclaw Kłyszewski, Jerzy Morczyński, Eugeniusz Wierzbicki*, Warszawa 2014.
- Barucki Tadeusz, *Zielone Konie. Henryk Buszko, Aleksander Franta i Jerzy Gottfried*, Warszawa 2015.
- Białkiewicz Andrzej, Stelmach Bolesław, Żychowska Maria J., *Dobra kultury współczesnej. Zarys problemu ochrony*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2020, nr 63.
- Błaszczak Włodzimierz, *Rezerwat archeologiczny, Cmentarzysko lużyckie*, Muzeum Regionalne w Częstochowie, Częstochowa 1961.
- Brzęk Gabriel, *Muzeum im. Dzieduszyckich we Lwowie*, Lublin 1994.
- Ciarkowski Błażej, *Miastoprojektanci, łódzcy architekci w czasach PRL-u*, Łódź 2018.
- Ciechanowski Stanisław, *I co jeszcze nowego w krakowskim?*, „Architektura” 1963, nr 9.
- Cymer Anna, *Architektura w Polsce 1945–1989*, Warszawa 2019.
- Guttmejer Karol, Świętek Paulina, *Warszawski późny*

- modernizm lat 60. Próba konserwatorskiego wartościowania, [w:] *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, red. Bogusław Szmygin, Warszawa–Lublin 2019.
- Hawrylak Maciej, Dorota Szlachcic i Mariusz Szlachcic, Wrocław 2015.
- Hawrylak Maciej, *Wojciech Jarząbek*, Wrocław 2016. Jasionica Paweł, *Słowiański rodowód*, Warszawa 1961.
- Kołodziejczyk Katarzyna, Przygodzki Dominik, *Podziemia kolegiaty w Wiślicy: unikalne relikty średniowiecznej sztuki architektonicznej. Problematyka ich zabezpieczenia, konserwacji i ekspozycji*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2021, nr 66.
- Konopka Marek, *Rezerwaty Archeologiczne w Polsce – problem definicji i liczby*, „Ochrona Zabytków” 1980, nr 33.
- Korpała Małgorzata, *Ochrona substancji czy formy w zabytkach epoki modernizmu*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2017, nr 49.
- Kosiński Maciej, Wieczorek-Szmal Magdalena, *40 lat Rezerwatu Archeologicznego w Częstochowie*, „Rocznik Muzeum Częstochowskiego” 2007, nr 8.
- Leśniakowska Marta, *Architektura w Warszawie. Lata 1945–1965*, Warszawa 2003.
- Lewicki Jakub, *Ocena wartości zabytków epoki modernizmu. Przeszłość, teraźniejszość i przyszłość*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2017, nr 49.
- Majczyk Joanna, Tomaszewicz Agnieszka, *Anna i Jerzy Tarnawscy*, Wrocław 2016.
- Malec-Zięba Emilia, *Korelacje architektury i sztuki w twórczości Włodzimierza Ściegiennego*, „Państwo i Społeczeństwo” 2020, nr 3.
- Ogólnopolska konferencja *Ochrona dziedzictwa architektury i urbanistyki polskiej II połowy XX wieku. Materiały konferencyjne*, red. Andrzej Kadłuczka, Kraków 2016.
- Olenderek Joanna, *Kryteria oceny wartości dóbr kultury współczesnej reprezentatywnych dla miejskich przestrzeni publicznych Łodzi kreowanych w XX wieku*, [w:] *Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, red. Bogusław Szmygin, Warszawa–Lublin 2019.
- Pabich Łukasz, Świerzy Agnieszka, *Włodzimierz Ściegienny jako medalier. Zbiór medali artysty w Muzeum Częstochowskim*, „Rocznik Muzeum Częstochowskiego” 2021, nr 19.
- Pakuła Rafał, *Miastoprojekt – Łódź swojemu miastu, konkursy – projekty – realizacje*, Łódź 2019.
- Piątek Grzegorz *AR/PS. Architektura Arseniusza Romanowicza i Piotra Szymoniaka*, Warszawa 2019.
- Przybysławski Władysław, *Dwa złote skarby w Michałkowie*, „Teki Grona Konserwatorów Galicji Wschodniej”, Lwów 1900, t. 1.
- Przygodzki Dominik, *Najnowsze tendencje w kształtowaniu ekspozycji archeologicznej*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2019, nr 60.
- Rajewski Zdzisław, *O rezerwach archeologicznych w Polsce*, „Wiadomości Archeologiczne” 1958, nr 25.
- Rajewski Zdzisław, *Pokaz zabytków w terenie*, „Wiadomości Archeologiczne” 1964, nr 30.
- Siwek Andrzej, *Reprezentatywne czy wyjątkowe – dylematy ochrony dziedzictwa 2. połowy XX wieku*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation”, 2017, nr 49.
- Sokołowski Marian, *Ruiny na Ostrowie Jeziora w Lednicy. Studium nad budownictwem w przedchrześcijańskich i pierwszych chrześcijańskich wiekach w Polsce. Na podstawie badań wspólnie na miejscu odbytych z prof. Władysławem Łuszczkiewiczem*, „Pamiętnik Akademii Umiejętności w Krakowie” 1876, t. 3.
- Springer Filip, *Zaczyn o Zofii i Oskarze Hansenach*, Kraków–Warszawa 2013.
- Springer Filip, *Źle urodzone. Reportaże o architekturze PRL-u*, Kraków 2012.
- Strumiłło Jan, *Ukryty modernizm. Warszawa według Christiana Kereza*, Muzeum Sztuki Nowoczesnej w Warszawie, 2015.
- Szafer Przemysław, *Nowa architektura polska, 1966–1970*, Warszawa 1972.
- Szafer Przemysław, *Nowa architektura polska, 1971–1975*, Warszawa 1979.
- Szafer Przemysław, *Nowa architektura polska, 1976–1980*, Warszawa 1981.
- Sztuka polska po 1945. Materiały Sesji SHS, Warszawa, listopad 1984*, red. Teresa Hrankowska, Warszawa 1987.
- Ściegienny Karolina, *Ad futuram rei memoriam*, Częstochowa 2011.
- Tatarkiewicz Władysław, *O filozofii i sztuce*, Warszawa 1985.
- Wartościowanie w ochronie i konserwacji zabytków*, red. Bogusław Szmygin, Warszawa–Lublin 2019.
- Wowczak Jerzy, *Funkcja i treść. Dychotomie w polskiej architekturze XX wieku w twórczości Jana Kruga*, Kraków 2021.
- Ziental Krzysztof, *Krzysztof Postawka-Barska i Marian Barski*, Wrocław 2016.
- Żurowski Tadeusz, *Teka Eksklibrisów Włodzimierza Ściegiennego dla Rezerwatu Archeologicznego w Częstochowie-Rakowie*, Polskie Towarzystwo Archeologiczne, Warszawa 1965.
- Żychowska Maria J, *Spojrzenie wstecz*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2016, nr 48.

Akty prawne / Legal acts

Ustawa z 27 marca 2003 o planowaniu przestrzennym, Dz.U. 2021, poz. 741 ze zm.

Źródła elektroniczne / Electronics sources

Ciastek Piotr, *Początki rezerwatu archeologicznego w Częstochowie. Na Rakowie odkryto cmentarz sprzed 2500 lat*, <https://czestochowa.naszemiasto.pl/poczatki-rezerwatu-archeologicznego-w-czestochowie-na-ar/c18134735?fbclid=IwAR2dvnMXd0HsMG-0kW14nB8TQkZiFAR1YC9VDHgFDH4Ct-01ft3zXdXSMIXuw> (dostęp: 7 IV 2021).

Jastrzębska Patrycja, *Ochrona powojennego modernizmu. Upadki i wzloty*, <https://www.tubylotustalo.pl/artykuly/26-powojenny-modernizm-prawem-chroniony> (dostęp: 19 III 2022).
Kosiński Maciej, *Włodzimierz Błaszczyk*, <https://www.muzeumczestochowa.pl/wystawy/gabinety-wybit->

[nych-czestochowian/wlodzimierz-blaszczyk/](https://www.muzeumczestochowa.pl/wystawy/gabinety-wybit-nych-czestochowian/wlodzimierz-blaszczyk/) (dostęp: 7 IV 2021).
Poznański Genius Loci, <https://sztuka-architektury.pl/article/3988/poznanski-genius-loci> (dostęp: 27 III 2022).

-
- ¹ Równocześnie z odkryciami w Częstochowie prowadzono badania archeologiczne w Słupi. Tam też powstał pawilon archeologiczny, budynek ochronny nad relikdami dymarek. Muzeum Starożytnego Hutnictwa w Słupi zostało otwarte w 1960. Budynek był przebudowywany w latach 1967 i 2021.
- ² Sesje naukowe poświęcone modernizmowi powojennemu w Polsce: „Architektura modernistyczna budynków użyteczności publicznej – Gdańsk–Sopot–Gdynia”, Gdańsk 15 XI 2004 (organizator: KAIU PAN w Gdańsku); „Dziedzictwo architektury warszawskiej. Dwudziestolecie powojenne, lata 1945–1965”, Warszawa grudzień 2004 (organizator: Archiwum Państwowe Stołecznego Miasta Warszawy, SARP o/ Warszawa); „Ubogi modernizm i socmodernizm w architekturze domu 1925–1975”, 22–23 IV 2005 (organizator: KAIU PAN w Warszawie); „Paradygmat luksusu

- w architekturze modernizmu XX wieku”, Gliwice 5–7 maja 2006 (organizator: KAIU PAN w Gliwicach); „Modernizm w architekturze. Próba zdefiniowania zjawiska”, Poznań 1–2 czerwca 2007 (organizator: KAIU PAN w Poznaniu).
- ³ Szczególną rolę odgrywają cykliczne międzynarodowe konferencje „Modernizm w Europie, modernizm w Gdyni”, na których od 2009 następuje konfrontacja i synteza badań naukowych prowadzonych w różnych ośrodkach w Polsce i za granicą.
- ⁴ W ostatniej dekadzie ukazały się drukiem m.in. prace: Filipa Springera [2013], Tadeusza Baruckiego [2014; 2015], Macieja Hawrylaka [2015; 2016], Joanny Majczyk i Agnieszki Tomaszewicz [2016], Krzysztofa Zientala [2016], Błażeja Ciarkowskiego [2018], Rafała Pakuły [2019], Grzegorza Piątka [2019], Jerzego Wowczaka [2021].

Streszczenie

Artykuł odnosi się do problemu zatracanego dziedzictwa polskiej architektury lat sześćdziesiątych, powstającej na fali „odwilży”, a przebudowywanej do współczesnych potrzeb i standardów. Przedstawia historię pawilonu Rezerwatu Archeologicznego w Częstochowie-Rakowie i jego rangę na tle porównywalnych realizacji. Ukazuje szerokie spektrum opracowania projektowego autorstwa Włodzimierza Ściegiennego – od założeń, przez koncepcję architektoniczną i wystawienniczą po detal, projekt otoczenia z rzeźbami i tekę ekslibrisów. Prezentowany materiał oparto na materiałach pochodzących z prywatnego archiwum architekta, a artykuł jest udokumentowaniem częstochowskiego Rezerwatu Archeologicznego, muzeum, które zostało oddane do użytkowania w 1965, by bezpowrotnie zatracić swą artystyczną wartość w roku 2001.

Abstract

This article discusses the problem of the heritage of 1960s Polish architecture, built on the wave of the “Thaw” and that is currently disappearing and being subjected to adaptation to contemporary needs and standards. It shows the history of the pavilion of the Archaeological Preserve in Częstochowa-Raków and its rank against the background of similar projects. It shows the wide spectrum of Włodzimierz Ściegienny’s design—ranging from its assumptions, through the architectural and exhibition proposal, to the detail and site design with sculptures and a bookplate file. The material presented is based on items from the architect’s private archive, and the article itself documents the Częstochowa Archaeological Preserve, a museum that was opened in 1965 and lost its artistic value in 2001.

Sebastian Bernat*

orcid.org/0000-0001-7224-6534

Crisis or Renaissance of Europe's Organ Heritage?

Kryzys czy renesans europejskiego dziedzictwa organowego?

Keywords: cultural heritage, pipe organ, music, craftsmanship, threats, challenges

Słowa kluczowe: dziedzictwo kulturowe, organy, muzyka, rzemiosło, zagrożenia, wyzwania

Introduction

The Zurich Resolution, announced to the international community in 2011, emphasizes that the organ is Europe's cultural treasure with a worldwide influence. The organ and organ music strengthen the cultural identity of Europeans, foster dialogue with other cultures, draw on the tradition, and preserve the legacy of many generations. It has been observed, however, that in times of social upheaval, organ heritage is threatened with the loss of the attention and recognition it deserves. Therefore, the authors of the resolution urge political, religious and cultural leaders, particularly the authorities of the EU, UNESCO, national governments, religious authorities and dignitaries, music schools and conservatories, concert organizers, and journalists, to take appropriate measures to preserve organ heritage and promote organ culture. For the organ is the "king of instruments" [Angster, Miklós 2017, p. 10–18].

At the same time, a debate was conducted in Europe concerning the restrictions on organ building as a result of Directive 2011/65/EU (RoHS Directive). It has been noted that traditional pipe organs, built with alloys of various metals (such as zinc, lead, brass, copper), should be subject to the Directive, which would effectively lead to an end of their construction. In consequence, based on the assessment of the possible

environmental impact and considering the exceptional cultural value of the pipe organ, it has been decided that the instrument would be exempt from the Directive [Final Report].

In 2017, organ craftsmanship and music in Germany were inscribed by UNESCO on the Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity because they have been shaping the "music landscape" and the manufacturing of instruments in that country for many centuries. Thus UNESCO appreciated the organ-building skills developed (and passed down to successive generations) in numerous organ-building workshops as well as the organ music created in Germany as a universal language conducive to interreligious understanding. The knowledge and specialist skills needed to nurture this part of heritage have united craftspeople, composers and musicians working together throughout history. Usually passed on in an informal manner, they are an important marker of community identity. The inscription on the UNESCO list is an appreciation and recognition of many centuries of organ heritage of not just one country but also the entire world as well as its contribution to sustainable development [Gerner 2021, p. 285–310]. To reinforce this message, the year 2021 was celebrated in Germany as the Year of the Organ. Thanks to numerous events organized throughout the year, one could experience the diversity of organs and organ music,

* *D.Sc. Ph.D., Associate Professor, Maria Curie-Skłodowska University in Lublin*

* *dr hab., prof. UMCS, Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie*

Cytowanie / Citation: Bernat S. Crisis or Renaissance of Europe's Organ Heritage? *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2022, 72:126–135

otrzymano / Received: 29.03.2022 • zaakceptowano / Accepted: 8.08.2022

doi: 10.48234/WK72CRISIS

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

and thus become interested in organ building as part of world heritage that is worthy of being preserved for future generations [Šerčer, Kavić 2013, p. 266–273]. It should also be noted that the late nineteenth and early twentieth century saw an increased interest in historic organs with regard to their structural characteristics determining their unique sound [Dorawa 2011, p. 7]. In Western Europe (Alsace) at that time, a social movement was born that initiated comprehensive studies of old instruments and called for preserving them in their original state. This movement developed under the auspices of Albert Schweitzer (1875–1965). In 1926, many countries in western Europe gradually began to place organs under official conservation protection. In justified cases, measures were taken to restore the original sound of organs by removing later additions from the organ mechanisms and restoring original parts to bring back their historical sound. Current studies on historic organs are primarily concerned with preserving the original sound that is subject to change over time and to the influence of environmental factors on the materials that the organs are made of [Angster, Miklós 1995, p. 61–82; Chiavari et al. 2008, p. 2444–2455; Alescio, Sebastianelli 2013, p. 101–116; Urbańczyk 2011]. However, comprehensive and spatial studies of organ heritage have not been conducted so far. The publication by Urbańczyk [2011] on the preservation and conservation of historic organs in Poland against the background of the European art of organ building may be regarded as an exception. As Urbańczyk observed, topics related to the organ are rarely explored scientifically [p. 177]. Due to its complex, multi-faceted ideological meaning, complicated functional program and its dual nature—as a musical instrument and element of interior decoration, the organ is characterized by multidimensionality. Added to that is the inherent relationship of the organ with the space which it co-creates and forms part of. Urbańczyk [2011, p. 178–181] distinguishes five kinds of space related to the organ: architectural, functional, symbolic, acoustic, and sonoristic. While comprehensive approaches are adopted very rarely, the organ remains a subject of human fascination.

The objective of this paper is to examine the current situation of Europe's organ heritage, construed as the entirety of manifestations of culture, encompassing artifacts (organ building, instruments), people (organ builders, organists, listeners) as well as intangible elements (compositions, performances, improvisations, concerts, and festivals) in the individual European countries, a reflection of the various traditions and styles over the centuries. Europe's organ heritage is an important part of the European cultural heritage rooted in Christianity. In modern times, organs are present in nearly all European countries and constitute an important and characteristic element of furnishings in many historic and contemporary religious buildings and concert halls whose acoustics and décor contribute to their perception [Kearney 2020, p. 24–38]. The article presents contemporary threats and challenges for

organ heritage. Particular attention is paid to climate change and the COVID-19 pandemic ranked among the greatest threats in the modern world. This article presents a diagnosis made from the perspective of pipe organ and organ music experts. In addition, the voice of the experts was reinforced by my own observations.

Material and methods

The achievement of the study objective required the use of many sources of information and application of various research methods. First of all, it was the desk research method, i.e., analysis of the available materials (scientific publications, website resources) concerning organ heritage. Interviews with experts, conducted at the beginning of 2022 (January–February) were the main source of information on the contemporary threats and challenges to organ heritage. The experts were asked four questions:

- what are the contemporary threats to Europe's organ heritage?
- what is the influence of climate change on Europe's organ heritage?
- what is the influence of the COVID19 pandemic on Europe's organ heritage?
- what are the contemporary challenges for Europe's organ heritage?

The invitation to participate in the research was extended in early 2022 to a specially selected group of experts associated with universities conducting research on historic organs, to performing artists, organ festival organizers, and representatives of organ builders and practicing organists. All of them are based in Poland, but their activities extend to other countries in Europe and even beyond. Out of the 30 persons invited, only 9 persons accepted the invitation. All the experts listed below have agreed to participate in the survey and be identified by name. They were: Bator Zuzanna and Maciej, Poźniak Grzegorz, Presseisen Filip, Rzewuski Mateusz, Szostak Michał, Tański Adam, Trzaskalik-Wyrwa Małgorzata and Urbaniak Krzysztof.

Most of the experts above are authors of works dedicated to organ building, published in Polish and international journals. Nearly all of them have recorded albums presenting the sound of historic organs, and are participants or organizers of international organ festivals. Some of them hold or held the role of assessor of historic organs on behalf of Poland's Ministry of Culture and National Heritage. Almost all of them have at least a doctoral degree and are university employees.

While the survey was concerned with the organ heritage of Europe as a whole, numerous examples were taken from Poland, a Central European country with significant organ heritage assets—from well-preserved historic organs and organ music to the rich tradition of organ building and organ festivals. This is influenced by historical, cultural and natural determi-

Fig. 1. Model of the organ in the St. Elisabeth's Church in Wrocław; all photos by S. Bernat.

Ryc. 1. Model prospektu organowego z bazyliki św. Elżbiety Węgierskiej we Wrocławiu; wszystkie fot. S. Bernat.

Fig. 2. Case of a defunct organ in Kozłówka (Lublin Voivodeship).

Ryc. 2. Prospekt nieczynnych organów w Kozłówce (województwo lubelskie).

nants. Over the course of history, the Catholic Church has played an important role within the present-day borders of Poland while in territories of the former Prussian Partition, the influence of Protestant churches was predominant. In both cases, the pipe organ has had an important function as an instrument accompanying the liturgy. Despite the communist domination in the second half of the twentieth century, religious and sites of worship have not disappeared from the landscape of Polish cities and villages, and after the fall of communism, organ tradition was reborn with great impetus.

Results

The pipe organ, as an element of the furnishings of religious sites, has attracted international attention due to some disastrous events in recent years. The fire of the Notre-Dame de Paris that broke out on April 15, 2019, raised concerns about the fate of the historic instrument inside the cathedral. Unfortunately, a similar event on July 18, 2020, caused the total destruction of the huge 400-year-old organ in Nantes Cathedral in western France even though the instrument had survived several tragic events before that. The eighteenth-century organ built by Michael Engler, burned down in a fire of St. Elisabeth's church in Wrocław on June 9, 1976, and was rebuilt in 2020–2022 thanks to the decision of the municipal government and cooperation of

three organ-building firms (Fig. 1). Unfortunately the valuable organ in Kozłówka, equipped with a very rare device called an organola, still requires complex reconstruction (Fig. 2.).

The organ is a “living organism,” a mechanism whose elements are subject to gradual wear [Trzaskalik-Wyrwa 2006, p. 22]. Many historic instruments lose their playability or simply cease to work due to their long-lasting use, often for several centuries, and advance of ageing processes. In such cases the organ loses its significant value as an instrument to create music. Many historic organs in Europe have ceased to exist as a result of various factors. They have been destroyed by the climate conditions and as a result of biological degradation caused by wood worms, they have been altered by organ builders who have sometimes been guilty of extensive interference with the technical and sonic aspects of organs. Urbańczyk [2011, p. 314–340] distinguishes the following kinds of damage and threats to organs: biological damage, atmospheric factors, threats caused by heating in churches, damage caused by people, and threats associated with natural disasters (fires, flooding, hurricanes). He also added wars (military operations) to this group.

Historic organs have suffered many losses during the last 100 years. Therefore, it is necessary to preserve not only the organ facades as monuments of art, but also their mechanism as sonic monuments. The criteria for recognizing an organ as a monument are very

complex and related to its historical value or special sonic value or unique technological solutions [Poźniak 2012, p. 27–35]. According to Erdman [1992, p. 92], the age and preservation in its original state should be taken into account in the assessment of an instrument. It is also important whether the organ was made by an outstanding master builder, whether it is an example of a unique technological solution, or whether its historic value stems from other reasons (e.g., when it is associated with a famous composer. According to Poźniak [2012, p. 29], it should be assumed that all pipe organs that are more than 100 years old (counting from their construction date) can be regarded as historic monuments owing to their age, even if they are not included in the register of historical monuments or any other inventory. Younger pipe organs may also be regarded as historic monuments, particularly if they are of considerable historical, musical, and scientific value, i.e., from the perspective of the study of musical instruments. The assessment of the value of an instrument absolutely requires the consultation of a specialist.

The following kinds of organ work are distinguished: conservation, repair, restoration, reconstruction, and translocation [Poźniak 2012, p. 32]. The preservation of the historic substance and maintaining documentation are important in all the work related to historic pipe organs. Furthermore, one must follow the reversibility principle, i.e., it must always be possible to reverse the effects of the work performed and return to the initial state [Erdman 1992]. In addition, all conservation measures should be designed on an individual basis depending on the kind of organ and its state of preservation [Urbańczyk 2011, p. 516]. Each and every historic instrument is different and has its own autonomous value. The preparation of the organ-building and conservation work program should be preceded by the identification and specification of the characteristic features of the historic instrument as well as a multifaceted analysis identifying its most significant values [Trzaskalik-Wyrwa 2006, p. 22].

According to J. Gembalski [1997, p. 175], Baroque organs are of particular value. This is because they are characterized by an extraordinary richness of tone. In addition, the uniqueness of the sound is visually enhanced by the architecture and artistic design of the organ prospectus. Therefore, there is growing interest in recovering the lost art of organ building with Baroque sound based on scientific research [Baretzky et al. 2007]. The organ in Oliwa, which is most famous to the public in Poland consists of several layers dating back to the Baroque, Romanticism, and modern times. While it does not have a homogeneous sonic style, it bears witness to the changes in organ building throughout history (Fig. 3). Organ concerts and seasonal organ presentations attract numerous tourists.

Interviews conducted with experts confirm the information presented above. However, they are also a source of new knowledge resulting from the individual experiences of the experts.

The following contemporary threats to Europe's organ heritage are mentioned:

- unprofessional organ-building services, lack of funds to carry out professional repairs;
- climate change; gaps in the long-term strategy for the use of organ infrastructure, incomplete inventory of instruments and incomplete stylistic and periodic classification of the existing instruments; the need to update the education profile of organists and people administering historical organs; the legal situation of historical organs in some countries (e.g., in Poland);
- organ maintenance and availability of very few specialists; lack of a strong awareness among users and administrators; an increasingly common presence of guitars and digital organs in the liturgy;
- globalization of cultural trends and opinions; lack of universal education concerning the participation in culture; low level of education of the clergy; scandals in clerical circles that drive society away from the Church as an institution and thus from the culture that was created in the service of the Church; wars and hostile ideologies;
- demographic changes—ageing population in western Europe; lack of sophisticated and art-literate listeners, which contributes to the lack of interest in the organ in Poland;
- a relatively low awareness of organists and organ builders concerning the tone of the organs; a small number of available publications describing European organ styles in a complementary way; progressing globalization, commercialization and secularization of European societies; enormous costs of restoration work when historical organ-building techniques are used; the post-war neo-Baroque way of thinking about the organ (running counter to the achievements of Alsatian organ reform); disappearance of traditional craftsmanship; inversion of the proportions of labor and material costs;
- the replacement of pipe organs in churches and even in concert halls with electronic instruments; secularization of society, which leads to a decline in the use of organs in churches (especially in Western countries); a great drop of interest in organ concerts; an uncertain geopolitical situation which has contributed to the termination of funding for new organ-building or historic organ restoration projects;
- secularization of society.

The question about the influence of climate change on Europe's organ heritage turned out to be quite difficult to answer. Only one expert unequivocally stated that this influence exists and is manifested in the increased amplitude and frequency of changes in climate conditions as well as in the stimulation of the development of biological factors (mold) that degrade the historic substance. Another expert emphasized that climate change is surely not neutral to such a complex instrument as the organ. There is no doubt that hot summers and extremely dry air do not have a benefi-

Fig. 3. Case of the most popular organ in Poland—Gdańsk-Oliwa.
Ryc. 3. Prospekt najpopularniejszych organów w Polsce – Gdańsk-Oliwa.

Fig. 4. Organ case masking the speakers of a digital organ in a church in Łęczna (Lublin Voivodeship).
Ryc. 4. Prospekt organów maskujący głośniki cyfrowych organów w kościele w Łęcznej (województwo lubelskie).

cial effect on organs. Experts observed that the organ is a sensitive instrument. Each change in temperature or humidity has an impact on how the organ works. However, the impact of contemporary climate change on organs has not been confirmed. Admitting that he does not have sufficient knowledge on climate change and its influence on Europe's organ heritage, one of the experts gave an example of the organs of the former Hansa, potentially threatened by the continuous global sea level rise. Areas forecast to be flooded abound in valuable works of historic organ building. A similar impact was observed by one expert even though he believed it was a marginal threat. According to another expert, the changing lifecycles of wood pest may be an indirect result of modern climate change. The other experts did not notice a link between climate change and organ heritage. One expert, however, noticed that a considerable increase of air temperature can hypothetically lead to the pipes collapsing under their own weight depending on the proportion of the zinc and lead alloy. Another expert stressed an indirect influence of EU regulations on the steep increase of the price of materials needed to manufacture organs or carry out repairs, which will have a negative effect on organ building in the long term. One expert, on the other hand, emphasized the very harmful effect of various types of heating installed in churches, which results from people's growing expectations of comfort rather than from climate change.

The experts had a similar difficulty assessing the impact of the COVID-19 pandemic on Europe's organ heritage. This impact was unequivocally observed by only three experts. One expert pointed out the complete closing of the music market for performing organists in western Europe from March 2020 until recently. Although the number of music events was considerably greater in Poland than in western Europe, a significant decline of audiences is evident. Online concerts partially replaced live events. In most cases,

however, online broadcasts did not yield satisfactory outcomes. Another expert observed that organ music events and organ concerts disappeared for a certain period, which also reduced the care devoted to the instruments in some places. When the events moved online, the organizers felt more obliged to better prepare the instruments. One expert pointed out the closing of the borders which led to disruptions in the deliveries of raw materials and to increased costs of restoring historical organs and building new ones. Some organ-building firms were hardly making any profit. The lockdown also resulted in smaller numbers of people attending church, which often led the administrators of churches to postpone their decision to start renovation work to an indefinite future. One expert merely observed the considerably longer waiting time for high quality components needed to build new organs and renovate historic instruments. Furthermore, price increases resulted in the postponement or abandonment of organ-building work. Another expert, on the other hand, mentioned a positive effect of the pandemic as artistic projects (recordings for television) were conducted faster. One expert observed the reduced access to instruments and a decline in the number of listeners of live organ music and masterclass participants. Another expert expressed a similar observation, noting the changes caused by the pandemic in all elements of culture. One expert observed that the global economic crisis related to the pandemic had an adverse impact on the business that had been sponsoring art but, having sustained losses, had to withdraw from it. On the other hand, significant groups of sensitive people began to support art more generously. In countries where more restrictive measures were introduced, attendance at organ concerts was several times lower, which had a clear impact on organ culture in those places. Concerts around the world started to be broadcast on a larger scale, which, in many cases, proved to be a stimulating factor for the development of music activities.

The following contemporary challenges for Europe's organ heritage were mentioned:

- unprofessional organ-building services, lack of funds to carry out professional repairs;
- development of a new, long-term strategy for using the instruments, taking into consideration the phenomena occurring in churches nowadays, and development of a modern educational path for organists—a path that would put more emphasis on cultural management and cultural animation;
- preservation of organ heritage—“historic organs disappear, replaced with digital and used organs (of poor quality) from Germany. There is a lack of awareness in this respect among priests, there are two few good organ builders, doing the work ‘on the cheap,’ lack of quality control and no need for quality because organists are not always able to show this quality, and few people are discerning listeners able to appreciate the differences.” Therefore, it is necessary to promote organs, and raise the awareness of listeners, users, and administrators; good organists are needed too.
- promoting the organ, particularly among young people, as a living and performing instrument; showing the high status of the organ as an instrument with a long tradition, important from the cultural perspective; teaching people to listen to historic instruments from various epochs and to adopt good listening habits/sensitivity to tone and timbre; promoting the organ among people of other cultures and religions to increase the number of people supporting the preservation of such heritage; continuous education and training of organ building firms in Poland and skillful use of the achievements of western organ builders with regard to reconstruction, intonation, and renovation of instruments;
- broadly defined education at the levels of society, organ builders, and clergy; changing the awareness and way of thinking of most organ building firms, which have diverged from the tradition of the past and follow the Baroque Revival practice of using low-cost substitutes of older solutions; introduction of appropriate legal regulations protecting the sonic artifacts of Europe's organ culture against the activities of organ builders without proper competences in a given field (assessors should obtain certification following a specific educational program and examination);
- attempt at restoring the functioning of organ music and organ building community to the state from before the pandemic; continuation of the already started organ building or reconstruction projects; return of live cultural events to churches and philharmonic halls; academic publications that would enable audiences to understand the richness of Europe's organ heritage that should be protected.
- taking care of the instruments: strengthening a new structure that would protect historic instru-

ments centrally; popularizing organ music by expanding people's knowledge about organs and ensuring that organ music is accessible (to everyone) including children of kindergarten age; reaching out to patrons and sponsors who would support organ music.

An interesting opinion was expressed by one expert who noticed increased interest in Europe's organ heritage and greater awareness among the people in the field, which results in the restoration of the original characteristics to instruments that were altered while they were in use. Furthermore, he observed an increased participation of people in organ culture (new festivals, more listeners, more students), which is a good thing.

Discussion and conclusions

The survey also has enabled to identify the presence of numerous threats and challenges to Europe's organ heritage. As one expert rightly observed, we should take into account the country from whose perspective we perceive this heritage. Urbańczyk [2011, p. 517] notes that the preserved organs, despite protection and conservation measures, are continually impacted by unfavorable factors, mainly economic problems, acts of God, as well as carelessness and negligence resulting from ignorance or incompetence. Each instrument should be recognized for its functional, architectural, tonal, and visual function. That is why an individual approach should be taken to each instrument. Documentation and inventory-taking work should be intensified as it is a prerequisite for safeguarding this part of the European cultural heritage. Furthermore, the topics related to the preservation of organ heritage should be disseminated at various levels of society, from primary education to public discourse. Employing only technical sciences, without humanist underpinning, in the preservation of organ heritage will not yield satisfactory results.

These conclusions are validated by the opinions expressed by the experts participating in the survey. The following are mentioned as the main contemporary threats to Europe's organ heritage: unprofessional organ-building services; enormous costs of restoration work when historical organ-building techniques are used; incomplete inventories of instruments and incomplete stylistic and periodic classification of the existing instruments; globalization of cultural trends; secularization of European societies; relatively poor awareness of organ users and administrators (mainly clergy). Furthermore, electronic digital instruments, expected to imitate the sound of the authentic pipe organ, are becoming more and more widespread in churches in Poland. However, even the best electronic instrument cannot replace the real pipe organ [Kearney 2020, p. 29]. As a result of using instruments imitating the pipe organ, the music played on them is often relegated to a utilitarian role that is meant to comply with purely liturgical re-

Fig. 5. Restoration work on the organ in Olkusz (Lesser Poland Voivodeship).
Ryc. 5. Prace renowacyjne organów w Olkuszu (województwo małopolskie).

Fig. 6. Audience ovations after organ concert in Olkusz.
Ryc. 6. Owacje publiczności po koncercie organowym w Olkuszu.

quirements [Urbańczyk 2011, p. 293–296]. Thus, the aesthetic dimension of the organ and its tone as an important component of the interior, both in architectural and acoustic terms, is ignored. The sound of the electronic organ does not resound in natural space; it can be heard only via loudspeakers. After listening to such sound for a longer while, listeners find it dull and artificial. Despite the constant improvements in this type of instruments, including the use of “artificial” pipe casings (Fig. 4), the electronic organ should be regarded as an ersatz for the genuine pipe organ, even though this subject still raises public controversy. One has to agree with Urbańczyk [2011] who observed that the status of the pipe organ among instruments is not under threat. Historic organs are reconstructed in historic churches, while used pipe organs are transferred from Western Europe and can be integrated into the interiors of new churches and concert halls after being adapted to the new spatial conditions.

A late Renaissance organ in Olkusz has been saved from progressive degradation. This was possible thanks to conservation work carried out in 2015–2018 in Poland and the Netherlands and consulted by an international group of experts (Fig. 5). It should be added that the instrument in Olkusz, which is unique on a European scale, is part of the identity of the city’s residents and a source of pride, as evidenced by the activities of the Hans Hummel Historic Organ Association and the very high attendance at seasonal organ concerts (Fig. 6).

The organ in the Holy Family Church located in one of Lublin’s large residential areas was built in 1956 for St. Michael’s Church in Munich. They were transferred to Lublin in 1995 and expanded. It turned out that in the new temple could the instrument present all its possibilities (Fig. 7). Since 1997, organ festivals have been held on the instrument, gaining great public interest. A general renovation of the organ is currently underway. This example shows that younger, relocated instruments and the music played on them can also become a subject of interest for local communities.

Climate change and the pandemic do not appear to be significant factors impacting Europe’s organ heritage. The atmospheric conditions (temperature and humidity) prevailing in the building where the organ is housed are, of course, significant. The influence of the climate conditions has not been investigated yet. However, projects are under way that are aimed at developing new methods of real-time monitoring and detection of harmful environment conditions and processes with a pernicious effect on pipe organs [Bergsten et al. 2010, p. 116–25].

The COVID-19 pandemic has led to restrictions on the organization of organ festivals and concerts alongside other cultural events [Konior et al. 2020]. The number of such events became smaller, with some of them moving online. Furthermore, along with the limited availability of materials needed to build and reconstruct organs, less care was given to

Fig. 7. Case of the organ in the church of the Holy Family in Lublin
Ryc. 7. Prospekt organów w kościele św. Rodziny w Lublinie.

properly maintain the instruments in some locations. It should be noted, however, that the COVID-19 situation has also strengthened the role of the popularization of organs online. The sound of the organ along with the visual context is available to a wide spectrum of Internet users as part of musical projects and festivals. The popularity of virtual events dedicated to the organ and organ music in the difficult time of the pandemic indicates the audience's longing for a real musical experience [Kearney 2020, p. 24–38]. Despite the high audio and video quality, these online events cannot be a substitute for an authentic on-site experience enriched with a variety of stimuli (including the olfactory ones). However, online projects are an interesting alternative because they can reach countless Internet users interested in the topic regardless of where they live. They also enable looking inside the instrument. Thanks to them, organ culture becomes more easily accessible.

Among the most important challenges for the preservation of Europe's organ heritage, the experts mention education activities at several levels, aimed at increasing the awareness of the society, organ builders, organists, and clergy. These activities should include teaching the art of listening to historic instruments from different periods, the ability of organ building firms to make good use of the achievements of western organ builders with regard to renovation, intonation, and reconstruction of instruments. In addition, it

is necessary to promote the organ, particularly among young people, as a living and performing instrument; to show the high status of the organ as an instrument with a long tradition and great cultural significance. The preservation of this heritage also requires systemic solutions, the creation of a new structure that would protect historic instruments centrally, and would be responsible for developing a new, long-term concept of the use of instruments, taking into account the phenomena occurring in contemporary society. It is also necessary to ensure the funds for carrying out professional repairs, and to introduce appropriate legal regulations safeguarding the sonic artifacts of Europe's organ culture against the activities of organ builders without proper competences in a given field. There is also a special challenge of trying to restore the functioning of the organ music and organ building community to the state from before the pandemic, and to continue the already started organ building or reconstruction projects, in spite of external difficulties.

The organ is undoubtedly an important element of European heritage, requiring protection and actions aimed at popularizing it in society. Inscription on the UNESCO World Heritage List is a special way of appreciating the historic value of a building or site. Some of the valuable organs in Poland and around the world are part of the furnishings in historic churches, cathedrals, and abbeys inscribed on the UNESCO World Heritage List. It is commendable that the organ

Fig. 8. Invitation to an organ concert in one of the churches in Prague.

Ryc. 8. Zaproszenie na koncert organowy w jednym z kościołów w Pradze.

craftsmanship and organ music in Germany have been inscribed on one of the UNESCO world heritage lists as it may lead to an increased interest in organ heritage among the public at large. Usually, thanks to being entered on the UNESCO list, the individual objects are more easily recognized as particularly interesting and attractive to tourists [Ziarkowski 2012, p. 53–66]. The interest in the pipe organ has been fostered by organ festivals (Fig. 8) and organ trails, belonging to the category of cultural trails, whose main goal is to promote the organ and organ music as elements of cultural, material, and spiritual heritage [Bernat 2022]. Such products can enrich the tourist offering of a given country or region, and can contribute to rescuing the unique cultural heritage and sounds of the past from oblivion and destruction. The development of the European Pipe Organ Routes can be seen as a unique way to promote organ heritage. However, the commitment of small local communities (especially religious communities) to the preservation of organ heritage and its promotion should also be appreciated. The presence of numerous organ festivals indicates the need for exposure to organ music, through which the sensitivity of audiences and awareness of organ cultural heritage increases. Thanks to this, the organ's cultural heritage is still alive.

Acknowledgement: many thanks to the experts participating in the study for their valuable opinions

References / Bibliografia

Secondary sources / Opracowania

- Alescio Adriana, Sebastianelli Mauro, *Limitis in the restoration of historical organs*, "Conservation Science in Cultural Heritage" 2013, No. 10.
- Angster Judit, Miklós András, *Documentation of the sound of a historical pipe organ*, "Applied Acoustics" 1995, No.46.
- Angster Judit, Miklós András, Rucz Péter, *Acoustics of Organ Pipes and Future Trends in the Research*, "Acoustics Today" 2017, No. 13.
- Baretzky Brigitte, Friesel Milan, Straumal Boris, *Reconstruction of historical alloys for pipe organs brings true baroque music back to life*, "MRS Bulletin" 2007, No. 32.
- Bergsten Carl J., Odlyha Marianne, Jakiela Sławomir, Slater Jonathan, Cavicchioli Andrea, de Faria Dalva L.A., Niklasson Annika, Svensson Jan Eric., Bratasz Łukasz, Camuffo Dario, della Valle Andrea, Baldini Francesco, Falciai R, Mencaglia Andrea, Senesi F., Theodorakopoulos Charis, *Sensor system for detection of harmful environments for pipe organs (SENSOR-GAN)*, [in:] *8th Indoor Air Quality 2008 (IAQ2008)*, ed. Erwin Rosenberg, Vienna 2010.
- Bernat Sebastian, *Pipe organ and organ music in Poland as a part of world heritage*, "Muzeologia a kultúrne dedičstvo" 2022, No. 10, 2.
- Chiavari Cristina, Martini Carla, Prandstraller Daria, Niklasson Annika, Johansson Lars G., Svensson Jan E., Åslund Alf, Bergstenet Carl J., *Atmospheric corrosion of historical organ pipes: The influence of environment and materials*, "Corrosion Science" 2008, No. 50.
- Dorawa Marian, *Organy Torunia i okolicznych kościołów*, Toruń 2011.
- Erdman Jerzy, *Organy. Poradnik dla użytkowników*, Warszawa 1992.
- Gembalski Julian, *Piękno zintegrowane. Organy jako synteza sztuk*, "Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne" 1997, No. 30.
- Gerner Martin, *Her majesty, the queen of sounds: Cultural sustainability and heritage in organ craftsmanship and music*, "International Journal of Cultural Property" 2021, No. 28 (2).
- Kearney Michael R. *The Phenomenology of the Pipe Organ*, "Phenomenology & Practice" 2020, vol. 15, No. 2.
- Konior Agnieszka, Kosińska Olga, Pluszyńska Anna (ed.), *Badania w sektorze kultury. Przyszłość i zmiana*, Cracow 2020.
- Poźniak Grzegorz, *Jak dbać o zabytkowe organy piszczałkowe?*, "Biuletyn SPMK" 2012, No. 7.

Šercer Mario, Kavić Zlatica, *The organ – queen of instruments and part of cultural heritage*, “Economy of eastern Croatia yesterday, today, tomorrow” 2013, vol. 2, p. 266–273.

Trzaskalik-Wyrwa Małgorzata, *Zrozumieć zabytkowe organy*. “Ruch Muzyczny” 2006, vol. 50, No. 2.

Urbańczyk Marek, *Ochrona i konserwacja organów zabytkowych na tle rozwoju sztuki organmistrzowskiej: wybrane problemy*. Katowice 2011.

Ziarkowski Dominik, *Znaczenie obiektów wpisanych na Listę światowego dziedzictwa UNESCO dla turystyki*. “Folia Turistica” 2012, No. 26.

Electronic sources / Źródła elektroniczne

Final Report Measures to be implemented and additional impact assessment with regard to scope changes, pursuant to the new RoHS Directive European Commission, DG ENV 2012 https://ec.europa.eu/environment/pdf/waste/rohs_eee/1.%20Biois%20study%20-%20RoHS_II_IA_Final%20Report.pdf (accessed: 21 V 2022).

Zurich Resolution. Internationales Symposium zur Bedeutung und Zukunft der Orgel 8.-11. September 2011 in Zürich, https://www.zhdk.ch/file/live/07/07ebb66df91da5c1697167014a95115d254db38/zuercher_resolution_2011_englisch.pdf (accessed: 21 V 2022).

Abstract

The organ heritage has attracted increasing interest of the international community. The objective of this paper is to examine the current situation of Europe's organ heritage. Interviews with experts on the contemporary threats and challenges to the heritage of the organ were the most important part of the study. The main contemporary threats to Europe's organ heritage are: unprofessional organ-building services; enormous costs of restoration work; incomplete inventories of instruments; secularization of European societies; relatively poor awareness of organ users and administrators (mainly clergy). Among the most important challenges for the preservation of Europe's organ heritage, the experts mention education activities at several levels. There is also a special challenge of trying to restore the functioning of the organ music and organ building community to the state from before the pandemic, and to continue the already started organ building or reconstruction projects.

Streszczenie

Dziedzictwo organowe przyciąga coraz większą uwagę społeczności międzynarodowej. Celem artykułu jest zbadanie obecnej sytuacji europejskiego dziedzictwa organowego. Wywiady z ekspertami na temat współczesnych zagrożeń i wyzwań dla europejskiego dziedzictwa organowego były najważniejszą częścią badania. Główne współczesne zagrożenia dla europejskiego dziedzictwa organowego to: nieprofesjonalne usługi budowy organów, ogromne koszty prac renowacyjnych, niepełne inwentarze instrumentów, sekularyzacja społeczeństw europejskich, relatywnie niski poziom świadomości użytkowników i administratorów organów (głównie duchowni). Wśród najważniejszych wyzwań stojących przed zachowaniem europejskiego dziedzictwa organowego eksperci wymienili wielopoziomowe działania edukacyjne. Szczególnym wyzwaniem jest też próba odbudowy funkcjonowania muzyki organowej i społeczności budowniczych organów do stanu sprzed pandemii, a także kontynuacja już rozpoczętych projektów budowy i rekonstrukcji organów.

Roman Marcinek

XX Zjazd Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków

19 października 2022 w Toruniu odbył się XX Jubileuszowy Walny Sprawozdawczo-Wyborczy Zjazd Delegatów Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków. Krajowe walne zjazdy sprawozdawczo-wyborcze delegatów są najwyższą władzą Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków. Stanowią najważniejsze forum dyskusyjne, które przyjmuje sprawozdania z działalności Zarządu Głównego ostatniej kadencji, wytycza kierunki działalności SKZ na przyszłość oraz wybiera prezesa i członków Zarządu Głównego na następną, czteroletnią kadencję.

October 19, 2022, saw the commencement of the Twentieth Anniversary General Reporting and Election Congress of Delegates of the Association of Monuments Conservators. National general reporting and election congresses of delegates are the highest authorities of the Association of Monument Conservators. They are its most important discussion forum, which approves Main Board term reports and sets the future course of the SKZ, elects its President and the members of the Main Board for the next four-year term.

Zjazd rozpoczął się uroczystym spotkaniem w Sali Mieszkańskiej Ratusza Staromiejskiego, podczas którego Prezes SKZ prof. dr hab. inż. arch. Andrzej Kałużka przypomniał najważniejsze wydarzenia kadencji i wyjaśnił, że towarzyszące zjazdowi uroczystości 40-lecia powstania SKZ odbywają się z opóźnieniem ze względu na panujące w ubiegłym roku obostrzenia epidemiologiczne. Po wystąpieniu zebrani obejrzeli prezentację przypominającą najważniejsze epizody z czterdziestoletniej historii Stowarzyszenia. Powstawało na rewolucyjnej fali „wielopłaszczyznowego ruchu na rzecz demokratyzacji i głębokich reform ustrojowych PRL”. Dla polskiego środowiska konserwatorskiego było jasne, że reformy te muszą objąć także obszar ochrony dziedzictwa, która – choć paradoksalnie była oceniana jako stabilna i daleka od wicherów historii – wymagała także dostosowania do nowych warunków.

Stowarzyszenie niemal od początku współpracuje zarówno z Generalnym Konserwatorem Zabytków, jak i z konserwatorami wojewódzkimi czy diecezjalnymi. Wyjątkową pozycję wśród dokonań Stowarzyszenia zajmują Kongresy Konserwatorów Polskich. Dzięki

poświęceniu licznych członków Stowarzyszenia udało się zorganizować w latach 2005 i 2015 kolejne edycje tego największego i najważniejszego forum myśli konserwatorskiej w Polsce, podsumowującego dorobek środowiska, a zarazem wytyczającego kierunki działania na następne dziesięciolecie.

Stowarzyszenie promuje osiągnięcia ludzi zasłużonych dla dziedzictwa kulturowego, przyznając prestiżowe, cenione w środowisku konserwatorskim nagrody: im. ks. Janusza Pasierba „Conservator Ecclesiae”, im. Gerarda Ciołka, im. Wojciecha Kalinowskiego oraz im. Haliny Pieńkowskiej i Jerzego Łomnickiego. Od 1985 Stowarzyszenie wydaje kwartalnik „Wiadomości Konserwatorskie”, w którym publikowane są artykuły dotyczących szeroko rozumianej ochrony dziedzictwa kulturowego.

Dalej – na wniosek Zarządu Głównego SKZ – Zjazd podjął uchwałę (przez aklamację) w sprawie nadania godności Członków Honorowych Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków osobom szczególnych zasług dla ochrony zabytków i działalności naszego Stowarzyszenia. Na podstawie §22 ust. 6 Statutu Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków nadano tę godność następującym osobom:

Marianowi Arszyńskiemu – Toruń
Piotrowi Doboszowi – Kraków
Markowi Konopce – Warszawa
Andrzejowi Kossowi – Warszawa
Andrzejowi Kubikowi – Wrocław
Andrzejowi Macurowi – Gdańsk
Iwonie Szmelter – Warszawa
Marii Wojtysiak – Warszawa

Następnie Dyrektor Departamentu Ochrony Zabytków MKiDN dr Katarzyna Pałubska odznaczyła – w imieniu ministra – szczególnie zasłużonych dla ochrony dziedzictwa i konserwacji zabytków członków Stowarzyszenia.

Na podstawie art. 7 ustawy o prowadzeniu i organizowaniu działalności kulturalnej Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego wicepremier prof. Piotr Gliński na wniosek ZG SKZ nadał Medale „Zasłużony Kulturze Gloria Artis” następującym osobom:

Złote

- Jerzy Jasieńko – Wrocław
- Kazimierz Kuśnierz – Kraków

Srebrne

- O. Czesław Brud – klasztor jasnogórski
- Dariusz Kopcowski – Lublin
- Dariusz Markowski – Bydgoszcz
- Emanuel Okoń – Toruń
- Sławomir Safarzyński – Warszawa
- Juliusz Wendlandt – Warszawa
- Jerzy Wowczak – Kraków

Braźowa

- Maciej Prarat – Toruń

Srebrną odznakę MKiDN **Za Opiekę Nad Zabytkami** otrzymał

- Artur Setniewski – Warszawa

Honorowe Odznaki Zasłużony dla Kultury Polskiej otrzymali:

- Krzysztof Ałykow – Wrocław
- Małgorzata Birezowska – Olsztyn
- Leszek Czapski – Warszawa
- Anna Maria Frąckiewicz – Lublin
- Andrzej Gaczoł – Kraków
- Barbara Klajmon – Śląsk
- Bartłomiej Kwiatkowski – Lublin
- Bronisław Mzyk – Śląsk
- Ewa Pokorska-Ozóg – Śląsk
- Wiesław Oskar Winkler – Warszawa

Nagrody i odznaki Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków wręczali dwaj Prezesi Zarządu Głównego SKZ: aktualny (prof. dr hab. inż. arch. Andrzej Kałużka) i były (prof. dr hab. inż. Jerzy Jasieńko)

Nagroda im. Wojciecha Kalinowskiego

- za rok 2019 Mirosław Zeidler
- za rok 2021 Juliusz Wendlandt

Nagroda im. ks. Janusza Stanisława Pasierba CONSERVATOR ECCLESIAE

- za rok 2020 ks. Piotr Paweł Maniurka
- za rok 2021 Jarosław Adamowicz
- za rok 2022 Wasyl Słobodzian

Nagroda im. Hanny Pieńkowskiej i Jerzego Łomnickiego

- za rok 2021 Zbigniew Nawrocki

Nagroda im. Gerarda Ciołka

- za rok 2021 Roman Marcinek
- za rok 2022 Józef Partyka

Książka Roku Nagroda Zarządu Głównego Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków za wyróżniające się publikacje

- za rok 2019 Tadeusz Maciej Ciołek za pracę *Gerard Ciołek i Przyjaciele – Kalendarium Życia i Pracy – 25 Pasterzy Krajobrazu i Zabytków*, Wydawnictwo Politechniki Krakowskiej, Kraków 2019

- Za rok 2020 Iwona Szmelter za pracę *O fenomenie sztuk wizualnych i meandrach ich ochrony. Filozofia i elementy nowej teorii i praktyki konserwacji*, Wydawnictwo Naukowe PWN SA, Warszawa 2020
- Za rok 2021 Zbigniew Moździerz za pracę *Architektura i rozwój przestrzenny Zakopanego 1600–2021*, wydanie II rozszerzone, Muzeum Tatrzańskie im. Tytusa Chałubińskiego, Zakopane 2021

Złote Odznaki SKZ otrzymali:

- Marek Barański, Oddział Mazowiecki
- Katarzyna Braun, Oddział Mazowiecki
- Piotr Całbecki, Marszałek Województw Kujawsko-Pomorskiego
- Katarzyna Dutkowska, MKiDN
- Grażyna Dzisko, Oddział Warmińsko-Mazurski
- Olgierd Jakubowski, Oddział Mazowiecki
- Dariusz Jankowski, MKiDN
- Wojciech Kapalczyński, Oddział Dolnośląski
- Marek Kędziński, Oddział Mazowiecki
- Dąbrówka Lipska, Oddział Mazowiecki
- Zbigniew Maj, MKiDN
- Roman Marcinek, Oddział Krakowski
- Janusz Mróz, Oddział Mazowiecki
- Muzeum Okręgowe w Toruniu
- Lech Narębski, Oddział Toruński
- Maria Rymaszewska, Oddział Mazowiecki
- Iwona Solisz, Oddział Opolski
- Wiesław Winkler, Oddział Mazowiecki
- Marek Wiśniewski, Oddział Mazowiecki
- Maria Wojtysiak, Oddział Mazowiecki

Złote odznaki SKZ przyznano także Członkom Wspierającym, którzy jako pierwsi, w latach 2012–2013, zechcieli wspomóc nasze działania na rzecz dziedzictwa kulturowego:

- Cegielnia Trojanowscy – Kraśnik
- Keim Farby Mineralne – Warszawa
- Restauro – Toruń
- Piotr Biało Firma Konserwatorska – Kraków
- Kingspan Insulation
- Agencja Pro-Tempus Paweł Myszka – Warszawa
- Castellum – Przedsiębiorstwo Konserwatorsko-Budowlane – Wrocław

Uroczystość zakończył koncert młodzieży z Ogólnokształcącej Szkoły Muzycznej II stopnia im. K. Szymanowskiego w Toruniu.

W przerwie obrad uczestnicy wzięli udział w uroczystości nadania – na wniosek Zarządu Głównego SKZ – imienia Profesora Bohdana Rymaszewskiego skwerowi na toruńskiej Starówce. W tej sprawie Rada Miasta Torunia podjęła uchwałę w dniu 15 września 2022. W uroczystości uczestniczyli przewodniczący Rady Miasta Torunia oraz Prezydent Miasta, przedstawiciele MKiDN i Samorządu Województwa Kujawsko-Pomorskiego. Honorowymi Gośćmi była rodzina Profesora: małżonka Maria Rymaszewska, syn Mi-

kołaj, wnuczka Alicja oraz 7-miesięczna prawniczka Gaja, którzy wraz z prof. Andrzejem Kadłuczka, Prezydentem Miasta Torunia Michałem Zaleskim oraz Przewodniczącym Rady Miasta prof. Marcinem Czyżniewskim dokonali symbolicznego otwarcia Skweru. Mówcy wspominali Bohdana Rymaszewskiego i jego wielkie zasługi zarówno dla Torunia, jak i całej ochrony zabytków w Polsce.

Druga część XX Jubileuszowego Walnego Sprawozdawczo-Wyborczego Zjazdu Delegatów Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków odbyła się tego samego dnia w Pałacu Dąbskich (dziś Kujawsko-Pomorski Teatr Muzyczny) przy ul. Żeglarskiej 8. Zjazd wybrał władze naczelną SKZ oraz wytyczył kierunki działań na czteroletnią kadencję

Na Prezesa Zarządu Głównego SKZ został wybrany **mgr JACEK RULEWICZ**.

The Congress has elected **JACEK RULEWICZ, M.Sc., to be the President of the Main Board of the SKZ.**

W skład Zarządu Głównego zostali wybrani:

Prezydium Zarządu Głównego

- dr Marek Rubnikowicz – Wiceprezes – Toruń
- mgr Roman Marcinek – Wiceprezes – Kraków
- dr Żaneta Gwardzińska-Chowaniec – Sekretarz Generalny – Warszawa
- mgr Katarzyna Braun – Skarbnik – Warszawa
- prof. dr hab. inż. arch. Andrzej Kadłuczka – Członek Prezydium – Kraków

Członkowie Zarządu Głównego

- dr Krzysztof Ałykow – Wrocław
- dr Dariusz Kopcowski – Lublin
- prof. dr hab. Artur Różański – Poznań
- dr inż. arch. Łukasz Urbańczyk – Ruda Śląska
- mgr Iwona Solisz – Opole

Główna Komisja Rewizyjna

- mgr Olgierd Jakubowski – Przewodniczący – Warszawa
- mgr Lech Narębski – Wiceprzewodniczący – Toruń
- mgr inż. arch. Tomasz Błyskosz – Sekretarz – Gdańsk

Komisja Kwalifikacyjna Zarządu Głównego

- prof. dr hab. Andrzej Gaczol – Przewodniczący – Kraków
- prof. dr hab. Kazimierz Kuśnierz – Członek – Kraków
- prof. dr hab. Aleksander Piwek – Członek – Kraków

Sąd Koleżeński

- mgr Alicja Lutostańska – Przewodnicząca – Warszawa

- mgr inż. Leszek Czapski – Członek – Warszawa
- mgr Juliusz Wendlandt – Członek – Warszawa
- mgr Wojciech Kapałczyński – Członek – Warszawa

W trakcie dalszych obrad Delegaci sformułowali wnioski i zalecenia mające być wytycznymi do działań Zarządu Głównego i całego Stowarzyszenia na najbliższą kadencję. Wnioski zostały zaakceptowane w drodze głosowania nad każdym z nich. Część propozycji nie znalazła uznania w oczach Delegatów. Przyjęto poniższe:

- XX Walny Zjazd Delegatów SKZ zobowiązuje Zarząd Główny do zorganizowania w roku 2025 III Kongresu Konserwatorów Polskich, powołania Komitetu Naukowego III KKP oraz Komisji Tematycznych, których zadaniem będzie przygotowanie założeń tematyki obrad.
- XX Walny Zjazd Delegatów SKZ zobowiązuje Zarząd Główny do zorganizowania seminarium poświęconego zagadnieniu ewidencji zabytków i zasad jej stosowania.
- XX Walny Zjazd Delegatów SKZ zobowiązuje Zarząd Główny do działań na rzecz wzmocnienia roli rzeczoznawców SKZ.
- XX Walny Zjazd Delegatów SKZ zobowiązuje Zarząd Główny do zorganizowania, we współpracy m.in. z grupą młodych prawników SKZ, dyskusji na temat przyszłego kształtu systemu ochrony zabytków w Polsce.
- XX Walny Zjazd Delegatów SKZ zobowiązuje Zarząd Główny do wsparcia działań Narodowego Instytutu Dziedzictwa w zakresie zachowania dorobku PP PKZ.
- XX Walny Zjazd Delegatów SKZ zobowiązuje Zarząd Główny do podjęcia starań na rzecz organizacji branżowych szkoleń z zakresu ochrony zabytków i profilaktyki konserwatorskiej (zwłaszcza dla państwowych i samorządowych służb konserwatorskich) wspólnie z wyspecjalizowanymi placówkami naukowo-badawczymi.
- XX Walny Zjazd Delegatów SKZ zobowiązuje Zarząd Główny do podjęcia próby rozpoznania i oceny nowoczesnych technologii, zwłaszcza w zakresie odnawialnych źródeł energii, mogących znaleźć zastosowanie w obiektach zabytkowych.
- XX Walny Zjazd Delegatów SKZ zobowiązuje Zarząd Główny do podjęcia działań na rzecz przywrócenia szkolnictwa zawodowego, wyspecjalizowanego w branżach użytecznych dla konserwacji zabytków.

Over the course of further proceedings, the Delegates formulated conclusions and recommendations that are to act as guidelines for the Main Board and the entire Association for the upcoming term. The conclusions were accepted by means of voting on each item. Some of the proposals did not gain approval in the eyes of the Delegates.

The following were approved:

- The Twentieth Congress of Delegates of the SKZ obligates the Main Board to organize the Third Polish Conservators' Congress in 2025, establish the Academic Committee of the Third PCC, as well as Thematic Commissions, which are to prepare assumptions for the proceedings' themes.
- The Twentieth Congress of Delegates of the SKZ obligates the Main Board to organize a seminar dedicated to monument records and the principles of their application.
- The Twentieth Congress of Delegates of the SKZ obligates the Main Board to take action to strengthen the role of SKZ experts.
- The Twentieth Congress of Delegates of the SKZ obligates the Main Board to organize, in cooperation with the SKZ young lawyers group, a seminar on developing a model of harmonious and effective cooperation between central and local government conservation officers. This would become a subject of discussion on the future form of the heritage conservation system.
- The Twentieth Congress of Delegates of the SKZ obligates the Main Board to support the actions of the National Heritage Board of Poland in terms of preserving the legacy of PP PKZ.
- The Twentieth Congress of Delegates of the SKZ obligates the Main Board to take action towards organizing professional specialist training courses on monument conservation and conservatorial prevention (especially for central and local government conservation officers) jointly with specialized research institutions.
- The Twentieth Congress of Delegates of the SKZ obligates the Main Board to attempt to identify and assess modern technologies, especially those that focus on renewable energy sources, that could be applied in historical buildings.
- The Twentieth Congress of Delegates of the SKZ obligates the Main Board to take action towards restoring trade education in trade specializations useful in monument conservation.

Na tym zakończono obrady XX Jubileuszowego Walnego Sprawozdawczo-Wyborczego Zjazdu Delegatów Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków.

Dopełnieniem XX Zjazdu było wręczenie (20 października 2022) specjalnej nagrody Zarządu Głównego SKZ **Memoria Spiritus Materia**. Laureatem został Profesor Marian Arszyński. Z rąk prezesów: Andrzeja Kadłuczki, Jacka Rulewicza i Marka Rubnikowicza

otrzymał w swoim domu w Toruniu statuetkę autorstwa prof. Mariana Koniecznego. Nagroda, ustanowiona w roku 2006, przyznawana jest bardzo rzadko, wyłącznie osobom szczególnie zasłużonym dla działalności Stowarzyszenia. Z okazji czterdziestolecia działalności Stowarzyszenia warto przypomnieć, że prof. Arszyński 22 października 1981 prowadził I założycielski Zjazd Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków i do dziś jest jego członkiem honorowym.

* * *

20–21 X 2022 równoległe ze zjazdem odbyła się Ogólnopolska Konferencja Naukowa „Wyjątkowe badania, odkrycia i realizacje konserwatorskie ostatnich lat”, relacjonująca i podsumowująca dokonania konserwatorskie ostatnich lat. Patronat Honorowy objęli Sekretarz Stanu w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Generalny Konserwator Zabytków Jarosław Sellin oraz Marszałek Województwa Kujawsko-Pomorskiego Piotr Całbecki. Sesje odbywały się w pałacu Dąbskich (dziś Kujawsko-Pomorski Teatr Muzyczny) przy ul. Żeglarskiej 8. Publiczność szczególnie wypełniająca salę miała możliwość wysłuchania następujących referatów:

prof. dr hab. **Iwona Szmelter**, Akademia Sztuk Pięknych w Warszawie
„Miejsce etyki w ochronie dziedzictwa sztuk wizualnych”

dr hab. **Joanna Kucharzewska**, prof. UMK
„Wydział Sztuk Pięknych oraz Centrum Badań i Konserwacji Dziedzictwa Kulturowego UMK w Toruniu jako interdyscyplinarna jednostka badawcza”

mgr **Piotr Zambrzycki**, Międzyuczelniany Instytut Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki
„Pierwsze w świecie pogotowie konserwatorskie – nowe formy ochrony zabytków”

mgr **Anna Selerowicz**, Międzyuczelniany Instytut Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki
„Kamera hiperspektralna – badania, zakres, zastosowania”

prof. dr hab. inż. arch. **Andrzej Kadłuczka**, Politechnika Krakowska, mgr **Andrzej Gołembnik**, Międzyuczelniany Instytut Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki

„Wiślica pradziejowa. Siła racji i stan konieczności – rzecz o ratowaniu kolegiaty NMP w Wiślicy”

dr hab. **Jarosław Adamowicz**, prof. Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie
„Interdyscyplinarność współczesnej konserwacji – rezultaty badań i konserwacji Ołtarza Wita Stwosza i kilku innych przykładów naszego dziedzictwa”

prof. dr hab. **Dariusz Markowski**, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

„Przekształcenia zabytkowych wnętrz ratusza w Poznaniu”

dr hab. **Jerzy Litwin**, Narodowe Muzeum Morskie w Gdańsku

„Wrak łodzi słowiańskiej P-2 z Zatoki Puckiej – odkrycie, badania, konserwacja i rekonstrukcja”

dr **Maciej Prarat**, dr hab. inż. **Ulrich Schaaf**, prof. UMK, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

„Więźby dachowe toruńskich kamienic mieszczańskich w świetle interdyscyplinarnych badań architektonicznych”

dr **Marek Rubnikowicz**, Kujawsko-Pomorskie Centrum Dziedzictwa w Toruniu

„Nawra – rewaloryzacja zespołu pałacowo parkowego do funkcji muzealnych”

mgr **Roman Marcinek**, Fundacja Dziedzictwa Kultury i Natury

„Archiwa – bezcenny sojusznik konserwatora”

dr hab. **Andrzej Legendziewicz** – Politechnika Wrocławska

„Badania i rewaloryzacja budynku dawnego klasztoru ss. Magdalenek w Szprotawie”

mgr **Piotr Biało** – Firma Konserwatorska

„Klasztor Bernardynów w Warcie (po roku 1482) – badania, konserwacja, restauracja, prace remontowe”

mgr **Artur Setniewski**, Muzeum Norblina w Warszawie

„Rewitalizacja dawnych zakładów Norblina, społeczne funkcje – niezwykłe Muzeum”

dr inż. arch. **Łukasz Urbańczyk** – Miejski Konserwator Zabytków w Rudzie Śląskiej

„Rewitalizacja terenów dawnej koksowni Orzegów w Rudzie Śląskiej”

mgr **Kamilla Pereta** – Główny Konserwator Muzeum Łazienki Królewskie

„Realizacje badawcze i konserwatorskie przeprowadzone w latach 2017-2022 w zespole pałacowo-ogrodowym Łazienki Królewskie w Warszawie”

mgr **Agnieszka Kowalska** – Muzeum Zamkowe w Malborku

„Kościół św. Wawrzyńca na podzamczu – wyniki badań”

dr hab. inż. **Ulrich Schaaf**, prof. UMK, dr **Maciej Prarat**, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

„Trzynastowieczne więźby katedry w Kamieniu Pomorskim w świetle badań architektonicznych”

Drugiego dnia konferencji, 21 października, w siedzibie firmy RESTAURO Sp. z o.o. – członka wspierającego SKZ – odbyła się dyskusja na temat „Nowoczesne aranżacje w przestrzeni zabytkowej”. Wstęp do niej wygłosił prof. Andrzej Kadłuczka, zwracając uwagę, że istnieje możliwość równoległego funkcjonowania elementów architektury współczesnej i zabytkowej jako spójnych założeń przestrzeni kulturowej danego miejsca. Na kanwie tego wystąpienia omówiono rozbudowę części hotelowo-apartamentowej „Hotelu 1231”, nie tylko jako obiektu noclegowego, lecz także formy przestrzennej znajdującej się na obszarze zabytkowym.

Posiedzenie XX Zjazdu SKZ w Sali Mieszczańskiej toruńskiego ratusza

Jubileusz to czas na odznaczenia i wyróżnienia

Obchodom przewodniczyli: prezes SKZ Andrzej Kadłuczka, były prezes SKZ Jerzy Jasieńko i Sekretarz Generalny SKZ Jacek Ruliewicz

Dr Katarzyna Pałubska, Dyrektor Departamentu Ochrony Zabytków

Dominika Kuśnierz-Krupa odbiera Złoty Medal Gloria Artis przyznany na wniosek SKZ jej ojcu, prof. Kazimierzowi Kuśnierzowi

Profesorowie Andrzej Kadłuczka i Jerzy Jasieńko

Koncert uczniów toruńskiej Szkoły Muzycznej

Symbolicznego otwarcia Skweru dokonali prezydent Miasta Torunia Michał Zaleski, Przewodniczący Rady Miasta prof. Marcin Czyżniewski (z lewej) oraz rodzina Profesora; na zdjęciu kwiaty dla jego żony, Marii Rymaszewskiej

Uroczystość nadania imienia Bohdana Rymaszewskiego skwerowi w centrum Torunia

Wręczenie specjalnej nagrody Zarządu Głównego SKZ Memoria Spiritus Materia Marianowi Arszyńskiemu

Prezydium XX Zjazdu: Andrzej Kadłuczka, Jacek Rulewicz, Marek Rubnikowicz

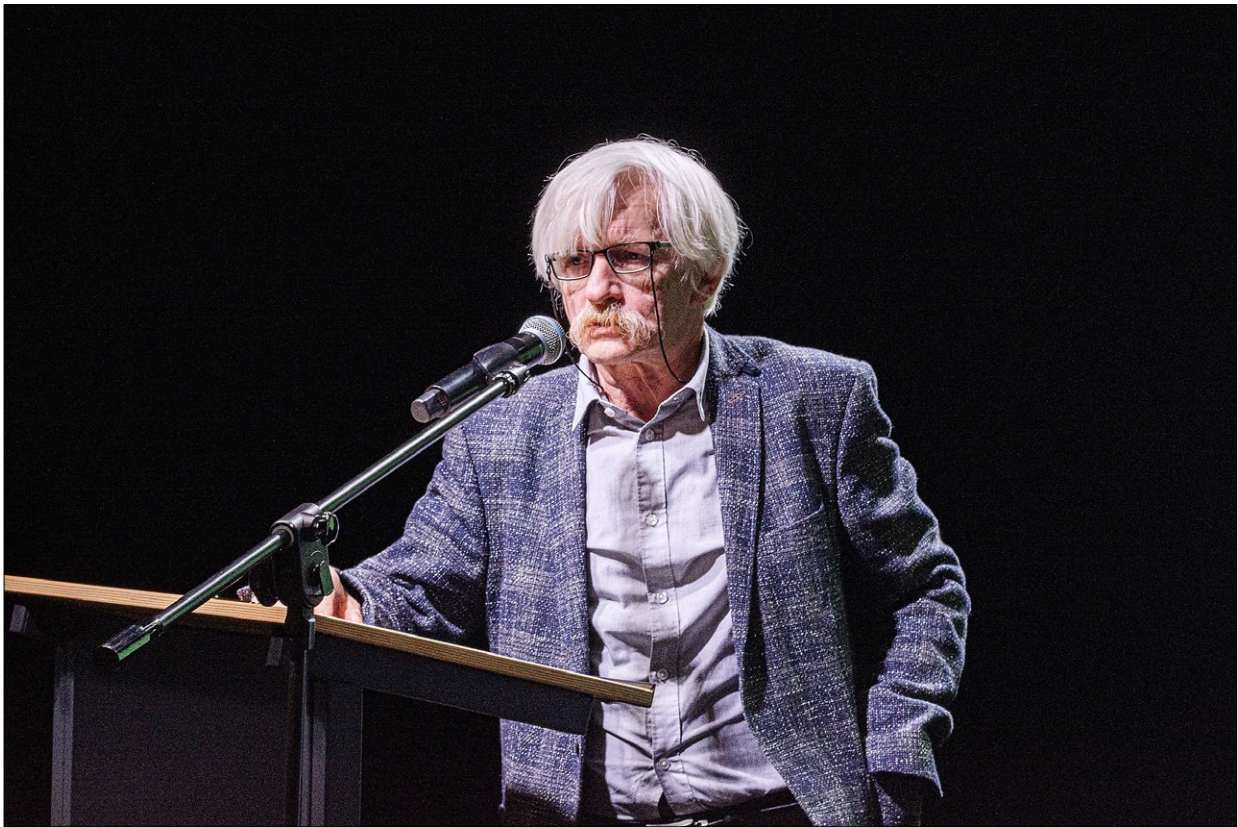
Uczestnicy XX Zjazdu

Wystąpienia w dyskusji: Andrzej Koss

Wystąpienia w dyskusji: Juliusz Wendlandt

Wystąpienia w dyskusji: Lech Narębski

Wystąpienia w dyskusji: Maria Jolanta Żychowska

Iwona Solisz prowadząca wybory Zarządu Głównego

Katarzyna Braun i Natalia Pawłowska zawiadujące sprawami organizacyjnymi zjazdu

Jacek Rulewicz – Prezes Zarządu Głównego SKZ na kolejną kadencję

Uczestnicy Walnego Zjazdu podczas obrad

Szanowni Państwo,

czas biegnie coraz szybciej, obowiązków przybywa, trudno wygospodarować przestrzeń na działalność społeczną i środowiskową. Współczesność skłania czy wręcz zmusza nas do zamykania się w klaustrofobicznych bańkach specjalizacji, gromadzenia punktów i przymierzania się do kolejnych parametryzacji.

Wbrew temu wszystkiemu zapraszamy chętnych, by dołączyli do Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków. Działalność w Stowarzyszeniu to przyjemność poszerzenia wiedzy, poznania osób o innych kwalifikacjach, oderwania się – choćby na krótki czas spotkania czy wyjazdu naukowego – od rutyny codziennego dnia. Osobiste kontakty i dyskusje dają to, bez czego współczesna konserwacja zabytków i krajobrazu kulturowego nie mogłaby istnieć: interdyscyplinarność.

Na sukcesy Stowarzyszenia składa się społeczna działalność kilku pokoleń Koleżanek i Kolegów, którzy poświęcali i poświęcają swój czas i bogatą wiedzę; sukcesy są też wynikiem współpracy z bratnimi organizacjami, uczelniami, władzami państwowymi, wojewódzkimi konserwatorami zabytków i samorządami. Nasze działania finansowane są głównie ze składek członkowskich i środków pozyskanych od członków wspierających. Wspólny dorobek staraliśmy się przedstawić w jubileuszowym wydawnictwie *Pro publico bono. 40 lat Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków*, które ukazało się w roku 2022.

Zapraszamy do zapoznania się z informacjami o działalności Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków, regularnie zamieszczanymi na stronie www.skz.pl, od niedawna cieszącej się nową szatą graficzną. Bieżące wiadomości Zarządu Głównego SKZ znajdziecie Państwo na Facebooku.

Wszelkie pytania, uwagi i propozycje prosimy kierować na adres: info@skz.pl bądź korzystać z formularza kontaktowego w zakładce Kontakt.

Z poważaniem i pozdrowieniami,
Jacek Rulewicz,
Prezes Zarządu Głównego SKZ

Uczestnicy Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej „Wyjątkowe badania, odkrycia i realizacje konserwatorskie ostatnich lat”

Prof. dr hab. Iwona Szmelter

Piotr Zambrzycki, Międzyuczelniany Instytut Konserwacji i Restauracji Dzieł Sztuki

Uczestnicy konferencji

Dr hab. Joanna Kucharzewska, prof. UMK

Uczestnicy konferencji

Uczestnicy konferencji: Maciej Prarat i Waldemar Witek

Spotkanie po zamknięciu obrad: Iwona Solisz i Artur Różański

Uczestnicy konferencji: Iwona Szmelter i Jarosław Adamowicz

SKZ WIADOMOŚCI KONSERWATORSKIE

„Wiadomości Konserwatorskie”, kwartalnik ukazujący się od roku 1985, to pismo Stowarzyszenia Konserwatorów Zabytków. Początkowo było wewnętrznym biuletynem organizacji, dziś jest periodykiem naukowym o ugruntowanej renomie. To zasługa kolejnych redakcji, kolejnych redaktorów, a przede wszystkim rzeszy autorów i recenzentów, często związanych z pismem od lat. Wszystkie numery kwartalnika (w wersji elektronicznej) dostępne są w Internecie pod adresami: http://skz.pl/skz_files/WK/WK_newest.php oraz <http://www.wiadomoscikonserwatorskie.pl/>. Tam też Czytelnicy znajdą spis opublikowanych artykułów, ułatwiający poruszanie się w gąszczu setek tekstów z różnych dyscyplin naukowych związanych z ochroną i konserwacją zabytków, a także instrukcję wydawniczą.

Zarząd Główny SKZ

Zachariasz Mosakowski

Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN
Zakład Zasobów Środowiska i Geozagrożeń w Toruniu

Kamienie młyńskie w murach kościołów – warsztaty projektu millPOLstone w Olsztynie

7–8 września bieżącego roku odbyła się kolejna, po ubiegłorocznej koszalińskiej¹, odsłona interdyscyplinarnych warsztatów naukowych w ramach realizacji projektu millPOLstone finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki. Spotkanie zatytułowano „Kamienie młyńskie w kościołach Warmii i Mazur”, a reprezentujący różnorodne dziedziny nauki zespół badaczy zebrał się wraz z zaproszonymi gośćmi w Olsztynie po to, by podobnie jak w roku ubiegłym² prowadzić rozważania nad różnymi kwestiami dotyczącymi kamieni młyńskich wmurowanych w ściany kościołów na Nizinach Południowobałtyckich.

Na dwa dni spotkania złożyły się dwie sesje referatowe i objazd naukowy. Podczas paneli (zatytułowanych „Symbol-Sakralizacja-Sacrum-Dziedzictwo” i „Skała Macierzysta – Kamień – Żarno”) zgromadzeni mieli okazję wysłuchać 15 referatów na temat kamieni młyńskich oraz sztuki i architektury sakralnej z różnych perspektyw badawczych. Prelegenci omawiali kwestie symboliczne, etnologiczne oraz kulturowe i technologiczne; poruszone zostały takie tematy, jak osadnictwo i młynarstwo na obszarze Warmii i Mazur w dobie władztwa krzyżackiego, zagadnienia związane z kamiennymi „babami” z obszaru dawnego państwa Prusów, symbolika kamieni młyńskich, etnolingwistyka związana z kamiennymi wytworami do mielenia, architektura sakralna, a także wyniki badań prowadzonych w terenie przez geologów i geomorfologów.

W ramach wycieczki badacze odwiedzili kolejno kościoły: św. Michała Archanioła w Purdzie, św. Małgorzaty w Rogiedlu, św. Marcina w Ełdych Wielkich, Matki Boskiej Częstochowskiej w Nowicy oraz św. Wawrzyńca w Gryżlinach. Wyjazd opatrzone były komentarzami merytorycznymi mgr Joanny Piotrowskiej (NID Olsztyn), kierownika projektu dra Dariusza Brykały (IGiPZ PAN) oraz prof. Piotra Czubli (UŁ).

W bieżącej edycji warsztatów udział wzięło 45 badaczy reprezentujących 24 instytucje; kolejna odbędzie się w przyszłym roku. Materiały konferencyjne można znaleźć na platformie RCIN³.

¹ Z. Mosakowski, *Kamienie młyńskie w kościołach Pomorza Środkowego. 1st Annual millPOLstone Workshop. Koszalin 1–2 września 2021*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2021, nr 70 (1), s. 119–121.

² D. Brykała, P. Lamparski (red.), *1st Annual millPOLstone Workshop „Kamienie młyńskie w kościołach Pomorza Środkowego”. Koszalin 1–2 września 2021*, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa 2021, s. 42.

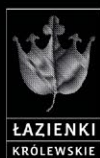
³ Eidem, *Kamienie młyńskie w kościołach Warmii i Mazur. 2nd Annual millPOLstone Workshop, Olsztyn 7–8 września 2022*, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa 2022, s. 54.

Uczestnicy wycieczki przed kościołem w Rogiedlach (fot. P. Lamparski).

Kamień młyński wmurowany w wieżę zamku w Olsztynie, dokumentowany przez prof. P. Czublę (fot. D. Brykała).

Od turnieju do karuzelu

Igrzyska rycerskie w nowożytniej Europie

15.11.2022–2.04.2023

Stajnie Kubickiego, Muzeum Łazienki Królewskie

Organizator

Dofinansowano ze środków
Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego
w ramach inicjatywy „Zorganizowanie
wystawy poświęconej tradycji
turniejów rycerskich”

Ministerstwo
Kultury
i Dziedzictwa
Narodowego

Partnerzy

Mecenasi Muzeum

WWW.WIADOMOSCIKONSERWATORSKIE.PL CZŁONKOWIE WSPIERAJĄCY SKZ

www.archaios.pl www.artnovakonserwacja.com

www.castellum.pl

www.corneco.pl

www.dyskret.com.pl

www.farbykabe.pl

www.fkpb.pl

www.heritageceramics.pl

www.keim.com.pl

www.kingspaninsulation.pl

www.mik.edu.pl

www.fabrykanorblina.pl

www.otb.pl

www.pro-tempus.pl

www.restauro.pl

www.rector.pl

www.trojanowscy.krasnik.pl

www.wowczak.pl

www.zabytkowe-wiatraki.pl

www.zamek-gniew.pl

ATTYKA

www.attyka.net.pl

www.attyka.net.pl